

**АНАТОЛЬ ГАК
(МАРТИН ЗАДЕКА)**

**ВІД
ГУЛЯЙ-ПОЛЯ
ДО
НЬЮ-ЙОРКУ**

СПОГАДИ

АНАТОЛЬ ГАК (МАРТИН ЗАДЕКА)

ВІД ГУЛЯЙ-ПОЛЯ ДО НЬЮ-ЙОРКУ

СПОГАДИ

ANATOLE HAK (MARTYN ZADEKA)

FROM HULIAI-POLE TO NEW YORK
MEMORIES

Технічний редактор А. Глинін
Обкладинка роботи мистця В. Дорошенка

Друк: Друкарня «Українських вістей», Новий Ульм, Німеччина
Printed by „Ukrainski Wisti“, Neu-Ulm/Do., W. Germany

„P.S. Чому я поспішав так із своєю автобіографією? Через віщо сам я оце її випускаю в світ? Та дуже просто. Я ж не певний, що як дуба вріжу, — хтось візьметься за мою біографію... А так сам зробиш, — знатимеш уже напевно, що вдячні нащадки ніколи тебе не забудуть“.

З „АВТОБІОГРАФІЇ“ Остапа Вишні

3 ПЕРЕКАЗІВ МОЇХ ПРЕДКІВ

Мій прадід, народжений 1754 року, походив із села Гупалівки на Полтавщині. Не помирившись за щось із своїм батьком, він, вісімнадцятилітній парубок, подався з Гетьманщини в запорізькі степи і найнявся там до хуторянина Матвія Редьки за робітника. Неподалеку від Редьчиного хутора лежало над річкою невеличке село з приземкуватою церківкою на пагорку. Обіч того села, тільки вже по другий бік річки, височіла панська оселя. Огороджена довкола високим частоколом, здаля вона здавалася одним із військових укріплень, що за-порожці будували їх на кордонах своїх земель. Відступивши геть від частоколу, зводилися над землею господарські будівлі: стайня, воловня, клуня... А ще далі — там купчилися на одшибі стоги панського сіна.

Власник цього маєтку, пан Гнида, донедавна козакував на Січі. Був із нього не звичайний козак-рядовик, а якийсь підпанок. І докозакувався він до чорт-зна чого: ласий на гроші, нагріб потай від свого товариства повну торбу скарбових червінців, сів верхи на коня і дряпонував світ-заочі з коша в степи. Тікати тоді було куди: навколо, скільки оком зглянеш, стелилася хвиляста степова безкрайність; і тільки де-не-де маячили в сизому мариві поодинокі козацькі зимовники, села та хутори новосельців з Гетьманщини. Гнида попрямував на північ. Через тиждень своїх мандрів, натомлений у дорозі, завернув до оселі багатого пана перепочити. Господар оселі, стара людина, належав до тих панів-зайд, які ще до зруйнування Січі поспішали загарбувати запорізькі землі, розводячи на них табуни коней, череди рогаті худоби, отари овець. Жив цей пан удвох з доч-

кою Маврою, підстаркуватою дівкою. Мавра одразу ж упала Гниді в око. Одна дочка в багатого батька, міркував Гнида, — це багато важить. Та й не якась нетіпаха: ставна, дебела, білолиця. До всього — хазяїновита. Батько ще в ліжку вилежується, а вона скочить по-парубоцькому верхи на коня — і подалася оглядати в степу отару. Отож, почав Гнида залицятися до Маври, ба, свататися. Бо і йому вже добирався до сорока років. А щоб дочка багатого пана не мала його за козака-гольтіпаку, Гнида показав дівці украдені в коші червінці (ось, мовляв, який з нього багатий!). Що то за гроші, — розповів докладно. Сам він, казав Гнида, до тепер козакував у Січі. Тим часом його старий батько провадив на Гетьманщині велике господарство. Нещодавно Бог забрав батька до себе. Господарство батькове дісталось старшому синові; натомість він, запорозький козак Гнида, одержав у спадщину від батька оці гроші. А тепер їде в степи шукати собі такого місця, де можна було б розбудувати власне господарство. Козакувати, мовляв, годі: козаччині надходить кінець.

Маврі, що так само була ласа до грошей, яскравими зорями спалахнули очі, коли вона побачила перед собою повну торбу золотих червінців. Та й сам Гнида не здавався їй нелюбом: хоч і дрібний, зате міцної будови козак. Інша річ — його прізвище: Гнида! Воно таке неподобне, що навіть ніяково при людях вимовляти. Про це Мавра і стала казати Гниді.

— Я не від того, дорогий гостю, щоб на рушнику з тобою стати. Тільки ж прізвище твоє нелюдське. Мій дядько, — вона зиркнула очима на стіну, де висів портрет військової людини, — що служить десь близько біля цариці, як довідається, що я взяла шлюб з якимсь... Гнидою, то відцурається мене навіки.

— Про це, годубонько, і в голову собі не покладай, — заспокоював її Гнида. — Я й сам давно вже вирішив змінити своє прізвище на інше. Але в Січі не можна було цього зробити. Думаю змінити Гниду на Гнедіна. Чи подобається тобі? — запитав.

— Ще б пак! — зраділо вигукнула Мавра. — З таким прізвищем не соромно буде їхати в Петербург до мого дядька в гості.

— Та це ще й не все, що я зроблю задля тебе, мое

серденько, — підлащувався Гнида до панської дочки. — Відітну в себе на голові козацького оселедця й геть чисто обголю вуса, щоб бути подібним до твого дядька.

Почувши таке від гостя, Мавра не всиділа — встала із стільця і, простягнувши Гниді руку, сказала:

— Якщо так, то ходімо, гостю, до мого батька.

Старий пан і не думав іти з дочкою на супереки. Навпаки, зрадів: може таки йому доведеться почукикати на руках котрогось із своїх онуків. Проте бажання його не здійснилося: за півроку старий віддав Богові душу; а всі його добра дісталися дочці із зятем. Гнида, як і обіцяв Маврі, відтяв у себе на голові козацького оселедця й обголив вуса. Щождо свого прізвища, то проминуло чимало часу, поки він спромігся змінити Гниду на Гнедіна. Тим то навколишні селяни й хуторяни, як і раніше, звали пана Гнидою, його жінку Гнидиною, а дітей, коли вони стали народжуватися, — Гниденятами. Та пани не звертали на те уваги. Жили собі мирно, заможнo, щасливо. І тільки згодом Гнидиха стала помічати: чогось її чоловік жахається крізь сон уночі. А часом, прокинувшись, зведеться на лікоть, прислухається до шереху за вікном. Не змовчала, — запитала:

— Чи ти, чоловіче, часом не затаюєш від мене якогось свого гріха?

— Ніякого гріха, жінко, я на своїй душі не маю, — відповів Гнида. — Мене непокоять наші гроші. Заскочать якісь степові харцизники, пограбують, а може й нас обох повбивають.

— То вмуруймо їх, чоловіче, в стіну, — стала радити Гнидиха. — Злодії ніколи не здогадаються, де ми переховуємо гроші.

Так і зробили: склали гроші в залізну скриньку і вмурували її в стіну, що в їхніх покоях. А щоб заличкувати те місце, повісили на стіні портрет Гнидишиного дядька. І живуть собі далі. Одначе Гнида і після того не переставав думати про запорожців: знав — січовики ніколи не подарують йому украдених у коші грошей. Так воно приблизно зчасом і сталося. Запорожці шукали Гниду протягом двох років у степу, проте ніяк не могли натрапити на його слід. Та, може, ніколи б і не натрапили, якби не ось такий випадок. Вертався якось

увосени невеличкий загін запорожців з об'їзду північно-східних кордонів запорізьких земель. Одного дня, рано-вранці, січовики наткнулися в степу на старого чабана з великою отарою овець.

— Здоров був, діду! — привіталися. — З ти днем, що сьогодні!

— Спасибі вам, панове запорожці, — відказав чабан.

— Чию це ти отару пасеш?

— Панську.

— То скажи нам: чи пригостив би нас твій пан, якби ми завітали до його оселі?

— Чом же не пригостив би? Таж мій пан і сам побував у запорожцях.

— Невже? А як же його на прізвище? Може, ми його знаємо.

— Може й знаєте. Гнидою він прозивається.

— Гнидою? — переглянулися між собою запорожці (Чи не той, що вкрав у коші гроші?).

— Атож. Кілька років тому прибався сюди із Січі. Пристав у прийми до панської дочки. Вже двоє діток Бог їм послав.

— А чи ж далеко звідси до оселі пана Гниди?

— Як виїдете он на той пагорок, — показав чабан гирлигою на захід сонця, — то самі псбачите.

— Спасибі тобі, діду!

І всі, як один, ударили по конях.

Ото саме під ту пору мій прадід коротав дні свого наймитського життя на Редьчиному хуторі. Зарбляв гроші, щоб — як настане пора — було за що справити весілля. Молоду собі він уже мав на прикметі: Гнидишина покоївка, Ганна на ймення. У степи Ганна прийшла з Гетьманщини п'ятнадцятилітньою дівчиною. Удвох із старшим братом. Але брат, що працював у пана Гниди за наймита, через рік умер від застуди, а осиротілу дівчину Гнидиха взяла до своїх покоїв. Ганна була на три роки молодша від мого прадіда, тим то він не квапився дружитися з нею. Нехай, думав, ще трохи підросте та грошей собі на вбрання заробить. Проте, гуляшого часу, просив у дядька Матвія кобилу Хортицю і мчав нею до Ганни в гості. Дівчина мала чим пригостити парубка: і нагодує його, і латку, як одежина в нього подереться, кине.

Якось уранці порасться мій прадід з господарем біля стайні і раптом бачить: на подвір'я в'їжджає на буланому коні Семен Гуцало — Редьчин кум, що неподалеку сидів у степу хутором. Привітавшись, гукає до Редьки:

— Бери, куме, коня та їдьмо дивитися на запорожців.

— На яких запорожців? — здивовано глянув на нього Редька. — Де вони тут узялися?

— Приїхали з Січі до pana Гниди в гості. Повний двір, кажуть, назбиралося.

— То їдь, куме, сам, — махнув рукою Редька. — У мене болить нога. Не всиджу на коні. А вертаючися назад, заскоч сюди — розкажеш нам про запорожців.

— Гаразд, — погодився Гуцало. Повернувши коня до воріт, потюпав з подвір'я.

Мій прадід, почувши їхню розмову, став просити господаря, щоб він пустив його подивитися на запорожців.

— Пустіть, дядьку Матвію, — казав благально. — Я ще зроду не бачив, які ті запорожці.

Редька якусь хвилину протривів, — запорожці, мовляв, такі самі люди, як і всі, — потім, бачачи, що парубок не одходить від нього, сказав:

— Добре. Бери, Остапе, Хортицю та й їдь дивитися на запорожців. Тільки гляди не наближайся до них. Цур їм пек!

— Ні, дядьку Матвію, — запевнив мій прадід господаря, — не під'їжджати. Я дивитимуся на них від стогів панського сіна.

Нарядився в нову свиту, наклав на голову байбакову шапку, підперезався червоним поясом (може, Ганну доведеться побачити) і, сівши на Хортицю верхи, — учвал поскакав слідом за Гуцалом. Ще здаля побачив стовпище вершників, що топцювалися своїми кінями коло стогів панського сіна. Мій прадід прилучився до них. Сидячи верхи на кобилі, шукає очима запорожців. Де ж вони є? Ага, он там... Коло Гнидиних воріт стояло, мабуть, з п'ятнадцятеро коней. Три запорожці, в смушевих шапках, з ратищами за плечима, тримали тих коней за поводи. А з панського подвір'я, із-за частоколу ввесь час чувся голосний гомін.

— Що воно там діється? — ні до кого не звертаючися,

запитував хуторянин у довгому кобеняку. — Через той чортів частокіл нічого не видно.

— Еге ж, — погоджувався з ним його сусід, що сидів на сивому жеребці. — Добре було б під'їхати ближче.

— Ану спробуй наблизитися! — почувся чийсь хрипкуватий голос. — Закаєшся.

— А чого мені кається?

— Та того, що як запорожці запримітять, то можуть шийо тобі напмагати. От чого.

— То можна ж тільки прискочити до частоколу, зиркнути через верх, та й назад, — знову обізвався хуторянин у кобеняку. — Але хто на таке зважиться? Якби хтось із молодших спробував щастя.

— Та в кого прудкий кінь, — додав ще котрийсь.

— А хто ж серед нас наймолодший? — крутнувся на своєму буланому кзні Семен Гуцало — Редьчин кум. Натрапивши очима мого прадіда, загукав: — Остапе! Чого ж ти мовчиш? Адже твоя Хортиця така прудка, що Вовчу перескочить, і хвоста не замочить.

А слідом за Гуцалом поспішали й інші хуторяни:

— Спробуй, парубче, щастя!

— Не бійся!

— В один дух прискоч до частоколу, зазирни на подвір'я, та й назад. . .

Мій прадід протягом кількох хвилин відмовлявся, хсч очима вже націлявся на частокіл — трохи праворуч від воріт. І нарешті, зважився. Спробую, думаю. Або пан, або пропав. Тільки треба влучити таку хвилину, коли запорожці будуть дивитися в протилежний бік. Ага, ось вони лагодяться запалювати свої люльки. Ну, Хортице, понатужся! Прадід смикнув за повід, торкнув закаблуками кобилу під боки і, нокнувши, вітром пролетів до частоколу. Можливо, все було б гаразд, але Хортиця, як на біду, схибнула: злякавшись чогось, скрутила ліворуч і, з усього розгону, ввігналася грудиною між запорізькі коні. Ще більше: штовхнула одного із запорожців мордою в потилицю. Ех, як обернеться той січовик та як ошморужить мого прадіда нагаєм по плечах, то мій предок, тільки трохи відскочивши кобилою геть, так і бебехнувся з Хортиці на землю. І вже не дійшов, а дошкандибав до найближчого стога. Сидить там, чухається та облапує сам себе руками. Лапнув за праве плече — свита наскрізь пере-

січена, попр'бував штани — очкур луснув, підніс руку до рота — кров із носа капає. А кобили й близько нема: вихаючи на бігу задом, Хсртиця щодуху поскакала додому.

Що ж діялося на панському подвір'ї? Про те мій прадід довідався наступної неділі від Ганни. Уставши рано-вранці, Ганна бачила, як до воріт під'їхали озброєні люди. Бачила також напівроздягненого пана Гниду, коли він, вискочивши із дверей, що виходили в сад, подався кудись у напрямку току. Дівчина злякалася: подумала — грабіжники. Мерщій побралася драбиною на горіще панського будинку, щоб заховатися там. Ото звідти, у невеличке віконечко, що в даху, Ганна і спостерігала все те, що діялося в пана Гниди на подвір'ї.

Запорожці довго тарабанили кулаками в засунуті ізсередини ворота, однаке ніхто до них не виходив. Тоді один із наймолодших січовиків переліз через частокіл, одсунув та відчинив ворота, і запорожці цілою юрбою ввалили на подвір'я. Роздивляються на всі боки, псзирають на вікна панського будинку, а далі, посходивши на піддашшя, заходилися стукати в двері. Але ніхто на той стукіт не обзивався. Тоді сивовусий запорожець, якого січовики називали отаманом, загадав постукати у вікно. Постукали. Аж тоді торгнув хтось ізсередини дверми, і на поріг вийшла Гнидиха — заспана, сердита, з великим шалем на плечах. Запорожці її не здивували: вона їх, очевидно, бачила у вікно.

— Хто тут товчється попід віконню? — гримнула зозла на запорожців. — Дітей мені поперелякували.

— Добридень, Гнидихо! — поштиво доторкнувся рукою до своєї шапки отаман.

— Чого вам тут треба? — не відповідаючи на отаманове привітання, запитала Гнидиха.

— Хочемо бачити пана Гниду, — відказав отаман.

— Ніякого Гниди тут нема, — метнула очима Гнидиха. — Цей маєток належить панові Гнедіну. Ви заблудилися.

— Ні, Гнидихо, ми не заблудилися, — заперечливо мотнув головою отаман. — Приїхали туди, куди нам треба. Бо саме тут живе пан Гнида.

— Що ти, старий, верзеш?! — гнівно блиснула Гни-

диха на отамана очима. — «Гнида! Гнида!» Я можу тобі показати царський папер, в якому написане прізвище мого чоловіка — Гнедін.

— Папера царського не показуй, Гнидихо, — провадив далі отаман. — Його не для нас писано. А якщо хочеш, щоб ми тобі повірили, то покажи нам живого пана Гнедіна.

— Де ж я вам його візьму, коли мій чоловік ще вдома поїхав до Харкова. Повернеться тільки за два тижні.

І Гнидиха вже задкує з порога до покоїв, одначе отаман і собі ступає вслід за нею.

— Стривай, Гнидихо, — каже, — не квапся зачиняти двері. Якщо твого чоловіка нема вдома, то скажи нам, де ви переховуєте свої гроші?

Від цього отаманового запитання Гнидиха не тільки затремтіла, а й злякано витріщила на січовиків свої очі.

— То ви, мабуть, не запорожці, а степові грабіжники? — квапливо береться вона зачиняти двері.

— Ні, ми, Гнидихо, таки справжні козаки із Запорізької Січі, — став запевняти її отаман. — Не бійся нас. Тільки покажи нам свої гроші.

— З якої речі? Яке вам діло до наших грошей? — обізвалася із-за напівзачинених дверей Гнидиха. — Забирайтесь геть з мого подвір'я! — І, грюкнувши дверима, зачинилася; ще й на засув, чути було, засунулася.

— Клята збіса молодиця! — почухав отаман потилицю, рушаючи з піддашшя на подвір'я. — Що ж нам, хлопці, з нею робити? Давайте радитися.

Запорожці загомоніли:

— Узяти її на допит! Чого з нею цяцькатися.

— Зробити їй настрашку!

— Нагнати доброго холоду!

— Нічим таким ви її не налякаєте, — став посеред гурту запорожець з пов'язкою на правому оці.

— А що ж, на твою думку, Вариводо, ми мали б робити з цією пендючною бабою? — запитують гуртом.

— Посадити її голою гепою на гарячу сковороду — от що! — рубонув поперед себе кулаком Варивода. — Тоді вона враз стане податливішою.

Січовикам Вариводина пропозиція сподобалася.

— Справді! Посадімо Гнидиху на гарячу сковороду!

— Підсмажемо її!

— Зробимо з неї печеню!

А потім усі гуртом до отамана:

— Чи як, батьку?

— Що ж, можна полікувати Гнидиху і гарячою сковородою, — погодився отаман. — Тільки не по-справжньому, хлопці, — жартома. Бо ми ж не якісь мучителі, щоби підсмажувати на гарячій сковороді тіло живої людини.

Далі отаман загадав трьом запорожцям піти обшукати всю панську садибу — чи не заховався десь, бува, Гнида. А до тих, що залишилися з ним, сказав:

— Розведіть, хлопці, вогонь. А ти, Вариводо, збігай до панської кухні і роздобудь там найбільшу сковороду. Та й чаплію не забудь захопити.

За п'ять-десять хвилин посеред Гнидиного подвір'я палало багаття, над яким Варивода тримав чаплією велику сковороду. Тим часом отаман наказував запорожцям:

— Тож слухайте, хлопці, як ми маємо підсмажувати Гнидиху. Ви, Свистоплясе та Дзиг'о, коли я моргну до вас, візьмете її попід руки і садовитимете на сковороду. А ти, Вариводо, поставиш чаплією сковороду он на тому ослоні. Тільки гляди мені: якщо Гнидиха і справді зважиться сісти, то ти в один мах вихопи з-під неї сковороду. Щоб не обпеклася, часом. Бо ми — ще раз кажу вам — не якісь мучителі. . .

Ледве отаман закінчив своє слово, як із будинку на піддашшя вийшла Гнидиха. В сукняній кудині, в чоботях, пов'язана на голові шерстяною хусткою, — так вона одягалася, коли їхала кудись верхи на коні. Побачивши багаття на подвір'ї, обурилася, розкричалася:

— Що за свавільство?! Хто вам дозволив розводити вогонь на чужому подвір'ї? Ви можете спалити оселю. Зараз же потушіть. Чуєте?!

Запорожці стояли мовчки, наче не до них казано. Декотрі, щоправда, посміхалися. Така поведінка запорожців украй розгнівила Гнидиху. Роззлючена, зчервоніла на виду, вона швидкою ступою зійшла з піддашшя на подвір'я, підсмикнула з обох боків спідницю і

розігналася була, щоб затоптувати чобітьми багаття, але отаман перепинив її своєю рукою.

— Стривай, Гнидихо! — гукнув. — Ми й самі це зроби́мо. Тільки скажи нам, де лежать ваші гроші?

— Одчепися від мене, старе луб'я! — відштовхнула Гнидиха отамана геть, і вже починає затоптувати багаття.

Отаман моргнув до своїх хлопців. Свистопляс із Дзигією миттю схопили Гнидиху попід руки, а Варивода тим часом приладжував на ослоні гарячу сковороду. Гнидиха, змитикувавши до чого воно йдеться, наче охижіла. Як? Її, пані Гнедіну, чий дядько близько біля царичі служить, запорожці хочуть обезчестити, — на гарячу сковороду посадити? Роз'ярилася, запручалася, заметалася, — намагається виборсатися з чужих рук. І на всі лади кляне та лає запорожців:

— Розбійники! Харцизяки! Гаспи́ди прокляті! Я поїду до царині на вас скаржитися. . .

— Їдь, Гнидихо, хоч і до самого чорта! — гукають її над самим вухом Свистопляс із Дзигією. — А на сковороді ми тебе таки підсмажемо.

І, наблизившись з Гнидихою до осло́ну, вже тиснуть її донизу, ніби й справді садовлять на сковороду. Гнидиха, проте, не вгамовується, — аж уся задихається та відбивається від них.

— Або сідай, Гнидихо, на гарячу сковороду, — звертається до неї отаман, — або скажи, де ви з чоловіком заховали гроші?

Гнидиха ще й далі не корилася запорожцям — опиналася, борсалася, відштовхувала від себе Свистопляса та Дзигу, аж доки не відчула, як хтось іззаду доторкнувся до її спідниці. Від цього дотику Гнидиху спалило. «Закачують спідницю!» — мигнула гостра думка. І — не витримала — заводала:

— Зупиніться, соромітники! Не безчестьте мене. Я скажу вам, де лежать наші гроші.

Запорожці випустили Гнидиху з рук. Повела вона їх до своїх покоїв, показала, де вони з чоловіком умурували в стіну гроші. Січовики виколупали шаблями залізну скриньку із стіни, винесли її на подвір'я, поставили на ослоні, відкрили — золоті червінці соняшним блиском ударили їм в очі. Дивляться на них — не

можуть надивитися. Після озираються на двері, але Гнидиха не виходить на піддашся: червінців січовики їй уже не повернуть. Коли це бачать: із-за будинку виткнулися троє запорожців, яким отаман загадав шукати Гниду. І не самі йдуть, — з ними плентається якесь опудало в довгому балахоні наопашки, без шапки, з розкуйовдженим волоссям.

— Та невже ж це Гнида? — спало котромусь з уст.

— А то ж який дідько! — обізвався другий.

— Так безвусий же?

— Ото, видно, обголився, щоб ми його не пізнали.

Запорожці не помилилися: то був Гнида. Не доходя кілька ступнів до них, зупинився. Стоїть мовчазний, понурий, дивиться в землю. З-під балахона визирає спідня білизна; у волоссі повно солом'яної потерті.

— Де ви його, хлопці, знайшли? — запитує отаман.

— На току. З головою зарився в соломку. Шаблями намацали.

— То поведіть же його спершу до покоїв — нехай хоч трохи причепуриться, — звелів отаман. — Бо з таким нечосою нам не випадає розмовляти.

Запорожці, що привели Гниду, пішли з ним до панських покоїв.

— Біжи, Вариводо, до річки, переплеви човном на той бік і припровадь священика, — наказав Вариводі отаман. — Треба ж, щоб Гнида висповідався перед смертю.

Священик не забарився прибути до панського подвір'я. Старенький, немічний, з полотняною торбою в руках. Тоді отаман сказав покликати з покоїв Гниду. За якусь хвилину Гнида, умитий, причесаний, добре убраний, вийшов у супроводі запорожців з будинку на подвір'я. Стояв, як і раніше, мовчазний, понурий перед колишніми своїми товаришами. Слідом за чоловіком вийшла на піддашся й Гнидиха. Вона ще й досі не могла второпати до чого воно йдеться: Гнида, видно, ні слова не сказав їй про крадені гроші. Священика, що стояв за спинами запорожців, Гнидиха не за примітила.

— Бачиш, Гнидо, оці золоті червінці? — показав отаман рукою на скриньку з грішми. — Чиї вони? — запитав.

— Ваші, козацькі, — відповів тихо Гнида.

— А чого ж вони опинилися в тебе?

— Я їх украв у кошці, — ще тихіше відповів Гнида.

Та хоч як тихо говорив Гнида, проте Гнидиха виразно почула чоловікову відповідь. Заломила руки, нестямно скрикнула, — була б, мабуть, упала, коли б запорожці не скочили на піддашшя та не підтримали її під лікті.

— Одведіть матір до дітей, — кинув отаман до запорожців. — Вона тут не потрібна. — Після, коли за Гнидихою заченилися двері, звернувся до священника: — Висповідай, отче, цього чоловіка, — показав рукою на Гниду. — Бо він має бути страчений сьогодні.

Священик, діставши з торби епітрахиль та хрест, підступив до Гниди, став з ним трохи осторонь і почав сповідати. Запорожці тим часом пересипали червінці із залізної скриньки в шкіряний мішок. Потім того пішли прив'язали той мішок до отаманового сидла. Перш ніж повести стратенця на місце страти, отаман звелів запорожцям, щоб вони повели Гниду до покоїв, — нехай він попрощається із своєю родиною. Одначе Гнидиха не впустила їх до покоїв. Почувши, чого її турбують, сказала із-за засунутих дверей:

— Від сьогодні у мене нема чоловіка, а мої діти не мають батька. Ідіть собі з Богом.

Отаман подав знак. Два запорожці взяли Гниду по-під руки, вивели за ворота, а звідти попрямували з ним до річки, де виднілися густі верби. Гнида тримався спокійно: колишній січовик, він добре знав запорізькі закони. Слідом за стратенцем ішов священник. Там, між вербами, запорожці і повісили Гниду на товстій гілляці. Священик, прочитавши прощальну молитву, хотів був іти додому, але отаман затримав його:

— Зроби, отче, ще одне боговгодне діло. Піди до вдови покійного, утіш її, заспокой. І скажи їй, нехай вона не кляне нас за те, що ми втратили її чоловіка. Та-кі, скажи, в запорожців закони.

Вернувшись до воріт панської оселі, запорожці посідали в сидла, познімали шапки, похрестилися в той бік, де стояла церква. Після рушили з місця. Застуго-ніла земля, заблискали вістря ратищ, завихорилося позад вершників степова путь-доріженька. Січовики

верталися туди, де в той час їхня рідна Січ-мати доживала останні дні свого існування.

Довічною вдовою залишилася Гнидиха. Викликала з Харкова якогось свого родича, передала на його руки все господарство, а сама стала доглядати та вирощувати своїх дітей. Мій прадід одружився з Ганною. Гнидиха подарувала Ганні теличку; а Матвій Редька дав моєму прадідові пару бичків. Отож, настав час шукати десь постійного пристановища. В сусідньому селі їх чомусь не прийняли до громади. Тоді мої прадід із прабабою поналигували свою худобу і вирушили з нею шукати собі в степу постійного пристановища. Наступного дня по обіді, за сорок верст від Редьчиного хутора, вони натрапили два рядочки хаток на березі річки. Запитали зустрічного чоловіка:

— Що це за селище? Як воно називається?

— Гуляй-Поле, — відказав той.

— А чи приписують у вас до громади прихідьків з Гетьманщини?

— Не знаю. Зайдіть до нашого писаря.

Зайшли мої прадід із прабабою до сільського писаря, і він, за пляшку горілки звичайно, приписав їх до сільської громади. Там, у тому Гуляй-Полі, що тепер, через двісті років, перетворилося в районне місто, обоє вони дожили до глибокої старости. Навіть розбагатіли. Мали тринадцятеро дітей, мизинчиком, тобто найменшим серед них був мій дід, Дмитро Остапович, що народився 1805 року, а помер дев'яностовосьмилітньою людиною. Ото він, мій дід, і переповідав мені, учневі 1-ої гуляйпільської міністерської народньої школи, чути ним від своїх батька-матері. А часом, коли був під чаркою, то й пісні, складеної людьми про пана Гниду, було заспіває:

Як узяли запорожці
Гниду попід руки
Та й повели поміж верби
На вішальні муки.
Оце тобі, пане Гнидо,
Крадені червінці, —
Веси ж тепер, златолюбє,
На вербовій гілці.

А ти, вдово, не вбивайся,
Не кляни нікого:
Твого пана покарано
Від самого Бога.

Нема сумніву: в основі переказу моїх предків лежить реальна подія. Тим більше, що на території колишньої Гнидиної оселі, яка дісталася його спадкоємцям — панам Гнедіним, ще й напередодні революції 1917 року існувало «Гнединское сельскохозяйственное училище», яке навколишні селяни називали не інакше, як «Гнидівською школою».

ПРАВДА ПРО ГУЛЯЙ-ПОЛЕ

Гуляй-Поле.

Яке враження справляє ця складна назва на когось іншого, не можу сказати, але в мене вона викликає цілу гаму зворушливих почуттів: і романтично-піднесених, і глибокодумно-розважливих, і журно-сумних. Та інакше не могло б і бути. Адже двоє з моїх предків, шукаючи на просторі запорізьких степів собі щастя-долі, саме в Гуляй-Полі знайшли потрібний їм притулок. У цьому ж таки селі народилися мої дід, баба і батько. Та я й сам, дармащо вперше побачив світ на степовому хуторі, учився, а іноді, особливо ж узимку, і жив у Гуляй-Полі.

Як волосний та торговельно-промисловий центр, Гуляй-Поле і до революції було широкознане своїми церквами, школами, базарами та багатолюдними ярмарками. Сюди з'їжджалися продавці й покупці з усієї Катеринославщини, Таврії, Донеччини, Харківщини, Курщини. Одначе найбільшого розголосу набуло Гуляй-Поле в роки громадянської війни, коли анархіст Нестір Махно, гуляйпільець з роду, наробив був шелесту на всю Україну. Недарма ж то ще й до сьогодні, через п'ятдесят із чимсь років, згадку про того анархістського ватажка можна знайти в енциклопедіях усіх культурних народів. Ще більше понаписувано всякої всячини про так звану махновщину — в книжках, журналах, газетах. До особи Махна автори тих писань ставляться по-різному: для одних Махно був ідейним анархістом; другі називають його грабіжником, горлорізом; треті, і то українці, ідеалізують Нестора Івановича, ба, навіть роблять з нього українського націо-

нального героя. Поряд із прізвиськом Махна раз-у-раз згадується і назву села Гуляй-Поля, що було центром махновщини. То чи ж не осоромив би я сам себе, коли б, гуляйпільцем будши, не спромігся написати чогось про Гуляй-Поле? Але застерігаю: мова буде не про Гуляй-Поле років громадянської війни, а про Гуляй-Поле 1900-1912 рр. Зокрема ж я постарюся дати вичерпну відповідь на питання: хто, коли і за яких обставин викресав у Гуляй-Полі першу іскру анархізму, — ту іскру, яка, роздмухана наступними роками, призвела до кривавої пожежі, що завдала Україні великої шкоди. Бо в жодній енциклопедії про це і згадки нема. Навіть анархіст Аршїнов, автор солідної розміром книжки під назвою «История махновского движения», не зміг добратися до вихідних джерел махновщини.*)

Населятися село Гуляй-Поле (тепер районне місто Запорізької сблисти) почало понад двісті п'ятдесят років тому. Першими його поселенцями були прихїдьки з Гетьманщини. Згодом, після зруйнування Запорізької Січі, до них стали прибувати й колишні запорізькі козаки із своїми родинами. На той час це було невелике степове селище, з двома рядочками хаток. Натомість Гуляй-Поле моїх років (1900-12 рр.) виглядало цілком інакше. Величезне село, завширшки і завдовжки, з кількома десятками крилатих вітряків навколо, — розсілося по обох боках річки Гайчура. Щось понад десять тисяч населення: селяни, робітники, ремісники, найжджі міщани. Волосний центр; резиденція станового пристава; місце перебування земського начальника та мирового судді. Дві церкви, сінагога, три школи, земська лікарня, поштово-телеграфна контора. Два заводи сільсько-господарських машин, два парових млини, кустарні майстерні. Десятки крамниць, скупочні пункти пшениці. Бараки для сезонних робітників, що вже в травні щолїта прибувають з Полтавщини та Чернігівщини в степи на заробітки. За кілька кілометрів

*) Тільки в книжці професора історії Мурредського коледжу (в Міннесоті, США) Віктора Петерса «Nestor Makhno», яку в 1970 році видало вінніпезьке видавництво «Echo Books», є розділ про Гуляй-Поле 1900-12 рр. Матеріал до того розділу професор Петерс одержав від автора цього спогаду.

пролягає залізнична колія Чапліна-Бердянське, із станцією Гуляй-Поле. Брукованим шляхом — між селом та станцією — день-у-день рухаються хури: із села вони везуть на станцію нові сільсько-господарські машини, муку-крупчатку та пшеницю, а назад повертаються з коксом, вугіллям, залізом та різним крамом для гуляйпільських крамниць.

Оце так виглядало Гуляй-Поле в перших десятироках нашого століття.

На революцію 1905 року гуляйпільці озвалися зібраннями, з'їздами, багатолюдними мітингами. Бо в селі подостатком було інтелігенції, службовців та промислових робітників. Навідувалися до Гуляй-Поля і приїжджі агітатори — з Олександрівського (тепер Запоріжжя), Катеринослава (тепер Дніпропетровське), з Донеччини. Одначе ніяких заколотів, убивств, підпалювань маєтків — цього гуляйпільці не робили. Проте, як тільки революція 1905 року «позадкувала», до Гуляй-Поля пригнався каральний загін донських козаків. Чи то були справжні козаки, чи одягнені в козацький одяг поліцаї — не знати, але поводитися вони з населенням жорстоко. Щойно хтось виходив із свого подвір'я на вулицю, де й бралися карателі і нещадно списували йому його спину нагаями. Та куди брутальніше поводитися вони із заарештованими людьми. Я був очевидцем, як три козаки вели вулицею сільського вчителя: два з них ішли обабіч заарештованого, тримаючи наготові оголені шаблі, а третій, що позаду, раз-у-раз гатив того вчителя насторч прикладом у спину. Ще й вигукував: «Вот тебе, мерзавец, твоя революція!»

Відолашний учитель, напівроздязнений, без шапки, та ще й хворий на сухоти, падав від ударів у сніг головою. Тоді два козаки хапали його за руки, а третій за чуба — зводили на ноги і провадили далі. Ті нелюдські знущання над заарештованими людьми гуляйпільці запам'ятали назавжди.

Хоч дев'яносто п'ять відсотків населення Гуляй-Поля становили прихідьки з Гетьманщини та із Запорізької Січі, одначе національно-свідомих людей до революції 1905 року в селі майже не було зовсім. А якщо, можливо, й був котрийсь «дивак», то про нього ніхто нічого не знав. Інша річ — після революції. Тоді ста-

ли звідкись братися люди, що читали українські книжки, а декотрі навіть передплачували єдину тоді на всю Україну щоденну газету «Рада». Скільки насправді було в селі свідомих українців — не скажу, але пригадую: два-три учителі, колишній волосний писар, кілька робітників із заводу Кернера, двоє-трое селян. Щождо панів, нащадків колишньої козацької старшини, які мали в ближчих і дальших околицях Гуляй-Поля свої маєтки, то про них нема що й казати. Як ото колись Іван Карась із козака в турка перевернувся, так і вони з українців попереверталися в «руських дворян». Сірки стали називати себе Серіковими, Гниди — Гнедіними, Косівці — Косовцовими, Чорноочки — Черноглазовими, і т. д. Коли ж мова про багатих гуляйпільських людей, які були причетні до українства, — слід згадати поета Грицька Кернеренка. На жаль, в Енциклопедії Українознавства про нього нема ані слова. Член багатої єврейської родини (справжнє прізвище його — Кернер*), Кернеренко, що вищу освіту дістав у Мюнхені та Харкові, писав оригінальні українські вірші, а також перекладав на українську мову поезії Гайне, Пушкіна тощо. 1909 р. в Гуляй-Полі вийшов друком збірник його творів під назвою «Менти надхнення». Але з огляду на свою національність та соціальний стан, Кернеренко, зрозуміла річ, не міг мати сталих контактів ні з гуляйпільською інтелігенцією, ні, тим більше, із селянами. Проте, коли мені почали витикатися такі-сякі «українські вуса», я протоптав собі стежку до Кернеренка: ходив до нього по українські книжки. Григорій Борисович ставився до мене прихильно. Крім книжок, що він давав мені їх читати, поет, пригадую, одного разу дав і адресу книгарні «Украинская старина», звідки я потім виписував собі українську літературу. Одначе батько Кернеренків, підсліпуватий дідуган, навпаки, не міг мене терпіти. Щойно я було увійду на подвір'я Кернерів, як він починав вигукувати: «Чого

*) Кернери — батько і три сини — мали в Гуляй-Полі завод сільсько-господарських машин, паровий млин, великий магазин, а під Гуляй-Подем — 500 десятин землі, яку орендували у них німецькі колоністи.

ти прийшов? Чого тобі тут треба? Забирайся геть! А ні, — я покличу поліцію». Щоправда, старий Кернер мав підставу остерігатися сторонніх людей. Адже не хто — саме родина Кернерів згодом стала першою жертвою гуляйпільських експропріаторів, про що згадка буде в іншому місці.

Десь у 1908-09 рр. гуляйпільці почали були вживати заходів, щоб організувати в селі товариство «Просвіта». Звернулися в цій справі по допомогу до професора Д. І. Яворницького, що мав деякі впливи на губернатора Катеринославщини. Одначе нічого з тих їхніх заходів не вийшло: губернатор, зважаючи на тогочасні події в Гуляй-Полі, не дав дозволу на організацію «Просвіти». Що ж то були за події, яких злякався катеринославський губернатор? Щоб відповісти на це питання, я мушу вернутися на вісім-дев'ять років назад.

У 1-ій гуляйпільській міністерській народній школі учився хлопчик, на ймення Володя, на прізвище Антоні. Чех за походженням. Мешкав він у свого дядька, що мав на базарному майдані пивну. Був Володя тихенький на вдачу, блідий на обличчі, короткозорий — ніколи не розлучався з окулярами. Закінчивши, здається в 1901 році школу, Володя кудись був зник, а десь у 1907 р. став знову навідуватися до Гуляй-Поля. Вже не хлопчик, а вісімнадцяти-дев'ятнадцятирічний парубок. Простенько, але чисто зодягнений, привітний, товариський. Давай він розшукувати колишніх своїх товаришів із школи, приятелювати з ними, заводити розмови на політичні теми. А коли привернув до себе кількох сільських хлопців, то поділився з ними своєю тасмницею: він, мовляв, належить до партії анархістів. Програма цієї партії ось така й така. За анархізму не буде ні царів, ні самих держав. Припиняться війни. Люди мирно-мирнісінько житимуть вільними громадами. Висловлюючись біблійною мовою, за анархізму на землі настане справжній рай. Але за таке життя треба боротися: саме воно не прийде. І, нарешті, Володя запропонував гуляйпільцям організувати в селі групу анархістів. Сільські хлопці, що далі свого села не бували, в інших школах, крім початкової, не вчилися, — зрозуміла річ, пристали на

Володину думку: утворили в себе нелегальну групу анархістів, що мала б підлягати Катеринославові. Володя став за зв'язкового.

Через якийсь час, одного з гуляйпільської групи анархістів, Олександра Семенюту, закликано до війська. Бувши анархістом, Олександр утік із військової частини і перейшов на нелегальне становище. Жив під чужим прізвищем. Побував усюди, навіть закордоном. До Гуляй-Поля навідувався тільки вночі. Був уже одружений, отож зустрічався з жінкою, а також і з двома братами, що жили легально. Не сам приїжджав — із Володею. І не з порожніми руками вони приїжджали: Володя привозив нелегальну літературу, а Олександр — зброю для місцевих анархістів. Актив групи складався приблизно з десяти чоловіка. Переважно сини бідних селян, за винятком двох — шевця та продавця з магазину Кернера. Співчуваючих було більше. Настав час ширше розгортати роботу, але бракувало грошей. Олександр радить гуляйпільцям розпочати в селі експропріації. А якщо хтось стоятиме їм на перешкоді, проти таких застосовувати терор. Така пропозиція імпонувала молодим хлопцям. Чому б не ризикувати навіть своїм життям задля такої ідеї, як повалення царського режиму та створення вільних анархістичних громад. Про утопічність анархізму ніхто з них, малоосвічених, не міг подуматися. Отож, почали з експропріацій. Перша пройшла без жертв. Грицько Кернеренко, згадуваний вище поет, дав експропріаторам 500 карбованців. Вимагали тисячі, але у нього вдома такої суми на той час не знайшлося. Купили паперу, налагодили гектограф, і надрукували першу в Гуляй-Полі проклямацію. Настала ніч — розкидали на вулицях села. Ніхто з гуляйпільців і в думці собі не мав, навіть поліція, що це є робота сільських хлопців. Думали — приїжджі з міста вночі навідалися до села. Один сільський п'яничка став дещо виляпувати — хто ті проклямації друкував та розкидав, — його негайно застрелено.

Наступна експропріація — напад на поштову підводу, що везла вночі на станцію гроші, не обійшлася без жертв: убито стражника (поліцей), який супроводив підводу. З того стражника був добрий чоловік, і

анархісти підкинули вночі його жінці листа, поклавши в конверт сто карбованців: на малих дітей, що втратили свого батька. Після цього випадку становий пристав викликав із повітового міста до Гуляй-Поля спеціального шпига, який спробував би вислідити місцевих терористів. Але той шпиг нікого не вислідив: гуляйпільські анархісти перехитрили його. Щойно зайшов вечір, двоє з них пішли на ту вулицю, де, в одному з будинків, тимчасово зупинився приїжджий шпиг. Один був одягнений у чоловічий одяг, другий — в жіночий, та ще й з муфтою в руках (було холодно). Ходять ото вулицею туди-сюди, ніби кавалер з дівчиною прогулюються. «Кавалер» раз-у-раз попихкує цигаркою; «дівчина» ховає свої руки в муфті. Через якийсь час бачать: шпиг вийшов із будинку і прямує навпроти них. Щоб придивитися, хто вони такі, просить дати йому прикурити. А хлопцям тільки цього й треба було. «Кавалер» дає шпигові прикурити, а «дівчина» тим часом виймає з муфти бравнінг і стріляє шпига в голову. Та й зникли, ніби нічого й не сталося.

Тепер пристав уже не мав сумніву, що в Гуляй-Полі діють не приїжджі, а свої терористи. Він завербував двох селян, від яких попахало «істинно-руським» духом, і доручив їм стежити за всіма підозрілими особами в селі. Ці «свої» шпиги ретельно взялися до діла: лазили всюди, вишукували, винюхували — хто що каже, хто з ким товаришує і т. д. І ось, одного літнього дня в 1908 році, сталося таке: шпиги довідалися про те, що до Гуляй-Поля приїхав із Катеринослава Олександр Семенюта. Він має зустрітися з місцевими анархістами в хаті Івана Левадного. Вночі, звичайно. Діставши це «донесення», пристав Караченцев наказав урядникові Лепетченкові взяти чоловіка з десяти поліцаїв, оточити хату Левадного і живцем захопити усіх тих, хто в ній буде. Урядник так і зробив. Хата Левадного стояла далеко від центру села — кінець ярмаркової площі. Поліцаї, наблизившись крадькома під вікна, наготовили свою зброю; а урядник з кількома шпигами залишився коло воріт. Почувши, що навколо хати діється щось підозріле — поліція?! — анархісти вирішили рятуватися через двері. Зчинилися з обох боків стрілянина. Убито урядника Лепет-

ченка, поранено одного з поліцаїв. А серед анархістів — пррстрелено ногу молодшому братові Олександра Семенюти — Прокопові. Анархісти, одстрілюючись, тікали із села в степ. Олександр узяв брата на плечі і поніс його слідом за товаришами. Прокіп став казати братові, щоб він залишив його і рятувався сам. Олександр посадив Прокопа у когось під хатою на сприйзбі, попрощався з ним, після подався наздоганяти своїх товаришів. Коли зійшло сонце, Прокіп побачив на вулиці кінних поліцаїв. Порятунку для нього не було. Притулив собі до скроні цівку бравнінга — застрелився. Поліцаї помчали за село в степ, де, наче широке море, хвилювали колссисті пшениці. Цілий день шукали анархістів, і не знайшли: хлопці поховалися під обшивкою одного з вітряків і, тримаючи наготові револьвери, просиділи там аж до вечора. А як смеркло, подалися в напрямку станції Пологи, звідки вирушили поїздом до Катеринослава. Додому ніхто з них не зважився повернутися.

На цьому місці я перерву свою розповідь про гуляйпільських анархістів, щоб нарешті зупинитися на особі Нестора Махна, про якого мені довелося читати багато всіляких нісенітниць. Прикладом, декотрі автори, розповідаючи про дореволюційну діяльність Махна, приписують йому те, чого він ніколи не рсбив. Та й не міг робити.

Кінець ярмаркової площі, майже що в степу, стояла хатка вдови, яку всі називали Махнихою. Біля тієї хатки не видно було нічого: ані курки, ні поросяти, ні купи соломи, хоч Махниха мала чотири сини. Найменший із них звався Нестором. Народився він 1889 року. Чи закінчив Нестір початкову школу — не пам'ятаю, але дванадцятирічним хлопчаком він пішов «служити», як і його брати, в німецьку «якономію» за підпасича. І тільки вже сімнадцятирічному Несторові пощастило улаштуватися за учня в невеличкій малярській майстерні, яка, до речі, була розташована неподалеку від Махнишиної хати. Там він перемальовував старі брички, віялки, косарки та інше сільсько-господарське знаряддя. Отам, у тій майстерні, Нестора й застали події, про які я розповідаю. Хоч і старші брати його були співчуваючими групі анархістів, проте

тільки один Нестір по-справжньому, організовано належав до неї. Щоправда, він увесь час перебував на другому місці: на нього не звірялися. Чому? З якої причини? Бо Нестір полюбляв чарку, а напившись, бундючився, чіплявся до кожного, встрявав у сварку, розпускав свого язика. І, загалом кажучи, цей низенький із себе, вугруватий на виду, кирпатий парубчак справляв на всіх негативне враження. Зважаючи на це, організація тримала Махна трохи осторонь. І всі ті автори, що приписують Махнові такі терористичні акти, як убивство в Гуляй-Полі урядника Лепетченка, а через якийсь час і станового пристава Караченцева, поціляють пальцем у небо. Не був присутнім Махно і на зустрічі Олександра Семенюти з гуляйпільськими анархістами в хаті Івана Левадного.

Тепер знову повертаюся до своєї попередньої розповіді. Наступного дня улаштовано урочистий похорон урядника Лепетченка. А тіло Прокопа Семенюти поліцаї, так-сяк запхнувши в дерев'яний ящик, вивезли на кладовище і сказали: «Ховайте, хто хоче, бо ми його ховати не будемо». Серед сільської молоді знайшлися (бо було багато співчуваючих анархістам) хлопці, що таки поховали Прокопа. Навіть промову один, — та ще й син заможного селянина, учень реальної школи, — виголосив. Тим часом про вбивство в Гуляй-Полі урядника довідався не тільки повітовий справник, а й сам губернатор. Становий пристав Караченцев дістав від обох велику нагінку. Щоб бодай трохи спокутувати свою провину, Караченцев бере двох сільських шпигів, що знали в обличчя анархістів, які потікали з Гуляй-Поля, і їде з ними до Катеринослава. Щось із два тижні пробув там. Усіх йому не вдалося вислідити. Але чотирьох він таки схопив і привіз до Гуляй-Поля. Тут їх довго допитувано, зроблено додаткові арешти, а разом з іншими заарештовано і Нестора Махна. Через кілька днів усіх відправлено до Олександрівського (повітового місто). Там їм довелося сидіти у в'язниці аж до зими. Узимку, коли лютували морози та завірюхи, Іван Левадний, утікши з в'язниці, вирушив був у напрямку Гуляй-Поля, але по дорозі його застигла сильна завірюха, і він загинув від лютого морозу. Тих, що залишилися у в'язниці, згодом

перевезено до Катеринослава. Там чотирьох із них засуджено до смерті — повішено, а кількох, серед них і Нестора Махна, — до каторжної в'язниці.

Проте анархісти в Гуляй-Полі не перестали діяти. Навпаки, вони поширили свою діяльність і на сусідні села. А Олександр Семенюта ще й далі не каюся: тепер він хотів будь-що-будь розправитися з приставом Караченцевим, якого вважав за убивцю його рідного брата. Гуляйпільські анархісти взялися допомогти йому виконати цей терористичний акт. День-у-день стежили за приставом. Коли дізналися, що Караченцев ходить на зальоти до якоїсь молодиці, негайно викликали з Катеринослава Семенюту. Але вийшло якось так, що Олександрові того разу не вдалося вбити пристава. Тоді вони вирішили улаштувати театральну виставу — пристав любив ходити до театру. Знайшли в селі одного «істинно-руського хахла» і умовили його дістати в пристава дозвіл на виставу. Діялося це восени 1909 року і ставили п'єсу Карпенка-Карого «Сава Чалий». Акторів набрали з місцевої інтелігенції. Ніхто з анархістів участі в п'єсі не брав. За день перед виставою сповістили про це Семенюту. Олександр приїхав. Настав вечір. Цього разу анархістам пощастило: пристав прийшов на виставу. Сидів, як завжди, в першому ряді. Пліч-о-пліч із ним сидів пост Грицько Кернеренко. Через два ряди від Караченцева умсстився Семенюта, маючи в кишенях два бравнінги. Під час антрактів Олександр швиденько схоплювався із стільця і, нахиливши голову, виходив із залі на двір. Спочатку намірявся був стріляти на пристава в приміщенні театру, а потім роздумав: станеться велика паніка. Отож, шойно опустився завіса після останнього акту, Семенюта вибіг на хідник і сховався за грубим деревом, що тут росло. Пристав Караченцев — публіка дала йому дорогу — вийшов слідом за Семенютою. Його супроводили поліцаї. Як тільки Караченцев ступив ногою на хідник, Олександр випустив йому в потилицю три кулі і, вигукуючи: «Смерть катам!», зник у нічній темряві. Поліцаї не одразу зважилися вискочити за поріг, а коли вийшли, то пристав Караченцев лежав уже мертвий.

Після вбивства пристава, про Семенюту заговорила

не тільки Катеринославська, а й усі сусідні з нею губернії. Тому, хто допоміг би спіймати «разбойника» Семенюту, призначалася велика грошова нагорода. Але Олександр не давався в руки. І так щось понад рік. А потім надійшов і його кінець. Сталося це в 1911 році. Приїхав він якось уночі до свого рідного села. Не сам — з молодого дівчиною, анархісткою. Ночувати пустив їх до своєї хати один із Несторових Махнових братів, а сам він пішов на ніч до матері. Поліція через когось дізналася про це. Оточила вночі хату. Поліцаї пропонували Семенюті здатися, але він увесь час одстрілювався. Тоді вони запалили дах на хаті і, прикриті димом, добралися до середини хати. Олександр уже не жив. Дівчина, поранена кулею поліцаїв, сказала: «Він сам застрелився». Поховано Олександра Семенюту на тому самому кладовищі, де лежав його брат Прокіп. Володя Антоні, що був першим організатором групи анархістів у Гуляй-Полі, невдовзі виїхав до Сполучених Штатів Америки. Нестір Махно сидів під Москвою в «Бутирках». Однак, навколишні Гуляй-Поля села, де вціліли залишки анархістів, і надалі, аж до початку 1-ої світової війни, непокоїли поліцію. Тим то нема нічого дивного, що як тільки сталася в 1917 році революція, гуляйпільська молодь першого ж дня вирушила з червоними прапорами на могили Олександра Семенюти, Прокопа Семенюти, Івана Левадного та інших загиблих анархістів. Так само де доводиться дивуватися і з того, що звільнений із в'язниці Нестір Махно очолив масу навколишнього селянства: він був сином їхнього середовища, а каторжна в'язниця прикрасила його чоло лаврами.

Що далі, тобто в роки громадянської війни робив Нестір Махно на Україні, про це можна дізнатися або з його особистих спогадів (два томи), або з книжок інших авторів про Махна та махновщину, хоч у тих книжках, про що я вже згадував, є багато всілякої плутанини, вигадок, навіть нісенітниць. Щождо мене самого, то я від грудня 1918 р. і до грудня 1922 р. жив у Києві безвиїздно

Хтось, прочитавши оцей мій спогад про Гуляй-Поле 1900-12 рр., можливо, здивується.

— Чому ж то воно, — скаже, — так сталося, що якийсь зрусифікований чех спрямував українських хлопців на утопічний шлях до анархізму?

На мою думку, ґрунт для гуляйпільських подій підготувала революція 1905 року. І якби в ті роки, замість анархіста Володі Антоні, до Гуляй-Поля почав був навідуватися активний член, скажім, Української партії соціалістів-революціонерів, то він знайшов би серед гуляйпільської молоді куди більше прихильників, ніж знайшов їх чех Володя Антоні. Але — нехай це буде усім нам на сором — Українська партія соціалістів-революціонерів по-справжньому організувалася лише в 1917 році, коли почалася революція. До того ж часу ми поповнювали своєю присутністю ряди російських соціалістичних партій. Бо вірили в те, що писалося в їхніх партійних програмах. І, виходить, помилилися.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

Якби не 1-а світова війна, навряд чи довелося б мені колинебудь зустрітися з Миколою Міхновським. Тим більше, що від 1912 року я жив уже не на Запоріжжі, де народився, а в Області донських козаків, звідки не мав надії повернутися на Україну. Та ось улітку 1914 року вибухнула згадана війна. Правда, не одразу, трохи згодом, мене, як і багатьох моїх ровесників, мобілізовано, приділено до школи офіцерів воєнного часу (прапорщиків), а по закінченні навчання одіслано до діючої армії. За два наступні роки війни мені довелося побувати на чотирьох фронтах: Кавказькому, Південно-Західньому, Північному та Румунському. Тим то лютим 1917 року застав мене на території Румунії. Хоч мої батько-мати були заможні люди, проте революцію я сприйняв з великим ентузіазмом. На те була причина: за царських часів троє з нашої родини зазнали, як політично «неблагонадійні», арештів. За той мій ентузіазм солдати і обрали мене до Армійського Комітету.

Штаб 6-ї армії, що являла собою ліве крило Румунського фронту, був розташований в басарабському місті Болграді, куди я й прибув з фронту на початку травня 1917 року. Армійський Комітет складався з 40-50 осіб. Очолював його штабс-капітан Г. (повного прізвища не пам'ятаю), інженер з освіти, старий російський соціал-демократ. Крім нього, з-поміж членів Армійського Комітету запам'яталися такі особи: Нехамкін (есер), підпоручник Яковлев (есдек), штабс-капітан Царик (есер), професор О. І. Кайгородов (кадет). Щодо українців, то нас в Комітеті було всього-на-всьо-

го трое: автор оцих спогадів, Бутенко — телеграфіст-механік (здається, одесит) та Дмитро Івашина — військовий урядовець, журналіст за фахом. Серед представників російських партій були там люди і з вищою освітою, літні вже, з довгочасною практикою партійної роботи. А нам, українцям, разом утрюх, ледве перевалило за сімдесят років; вищої освіти на той час ні один із нас не мав, партійної роботи так само ми досі не провадили. Ставлення з боку росіян до нас було одверто неприхильне. Всі вони дивувалися: звідки це раптом узялися українці і чого вони домагаються.

Одне слово, важкувато нам утрюх «воювати» з цілою навалюю росіян та рідних москвофілів. Тим часом з фронту щодня надходили від українців вимоги: подавай їм українську літературу, привозь українські прапори, надсилай агітаторів та офіцерів-українців, бо їхня частина «ухвалила» українізуватися. Приїжджали посланці з фронту — підводами, автами, прилітали літаками, а нас усього... трое. Правда, крім Армійського Комітету існувала в Болграді ще й Українська Армійська Рада, але, поперше, її функції, як культурно-громадської організації, були дуже обмежені, а подруге — і там бракувало досвідчених людей.

Тим то можна собі уявити, як я зрадив, коли почув, що до Болграду прибув Микола Міхновський, щоб виконувати якісь службові обов'язки у штабі 6-ої армії. Цей знаний український діяч, думав я, допоможе нам у нашій роботі. До того часу я Міхновського ніколи не бачив, — тільки з преси знав про нього: український поет, адвокат за фахом, живе в Харкові.

Роздобувши в штабі армії його адресу, негайно ж вирушаю на розшуки Міхновського. Приходжу на бічну від центральної вуличку. Вступаю на невеличке подвір'я з вишневим садочком, спинаюся на ґанок, натискаю на дзвінковий гудзик. На поріг виходить літня пані, мабуть, господиня будинку. Запитую її:

— Чи тут мешкає офіцер Міхновський?

— Тут, — відповідає пані.

— Чи можу я його бачити?

— Певно, що можете. Ось я йому скажу. — Вона вже була рухнулась до сіней, потім знову зупинилася: — А як йому сказати? Хто хоче його бачити?

— Скажіть — член Армійського Комітету.

Пані пішла, прихиливши за собою двері, а я залишився чекати на ганку. Відчуваю: бере мене страх. Снуються всякі думки. Який із себе Міхновський? Як він поставиться до мене? Йшлося, звісно, не про наші військові ранги, які мало чим різнилися: Міхновський мав на той час рангу поручника, я підпоручника. Ні, страх брав мене з іншої причини. Міхновському тоді було понад сорок років, а мені щойно наступив двадцять четвертий. Міхновський був людиною з університетською освітою, я в той час ще тільки мріяв про вищу освіту. Нарешті, ще й таке: Міхновський — поет, адвокат, знаний український політичний діяч, — куди ж мені до нього рівнятися?

За кілька хвилин двері знову відчинилися, і передо мною став офіцер в уніформі поручника. Кремезний, трохи ніби сутулий, з міцним лобом, з розведеними на боки рудуватими вусами. Лівий рукав його френча перетинала червона смужечка — ознака, що офіцер дістав на фронті поранення. Обличчя поручникового здалося мені непривітливо-похмурим, ніби він був невдоволений, що його потурбовано.

Я назвав себе і, як годиться, попросив у поручника пробачити мені за турботу. Але маю, мовляв, до нього дуже важливу справу. Від імени українців-членів Армійського Комітету та від Української Армійської Ради прийшов просити його, щоб він допоміг нам у нашій роботі. І вже почав був з'ясовувати йому наші труднощі, але Міхновський рушив з ганку, сказавши до мене:

— Ходімте, підпоручнику, он туди, — там поговоримо.

Ми увійшли в садочок, посідали за столиком під вишнею і повели нашу розмову.

— Насамперед мушу вас попередити, підпоручнику, — сказав твердим голосом Міхновський, — що я ні на яких мітингах, ні на яких зібраннях не виступаю і не виступатиму.

Тільки тепер я став догадуватися, чого то Міхновський був такий ніби невдоволений з нашої зустрічі. Почувши від своєї господині, що його хоче бачити «комітетчик», та ще, може, «штатний оратор», Міх-

новський, десь певно, мав до моєї персони не абияке упередження. Ну, що ж, чесно визнаю: на той час я таки й був «комітетчиком» та «штатним оратором». Певна річ, мені хотілося, щоб і Міхновський пішов зо мною на солдатський мітинг, і я б, головуючи на тому мітингу, надав би слово відомому українському поетові, знаному адвокатові, поручникові Миколі Міхновському, — нехай би він трохи вичитав отим москалям, що кривдили нас на кожному кроці. Та, на жаль, моє бажання не могло здійснитися: в поручника, видно, були свої погляди на подібні речі. Тоді я й кажу Міхновському:

— А чим же ви можете допомогти нам, пане поручнику?

— Чим? Якщо ви зумієте організувати слухачів, — я читатиму їм лекції з українознавства, — відказав Міхновський.

Розуміється, я пристав на цю його пропозицію. Краще щось, ніж нічого. Проте мене брав великий жаль, що Міхновський відмовляється йти разом зо мною на солдатський мітинг. Що ж, доведеться і далі мені самому виконувати ці обов'язки.

На цьому й кінець нашої першої зустрічі. Ми приязно попрощалися з Міхновським. А за кілька днів Українська Армійська Рада, за моєю порадою, організувала слухачів. Десь на глухій вулиці, в такому ж глухому приміщенні ввечорі вони сходилися слухати лекції Міхновського. Два-три прапорщики, кілька військових урядовців, дві медичні сестри, а всі інші — солдати з болгарської залоги. Міхновський сідав перед ними на стільці і починав викладати лекцію з українознавства.

Що робив Міхновський в штабі армії і які були його службові обов'язки як офіцера, — не пам'ятаю. Пригадую лише, що він якось осторонь тримався від штабних офіцерів. Де б його було не побачиш — чи то в офіцерській їдальні, чи на вулиці, чи ще десь — завжди він сам собі один. Так само осторонь тримався Міхновський і від солдатської маси. То був час, коли частина офіцерства, зокрема тих, що самі походили з нижчих шарів населення царської Росії, переходили на панібратську ногу із солдатами, особливо в поза-

службовий час. Але Міхновський не ставав на цей шлях. Він був завжди однаково стриманий у своєму ставленні до слухачів його лекції. Прийде було читати лекцію, привітається загальним уклоном, а закінчивши, відповість на запитання, знову стриманий уклін — і пішов собі.

Весна і літо 1917 року — це був початок всеросійського мітингування. Починаючи від голововерха Керенського і кінчаючи ротним кухарем, всі пнулися на трибуну. І ніхто тих мітингів не скликав — виникали вони стихійно. І всюди — на фронті і в тилу. Їду я, прикладом, у відрядження до Москви по літературу. В Москві йду подивитися на Кремль. Бачу: коло «царь-колокола» відбувається стихійний мітинг. Я й собі туди. Щойно черговий промовець кінчає промовляти, мене наче вітром викине на його місце. Не запитуючи нікого, починаю «передавати москвичам привіт від Румунського фронту», потім переходжу до справи «Аліса — Распутін», ще далі — говорю про Тимчасовий уряд, який ми будемо підтримувати «остільки, оскільки». Через два дні, вертаючись із Москви, щось подібне роблю біля пам'ятника Богдана Хмельницького в Києві, де так само натрапляю стихійний мітинг. А ще через два дні я «ораторствую» в болгарському міському саду як «побивавший в тилу товарищ». Нарешті, по мене прилітає літак із Галацу, де солдати авіодивізіону домагаються в себе «українського оратора».

Міхновський, оскільки мені частенько доводилося з ним зустрічатися, прямо таки органічно не міг терпіти отого мітингування. Не помилюся, коли скажу, що він і мене за це недолюбливав. Бо, мабуть, і моя тодішня мова скидалася на суцільне мітингування. Було, слухає він моєї мови, слухає, а далі, аж скривившись, скаже:

— Та облиште ви, підпоручнику, оті ваші «принципово» та «остільки, оскільки». Говоріть, прошу вас, людському.

Протягом кількох хвилин я старався не вживати тих слів, але згодом Міхновський знову чув від мене сті «принципово» та «остільки, оскільки».

Штаб Румунського фронту був розташований в Ясах,

куди перебралася під час війни з Букарешту столиця Румунії. При штабі фронту існував фронтовий Комітет, а також була там і Українська Фронтowa Рада. Мені час від часу доводилося їздити в різних справах до фронтових організацій. Одного разу, приїхавши до Яс, я затримався там на цілий тиждень. До Болграду випало повернутися з Яс саме в неділю. Уставши з підводи, що привезла мене із станції Троянів-Вал, прямую центральною вулицею міста. Бачу: на парканах поналіплювано величезні афіші, що сповіщають про «Український ярмарок», який має відбутися сьогодні в міському саду. Що це за «Український ярмарок?» — міркую я. — І хто міг його організувати в цьому російсько-болгарсько-молдовансько-єврейському місті?

Мершій поспішаю до себе на квартиру. Умиваюся з дороги, чепурюсь, одягаю святкове вбрання — і прямую до міського саду. Ще здалека помічаю, як над входними ворітьми майорять українські прапори. Побіч воріт стоять столики: солдати, добре одягнені, з жовто-блакитними розетками на грудях, продають українську літературу та картки українських діячів. Купую вхідний квиток до саду — і ось я вже на центральній алеї. Народ валом валить. Офіцери, солдати, цивільні, чоловіки й жінки. Впадають в око дівчата у вишитих сорочках. Виявляється: в міському саду крім усього іншого відбувається конкурс на найкраще українське вбрання. Прямую далі. Натикаюся на військову оркестру, — виконує українське попурі. Ще далі, бачу, улаштувався на природному підвищенні солдатський хор. Диригує військовий урядовець. Ось він махнув перед собою рукою і —

Ой сів же комар на дубочку...

покотилося проміж густолистих дерев міського саду.

Хто ж це воно організував цей «Український ярмарок»? — не сходило мені з думки. Але ще дужче я здивувався, натрапивши в одному закутку саду на справжній чумацький віз, навіть з мазницею біля розвори. Поперед воза, ремигаючи сіно, стояли широкорогі воли. Таких волів я бачив тільки в степовій Україні. А на возі — в полотняній сорочці, в солом'яному брилі, з великою люлегою в зубах — напівлежав вусатий дідище — «чумак».

Я просто ламав собі голову, міркуючи над тим, хто міг організувати таке масове видовище. Аж глядь — стоїть осторонь під деревом кремезний офіцер. Придивляюся до нього пильніше: Міхновський! Знявши з голови кашкета, він витирає хусткою лоба. Іду до нього, вітаюся. І одразу ж:

— Як вам, пане поручнику, подобається цей «Сорочинський ярмарок»?

— Не знаю як він вам подобається, — крізь зуби процідив холоднувато Міхновський, — а мені він дуже подобається. І майте на увазі, що отакий «Сорочинський ярмарок» для пропаганди українства більше важить, ніж десять ваших мітингових промов.

Відчувши, що Міхновський глибоко зачеплений моїми словами, я перевів розмову на іншу тему. Пізніше мені сказали: ініціатором і організатором «Українського ярмарку» був саме Міхновський.

Я вже казав, що Міхновський, крім лекцій, уникав прилюдних виступів. Проте, одного разу мені таки довелося чути його прилюдний виступ. У Болграді відбувалася українська армійська конференція. Головним питанням, що стояло на тій конференції, було питання про вибори до Російських Установчих Зборів. Розпсалися на цю тему доповіді, виступи, дискусії. Не пам'ятаю тепер як воно сталося, хто його до цього заохотив, але, пригадую, виступив на цій конференції з коротенькою промовою і Міхновський. Промовляв він, як на мій тодішній погляд, «звичайно», без патосу, без піднесення — так само, як він говорив і на своїх лекціях з українознавства. Основна думка його промови була така.

Хоч би українці обрали до Російських Установчих Зборів своїх найвидатніших діячів, то й тоді користи від цього Україна ніякої не мала б. Чому? Тому що за всяких обставин кількість росіян та їхніх прихильників у Російських Установчих Зборах буде переважна більшість. Тією більшістю своїх голосів вони вирішуватимуть всі питання так, як для Росії вигідно, а не так, як українці бажали б. Тим то українцям нема чого йти до РУЗ. Ми, не питаючи ні в кого на це дозволу, повинні самі творити своє державне життя в Україні.

Іншими словами, Міхновський закликав нас до категоричного розриву з росіянами. Пригадую, прихильників на цій конференції він мав мало: кілька офіцерів. Усі інші делегати поставилися до його промови негативно. Негативно поставився до неї так само і автор цих спогадів, якому випало тоді виступати проти Міхновського. Які ж були на це причини? Поперше, ми, тодішня українська молодь, до революції перебували під великим впливом російських соціалістичних партій, що весь час закликали до єднання, а не до роз'єднання. Подруге, ми — молоді фронтовики — краще за Міхновського знали настрої солдатських мас. Український солдат — це був в основному селянин. Доки говориш йому на мітингу про потребу стягнути всіх українців на один, український фронт; доки толкуєш про потребу обрати до Російських Установчих Зборів найвідоміших українських діячів, які знають наш край, побут, бажання; доки закликаєш його боротися за рідну мову, школу, культуру, мистецтво, — доти той солдат слухає тебе уважно. Коли ж ти тільки натякнеш йому про потребу різкого розмежування між українцями й росіянами, що уярили Україну, тоді солдат зчиняє проти тебе галас. Ти, бувало, чуєш: «Як? Ми разом із руськими три роки гнили в окопах, разом умирали, а ви хочете, щоб ми мали їх за своїх ворогів, як отих німців? Та забирайтесь геть з такими словами, бо ми вас...» Отож, ясно: тоді ще не можна було ставити практично деякі питання так, як їх ставив Міхновський. Для цього потрібні були десятки років, потрібна була боротьба, потрібні були жертви — щоб зросійщений українець нарешті усвідомив би собі, хто він такий і що має робити надалі.

Десять уже під осінь Міхновський раптом зник із Болграду. На той час це було звичайним явищем. Фронт почав уже розпадатися, отож як офіцери, так і солдати мали змогу в той чи інший спосіб вирушати в тил. Однак я лишився й далі в Болграді. Мені довелося пережити ще й большевицький Армійський Комітет, на чолі якого стояв прапорщик Дехтярьов, пізніше член Військової Ради України, потім — політначальник Катерининської залізниці, а ще згодом — «во-

рог народу», що його, як і багатьох інших, заарештовано й заслано кудись на північ, а може й розстріляно. Пережив я також у Болграді і прихід румунів, що загарбали на мільйони карбованців всякого добра, належного раніше російській армії. Вибрався з Болграду на Україну я тільки десь наприкінці квітня 1918 року. А до Києва потрапив під час повстання проти українсько-московської влади гетьмана Павла Скоропадського.

Надходив кінець грудня 1918 року. Київ на той час уже протягом двох тижнів перебував під владою Директорії УНР. Проте настрої у місті був невеселий. Поваливши гетьманський уряд, що в ті дні спирався тільки на російське офіцерство, селянсько-солдатські маси вирушили по своїх домівках. Ще вчора, здавалося міцні полки київської залоги сьогодні танули. Місцеві большевики докладали до того своїх рук. Поза Києвом то тут, то там виникали большевицькі повстання. А з півночі тим часом сунули організовані Москвою орди «горлорізів», як називав советських моряків тодішній командувач червоної армії Антонов-Овсієнко.

Заходжу якимось увечорі до українського клубу, ріг Пушкінської та Прорізної, ч. 1. Нарсду повно. Відвідувачі сидять по обох боках довжелезних столів. Хто вечеряє, хто п'є чай, інші читають часописи або розмовляють. Вибираю собі вільне місце, сідаю. Поки офіціантка подасть мені вечерю, схиляюся над числом «Трибуни», в якому надруковано мій фейлетон. Та ось якимось інстинктивно підводжу голову, і мій погляд натикається на чийсь очі, що пильно дивляться на мене з протилежного боку. Далі бачу: сутулуваті плечі, міцний лоб, рудуваті вуса... поручник Міхновський! Але тепер він, так само як і я, в цивільному одязі. Ми з ним понад рік не бачилися. Одначе він мене пізнав.

— І ви тут, добродію? — запитує, і якимось, ніби з іронією, посміхаючись.

— А де ж мені бути? — дивуюсь я з його запитання.

— Та як же, я вас добре пам'ятаю, — натякнув мені про щось Міхновський.

Проте довша розмова поміж нами не відбулася:

офіціантка подала обом нам вечеряти. Але, повечерявши, ми знову зустрілися з ним при виході з клубу. Міхновський затримав мене й каже:

— Ну, що ви тепер, добродію, скажете?

— Про що? — дивлюсь я на нього.

— Та про те ж таки, — киває Міхновський головою кудись у напрямку півночі. — Суне на Україну московська орда. Чи не я вам казав колись про те, що москаль — чи він білий, чи червоний, чи ще якийсь там — однаково москаль. А ви заперечували...

Що ж, визнаю, Міхновський де в чому мав рацію. Тим то мені довелося перед ним трохи покаятися.

Розмовляючи, ми дійшли до Хрещатика. Тут наші дороги розходилися: Міхновський пішов далі Прорізною, а я повернув у напрямку Фундуклівської. Того грудневого вечора 1918 року мені довелося бачити Міхновського востаннє. Де він потім того був, що він робив, — не знаю. Тільки вже в 1924 році, проглядаючи котрись київську газету, я прочитав у ній хронікальну замітку: при такій то вулиці, в такому то дворі знайдено труп Миколи Міхновського, що позбавив сам себе життя, — повісився.

Мені до сліз боляче було читати ці сумні рядки. Де ж пак: отака міцна фізично й духовно людина, отакій, мовити б, дуб-велетень і, десь певно змушений до цього складними обставинами тогочасного життя, знайшов собі порятунок у самогубстві. Не хотілося йняти віри.

ДМИТРО ГЕРОДОТ

Перегортаючи другий том Енциклопедії Українознавства, я натрапив у ньому на такий рядок:

«Дмитро Геродот (Іващина). Нар. 1884 р. Політичний діяч, журналіст».

Прикро зробилося мені на серці: чому ж так мало написано про мого колишнього товариша й колегу по перу? Та ще й з помилковою датою народження. Адже Дмитро Геродот міг народитися щонайменше на десять років пізніше.

Уперше ми з Геродотом зустрілися в травні 1917 року, коли я прибув з фронту до Армійського Комітету. Саме під той час відбувалося чергове засідання: обговорювано інформацію про конфлікт, який виник між тиловими установами Південно-Західного фронту та селянами прифронтової смуги. Що то був за конфлікт і чому розголос про нього докотився аж до Румунського фронту, — не можу пригадати, але добре пам'ятаю: кожен промовець згадував не якихсь конкретних селян, а селян взагалі. Та ось голова надав слово ще одному промовцеві:

— Слово має товариш Іващина.

На трибуну вийшов військовий урядовець. Молодий, приємний на виду, сіроокий, з чепурно підстриженими вусами. Я так і прикипів до нього своїми очима: знайоме мені обличчя! Хто він такий? Колись, нібито, мені доводилося бачити людину з таким обличчям, чути її прізвище. А коли Іващина, на відміну від попередніх промовців, став згадувати не просто селян, а таки українських селян, ба, навіть відважився захищати їхні інтереси, — моя симпатія до Іващина удесяте-

рилася. Тим то, як тільки закінчилося засідання, підходжу до нього і починаю дякувати йому за добру промову на користь українських селян. А потім запитую:

— Цікаво було б знати, товаришу Івашина: звідки ви походите родом? Бо я, неначе, десь вас бачив.

— А звідки ж ви самі будете? — замість відповісти мені, запитує Івашина.

— Здалека. Аж з Області донських козаків, — відповідаю я. — А народився й ріс на хуторі під Гуляй-Подем. Може, чули про таке село?

— Якщо так, — простягає Івашина мені свою руку, — то ми з вами майже що земляки. Мій батько колись був начальником Гуляйпільської поштово-телеграфної контори. А знали ви, очевидно, мого старшого брата. Бо сам я тоді був малюком.

Розмовляючи далі, ми вийшли на вулицю. Заходив вечір. Івашина запропонував мені піти з ним до ресторану. Я не заперечував. Тим більше, що в мене виникло бажання ближче познайомитися з цим військовим урядовцем. У ресторані ми просиділи щось із години, Івашина залюбки розповідав мені про себе. За фахом він газетний фейлетоніст. Псевдонім його — Дмитро Геродот. Писати фейлетони почав, коли йому було шіснадцять років. Друкувався на сторінках кременчуцької газети. Кременчуччани любили його фейлетони — віршовані, дотепні, легкі для читання. Через кілька років, відчувши, що йому стає тісно в Кременчуці, молодий фейлетоніст переїжджає до Полтави і знаходить собі працю в газеті губернського ма штабу. Звідти, покликаний до війська, Геродот вирушив на фронт 1-ої світової війни.

— А тепер, — розповідав він далі, — я є не тільки членом Армійського Комітету, а й секретарем редакції армійської газети «Воин-гражданин». Роботи маю достобіса. Бо редактор (полковник) і його заступник (поручник) займаються обидва «високою політикою», а мені самому доводиться поратися коло газети. Та дарма! Я люблю цю працю. Полюбив її ще, можна сказати, змалку і, здається, ніколи не розлюблю.

Тоді я й собі розповів Геродотові дещо про себе. Бо й мені, як і йому, ще з шкільних років полюбилося друковане слово. Я так само, сімнадцятирічним буди,

послав свого першого фейлетона до київської газети «Рада», на сторінках якої він і появився. Але невдовзі обставини мого життя склалися так, що я змушений був кинути думку про фейлетони. А ось тепер мені, мовляв, он як сверблять руки до літературно-журналістичної роботи.

— То чого ж ви мовчите? — скинув Геродот на мене своїм запитливим поглядом. — Чому не кажете про це? Я завтра ж можу взяти вас до редакції на працю. Редактори не заперечуватимуть.

Сказано — зроблено: наступного дня я вже сидів у приміщенні «Воина-гражданина» і знайомився з редакційною роботою, вірніше, придивлявся до того, що і як робив Геродот. А журналіст з нього був — іншого такого, здавалося, не знайти. Написати газетну замітку, фейлетон, навіть невеличку розміром статтю — це не становило йому ніяких труднощів. Загалом кажучи, обидва ми були задоволені з нашої спільної праці. Мені було чого вчитися в Геродота, який досконало знався на редакційно-друкарській техніці; а Геродот, що дотепер був співробітником російських газет, тим то мало що тямив в українських справах, набував від мене знаннів із поля українознавства. Забігаючи трохи наперед, скажу: за наступні три роки нашого товаришування з нього виробився такий завзятий український патріот, що дивувався своїм патріотизмом не тільки мене, а й інших, хто його тоді знав.

У редакції «Воина-гражданина» ми з Дмитром попрацювали рівно рік. Навіть тоді, як увесь Арміїський Комітет розбігся, а Басарабію захопили румуни, — ми з ним і далі видавали «Воина-гражданина», перетворивши його з армійської на чисто міську газету. І тільки наприкінці травня 1918 року, ліквідувавши свій, сказати б, «бізнес», вирушили з Басарабії на Україну. 29 травня перейшли мостом Дністро, і там, на лівому березі цієї річки, нас зустріли українські прикордонники. Покищо у формі російських вояків, але кашкети їхні були оздоблені жовтоблакитними відзнаками. Вони гостинно привітали нас і побажали нам щастя та здоров'я на рідній землі. Ми були дуже зворушені зустріччю з ними: адже того разу кожен із нас двох уперше ступив ногою вже не на територію ро-

сійської імперії, як колись, а на територію Української Народньої Республіки.

Найняли візника — і за короткий час опинилися в Тирасполі на вокзалі. Тут виникло питання: куди ж нам брати залізничні квитки? Куди їхати? Мої батьки жили за межами України. Яка тепер там влада — не знати. Дмитро так само чогось мовчав про свою рідню.

— Поїдьмо, — пропоную я йому, — покищо до Одеси. А там буде видно, що нам далі робити.

— Як до Одеси, то й до Одеси, — погодився зо мною Дмитро.

Поїхали. Одеса зустріла нас привітливо. Котрась міська установа, до якої ми звернулися в справі мешкання, видала нам ордер на кімнату в готелі. Деся поблизу Дерibasівської вулиці. Кімната була дуже гарна, простора, видна, з двома ліжками, умивальником, навіть з бальконом. Стомлені в дорозі, ми зарані полягали того вечора спати. А вранці почули неприємну для нас новину: в Києві стався переворот. З'їхавшись з усіх губернь до Києва на свій з'їзд, промисловці, поміщики та сільські багатії — обрали генерала Скоропадського на гетьмана України. Німецька вояччина допомогла їм усунути Центральну Раду від влади. Ця новина дуже нас зажурила. Особливо ж обурювалися ми з поведінки німців: пусти, кажуть, свиню під стіл, а вона й на стіл. Так повелися і німці на Україні.

Отож, щоб хоч трохи розвіяти свій журливий настрій, ідемо оглядати Одесу. На центральних вулицях снується гомінливий натовп перехожих. Третя частина з них — колишні фронтовики, які ще не встигли змінити військового одягу на цивільний. З уривків розмов чуємо: до Одеси наїхало багато «северян», що повтікали сюди від большевиків. Але Геродота, як я бачу, перехожі мало цікавлять: він раз-у-раз завертає трохи чи не до кожного газетного кіоска, щось там переглядає, щось купує. Тим то, коли ми верталися з прогулянки до готелю, Дмитро тримав під пахвою чималий жмут газет та журналів. У готелі, нашвидку переглянувши все те, раптом каже мені:

— Знаєш, Анатолію, що я надумав?

— А що?

— Давай видавати «Газету-ракету».

З такою назвою ми видавали гумористичну газету в Болграді.

— Що ж, можна спробувати, — погоджуюсь я з ним.
— Тільки де ж ми будемо її друкувати?

— Про це не журися. Друкарень в Одесі є досить. Аби гроші.

Грошей нам тоді не бракувало: виїжджаючи з Болграду, ми продали решту газетного паперу. Отож, не довго думаючи, беремося готувати перше число гумористичного тижневика «Газета-ракета». Протягом двох днів писали всяку всячину: замітки, фейлетони, гуморески, дрібні сміховини, гумористичні оголошення, любовні листи тощо.

Я ще й до сьогодні пам'ятаю одну строфу з мого першого фейлетона «Лихо малороса», в якій малорос, обурений тим, що його дітям доведеться навчатися в українській школі, попереджав:

Я сина рідного свого
Віддам учитись до Китаю,
А доню, квіточку мою,
В турецьким дусі виховатиму...

Надрукувавши перше число «Газети-ракети», ми рознесли його по всіх газетних кіосках. А наступного дня йдемо «робити» своїй гумористичній газеті рекламу. Наближаючися до котрогось кіоску, зупиняємося на хіднику і, ніби випадково зустрівшись, розпочинаємо голосний діалог:

— Чи ви читали оце нову газету? — запитую я Дмитра, вийнявши з кишені примірник «Газети-ракети».

— А що ж це за газета?! — ще голосніше гукає до мене Геродот.

— Гумористична!

— Цікава?

— Дуже цікава. Такої газети в Одесі ще ніколи не було.

— Де ж ви її купили?

— Та ось у цьому кіоску.

— То я й собі зараз куплю.

Ледве не збиваючи перехожих з ніг, Дмитро розганяється до кіоска і, оббігши навколо нього, вертається до мене з примірником «Газети-ракети», що він мав його у своїй кишені.

Такий «діялог» ми «розігрували» біля кожного кіоска. Одначе наслідки від нашої самореклями були жалюгідні: з 500 примірників «Газети-ракети» розходилося лише 100. Та й не дивно: одесити мали змогу купувати в тих самих кіосках добре оформлений, трьома фарбами друкований гумористичний журнал, що був нашим конкурентом. Тим то на п'ятому числі наша «Газета-ракета» змушена була припинити своє існування.

І знову тиняємось ми з Дмитром вулицями Одеси. Що його робити? Куди податися? Обом нам хтозна-як свербіли руки, щоб щось писати, десь друкуватися, а тут, як на лихо, нічого не трапляється. Коли це якось дня несподівано зустрічаємо на вулиці доктора Піснячевського. Ми були з ним знайомі ще з Болграду. Побачивши нас, доктор радісно загукав:

— Кого я бачу?! Та ви ж мені, голубчики, такі потрібні, як та небесна манна в пустелі.

Обнімається з нами, вітається. Далі давай розповідати нам, чого це він так зрадів, побачивши нас. В Одесі незабаром має виходити український щоденник російською мовою. Треба, мовляв, якось навертати одеситів до українських справ. Газета називатиметься — «Новая Украина». Редагуватиме її Олександр Саліковський — колишній редактор російського щоденника в Ростові. Усе вже є наготові, та, біда, в Одесі обмаль українських журналістів.

— Отож, дуже прошу вас прийти завтра, о 9 годині ранку, на засідання редакційної колегії, — просив нас доктор Піснячевський. — Ось вам адреса редакції, — написав на папірці.

Ми з Дмитром так обидва зраділи з цієї докторової пропозиції, що наступного дня вранці першими прийшли на засідання редколегії «Нової України». Згодом стали приходити ще люди. Прийшов і доктор Піснячевський. Щось із десять чоловік нас зібралося. Провадив засідання редактор Саліковський. Стали визначати, хто що має робити. Геродот, з огляду на брак біль-

шої кількості співробітників, погодився виконувати дві роботи — секретаря редакції та випускового редактора. Мені крім фейлетонів дістався ще й відділ міської хроніки. Доктор Липа взявся провадити літературний відділ.

Я назавжди запам'ятав ту червневу ніч. Ми всі аж до ранку тупцювалися в друкарні, чекаючи на нашого первістка. А коли друкарська машина викинула перші десять примірників газети, присутні розхапали їх умить і аж тоді вирушили додому. Був уже ранок, сходило сонце. А ми з Дмитром, розкривши на всю широчінь примірники газети, радісно дивилися та дивилися на наше «новонароджене дитятко».

На превеликий жаль, з «Новой Україной» сталося те ж саме, що й з нашою «Газетою-ракетою». Не пам'ятаю, на якому числі, але й вона незабаром «віддала Богові душу».

Одне слово, не пощастило нам з Дмитром і цього разу. Що ж нам робити? Спробували були пошукати щастя на сторінках української газети «Вільне життя», яка виходила тоді в Одесі. Однак редактор того щоденника Омелян Темницький, галицький есдек, поставився до нас дуже холодно. Побачивши, що каші з ним важко наварити, ми вже ніколи до нього не звертали. Але й без газетної праці нам з Геродотом не було життя. І справа не в грошах на прожиток — гроші ми мали, ні, — в іншому: у великому нашому бажанні працювати в котромусь українському пресовому органі. Мій Дмитро, бідолаха, просто таки засумував через безробіття. Удень не знаходить собі місця, а настане ніч — не спиться йому: перекидається в ліжку, голосно зідхає, сам собі щось бурмотить. І раптом — таки серед ночі! — гукає до мене:

— Чи ти спиш?!

— Та як же я можу спати, коли ти чогось увесь час товчешся в ліжку як Марко в пеклі.

— Їдьмо до Києва, — каже Дмитро.

І почав розповідати мені таке. Його фронтовий товариш, Петро Певний, редагує в Києві щоденник «Відродження». Коли ми звернемося до нього, то він прийме обох нас на працю.

Я не міг пристати на Дмитрову думку. Звісно, він

зможе виконувати в редакції «Відродження» будь-яку працю, а що я там робитиму? За якусь технічну роботу не візьмуся, бо не маю достатнього досвіду. А писати фейлетони в гетьманському офіціозі мені ніяк не випадало. Хоч я в ті роки і не належав ні до якої партії, проте своїми настроями був близький до партії українських соціалістів-революціонерів.

— Ні, — сказав я Дмитрові, — зараз я до Києва не поїду. Якщо ж таке зо мною станеться, то тільки десь восени. А ти, Дмитре, можеш їхати.

— Добре, — погодився Дмитро. — Я поїду. Спробую влаштуватися там. А тим часом, можливо, і ти приїдеш.

Наступного дня ми розпрощалися: Геродот поїхав до Києва, а я, залишившись без свого найближчого товариша, з головою поринув у життя та побут одеських українців. Дмитро іноді обзивався листами. Кликав до Києва. Обіцяв улаштувати мене там на працю. Але я відкладав час свого від'їзду. І тільки вже в листопаді, в зв'язку з подіями, що насувалися над Україною, нарешті вирушив з Одеси до Києва. Їхав не сам — з молодого одеситкою, яка їхала до свого нареченого. До Києва наш поїзд прибув о 8 годині ранку. Мені думалося, що через півгодини я буду вже на Подолі, де мешкав Геродот, але вийшло інакше. Через мою подорожню та її нареченого, про що мова буде в наступному розділі моїх спогадів, а потрапив до Дмитра лише по півдні. І, на своє велике здивування, застав його в ліжку. Лежить горілиць, укритий аж по горло.

— Що сталося? — запитую його ще з порога. — Може, захворів?

— І захворів, і не захворів, — морщиться, видно, від болю, Дмитро. — Та ти роздягайся, — показує на вішалку біля дверей, де висить його одяг.

Я роздягся, взяв стільця, сів біля ліжка, розпитую:

— То що ж з тобою сталося?

— Був учора увечорі на нараді київських працівників пера, — розповідав Дмитро. — Ти ж, мабуть, ще не знаєш, що не сьогодні-завтра почнеться повстання проти гетьмана Скоропадського. На тій нараді ухвалили: негайно ж виїхати до Білої Церкви і готувати там видання нової газети під назвою «Трибуна». Мав

би був їхати і я. Але, вертаючися з тієї наради, посковзнувся та Андріївському узвозі, впав і дуже забив собі коліно. Опухло. Не можу стати на праву ногу.

Як про можливе повстання проти гетьмана Скоропадського, так і про плян київських працівників пера готувати видання нової газети, — про все це мені вже було відомо. Отож кажу Дмитрові:

— Якщо таке з тобою сталося, то ти залишайся вдома, а я замість тебе сьогодні ж поїду до Білої Церкви.

— Ні, — заперечливо крутнув головою Дмитро, — сам ти не поїдеш.

— Чому?

— Та тому що за день-два моє коліно відтухне, — тоді ми поїдемо до Білої Церкви разом.

— А як поїзди в напрямку Фастова, в зв'язку з подіями, перестануть ходити?

— Дарма. Вийдемо за Київ пішки, а там наймемо якогось селянина — він одвезе нас до Білої Церкви.

— Чи ти ж певний, що за день-два тобі полегшає з ногою?

— Так, я певний.

Та не так сталося, як Дмитрові гадалося. Стати на праву ногу він зміг тільки через два тижні. За той час влада в місті перейшла від гетьманського уряду до російських офіцерів. Тим то, коли ми двома нападами спробували були вийти за околиці міста, — нас щоразу затримували офіцерські патрулі і, трохи чи не в потилицю, гнали назад до Києва. Ми зовсім зажурилися. Що нам робити? Адже в Білій Церкві чекають на наш приїзд, а ми ніяк не можемо вибратися з Києва.

— Еврика! — вигукнув якийсь уранці Дмитро, схопившись з ліжка.

— Щось придумав, — дивлюсь я на нього.

— Так, придумав.

— А що саме? Кажі швидше, — допитуюся.

— Слухай. Неподалеку від Києва, на Сирці, є табір полонених галичан. Кажуть, що німці наказали російським офіцерам, щоб вони безборонно пропускали поїзди з полоненими через фронт. Отож, якби нам пощастило якимсь чином пробратися до того табору, то й ми могли б, разом з полоненими галичанами, виїхати

на той бік фронту. А там висіли б з поїзда і гайнули до Білої Церкви.

— Так то воно так, та з хати як? — кажу я Дмитрові.

— Я тебе не розумію. Кажі ясніше.

— Справа ось така, Дмитре. Щоб потрапити до табору полонених галичан і виїхати з ними з Києва, нам треба буде якоюсь мірою перевернутися в галичан. Бо без цього нас ніхто не пустить до того табору.

— Що значить — «перевернутися в галичан»? — не-терпеливиться Дмитро. — Кажі толком.

— Ну, зробитися подібними до галичан. Поперше: треба змінити наші імена і прізвища. Подруге: визначити місцевість, звідки ми походимо в Галичині родом. Потрете: мусимо бодай трохи наблизити нашу мову до галичанської. Почетверте: ми повинні знати, в яких військових частинах ми служили під час війни та де й коли нас забрано до полону. Поп'яте: хтось має роздобути для нас одяг австрійських солдатів. Без цього всього нам нема що й рипатися до табору полонених галичан.

— Ти, мабуть, правду кажеш, — погодився зо мною Дмитро. — Але давай не говорити про це, а діяти, бо час не стоїть.

І ми почали діяти.

Дмитро назвав себе Маркіяном Дудою, я себе — Мирославом Бурдою. Походимо ми обидва з Гологори, що біля Золочева. В якій військовій частині ми перебували та коли й де нас узято в полон, — з'ясуємо на місці. А щоб наша мова бодай трохи скидалася на мову галичан, давай ми пригадувати діалектні форми говірок в Галичині. Це нам не становило великих труднощів, бо під час війни обидва ми протягом якогось часу перебували на території Галичини. Отож, беремося до мови.

— Я ся називаю Маркіян Дуда, — каже Дмитро, замість: «Я називаюся Маркіян Дуда».

— Ми будемо їхали домів, — кажу я, замість: «Ми будемо їхати, або поїдемо додому».

І так далі.

Щождо одягу та взуття, ми в цій справі звернулися до Геродотової господині, пані Броні, що торгувала на Житньому базарі різними лахами. Надвечір, найняв-

ши візника, вона привезла нам цілу гору всякого барахла. Діряві шинелі австрійських солдат, латані штани, поруділі кашкети, повикривлюване солдатське взуття. І на додаток — дві торби, з мотузками, щоб зав'язувати, кожна.

Наступного ранку, нарядившись в оті «уніформи», з торбами за плечима, ми вирушили в ризиковану подорож. Або таки виберемося з Києва, або потрапимо в якусь невилазну халепу.

Вознесеньським узвозом вибираємося з Подолу на Львівську вулицю, далі, скрутивши трохи, повертаємо на Бульварно-Кудрявську, яка доводить нас до Єврейського базару. Обидва удаємо із себе стомлених та знесилених полонених: горбимося, згинаємося, на обидві ноги шкандибаємо. Дмитро час від часу озирається: боїться, щоб котрийсь з його київських знайомих не пізнав. Я запевняю його, що навіть наші жінки, якби ми їх мали, ніколи не пізнали б нас у цьому дранті. Справді бо: хто міг би подумати, що одно з цих двох опудал — колишній військовий урядовець із штабу армії, а друге — демобілізований півроку тому підпоручник 3-ої Кавказької стрілецької дивізії.

Поминувши Єврейський базар, вийшли ми на Берестейське шосе. Радісно й весело стало обом нам. Ще б пак: вибралися, нарешті, з міста. Ніхто нас не перестрів, ніхто не завернув назад. Пригадавши, що ми пообіцяли один одному від сьогодні говорити тільки «погаличанському», починаємо наші мовні вправи.

— Я ся називаю Маркіян Дуда, — каже Дмитро.

— А я ся називаю Мирослав Бурда, — кажу я.

— Я ся вибрав із Києва.

— І я ся не бою тепер офіцерських патрулів.

«Сякаємо» ото собі й «сякаємо». Аж гульк — нам навперейми поспішають два офіцери. Мені в душі похолонуло. Що, як котрийсь із них, не дай Боже, бачив мене десть на фронті?

— Говори ти з ними, — шепочу я до Геродота. — Бо мене можуть пізнати.

Ось патрульні вже підходять до нас. Один, бачу, прапорщик, другий — капітан.

«Стойте! — гукає прапорщик. — Кто ви такі? Куда направляетесь?»

— Ми ся, пане офіцере, направляємо, до лягеру полонених, — відповідає Дмитро. — Я ся називаю Маркіян Дуда, а мій товариш ся називає Мирослав Бурда. Ми ся...

«Кто оні такіе? На каком наречіі говорят? — звертається прапорщик до капітана. — Я нічерта не понімаю, что он сякает».

«А ти разве не знаешь? — обзивається капітан, стоячи осторонь. — Это же австрійські хохли».

«Не обискать лі їх нам?» — простягає прапорщик свою руку до Дмитрової торби.

«Да брось с ними возіться! — гримає на прапорщика капітан. — Єщо вшей от етіх оборванцев наберьошься».

Прапорщик, трохи оступився, гукає до нас:

«Сякайте дальше, австрійські хохли. Шагом марш!»

Офіцери рушають в напрямку Києва, а ми шкандибаємо своєю дорогою далі.

— Ну, як? — запитує мене Дмитро. — Чи добре я «сякав»?

— Добре. Тільки не передавай куті меду.

Десь так уже під обід ми допленталися до Сирецького лісу. Поміж дерев, бачимо, сіріють дерев'яні бараки. Біля одного, що недалеко від шосе, юртується чималий гурт полонених. Прямуємо й ми до гурту. Виявляється: саме в цьому бараці провадиться реєстрація новоприбулих полонених. Обережно, озираючись та прислухаючись до того, що тут говориться, входимо до барака. Праворуч від дверей стоїть довгастий стіл. По обох кінцях столу повмощувалися із своїми паперами писарі. А між тими двома писарями сидить молодий лейтенант, — розпитує кожного новоприбулого полоненого: як він називається, звідки родом, в якій частині служив, коли й де потрапив до полону. Останні два питання найдужче нас цікавили. Жодного слова не пропускаємо — прислухаємося. І чуємо: замість повної назви військової частини, кожний полонений називає лише номер полку, чи, по-їхньому, «реджіменту». Отож, добре собі запам'ятавши номер одного «реджіменту», що його називали кілька полонених, ми й собі стаємо в чергу до лейтенанта. Перед, як і завжди, веде Дмитро. Коли він почав «сякати», лейтенант зди-

вовано витріщив на Геродота очі, проте не завернув назад — пропустив. Нічого страшного не сталося й з мною. Тільки, коли я вже склав свій «іспит», лейтенант раптом запитав мене:

— Чи ви часом не родаки? Один Дуда, другий — Бурда...

Тут як стій Дмитро поспішив мені на допомогу:

— Так, пане лейтенанте, ми родаки. Його мама є моя тета, а моя мама є його тета.

Дмитро розпочав був розповідати ще й про вигаданих «стрийків», але лейтенант перебив його мову:

— Ідіть, — сказав, — далі.

Писар, що сидів праворуч від лейтенанта, видав нам харчові картки. З тими картками ми попрямували до другої половини барака, де третій лейтенантів помічник дав нам по шматочку хліба та по три грудочки цукру.

— Здається, іспити свої ми склали на п'ять з плюсом. Чи не так? — штовхає мене Дмитро під бік ліктем, коли ми вийшли з барака надвір.

— Нібито, — погоджуюсь я з ним. — Одначе запам'ятай, Дмитре: від сьогодні я тобі вже не Анатоль, а Мирослав, а ти мені — Маркіян. Подруге — ходімо швидше шукати собі притулку. Бо надворі стає дедалі холодніше.

І ми пішли обдивлятися бараки, що розповзлися геть проміж дерев. Лишенько наше! Який же тут розор. До якого барака не заглянемо, — нема ані вікон, ні дверей, ні підлоги. Видно, сусідні селяни, коли почалася революція, позабирали все те собі на господарський ужиток. Полонені, рятуючись від холоднечі, понавиламували з напівзруйнованих бараків дощок, поклали їх просто на мерзлій землі — оце їхні «ліжка», «стілці». Замість печей, у бараках димлять багаття, біля яких гріються люди.

Що ж нам робити? Треба самим за себе дбати. Тут, як бачимо, ніхто нам не допоможе. Ідемо далі в ліс і приносимо до порожнього барака по дві дошки, робимо з них «ліжка», після розпалюємо багаття. Настає ніч — спимо по черзі: боїмося, щоб від багаття не загорівся барак. Бо тоді й нам буде капут.

— Та дарма, — підбадьорюємо один одного. — Хіба

нам довго тут жити? Адже не сьогодні-завтра ми вирушимо разом із полоненими на той бік фронту.

Потішаючи себе такою думкою, живемо в таборі день, два, три... цілий тиждень, а про поїзд, що мав би перевезти нас через фронт, ніхто ані чичирк. Запитати про це лейтенанта Лящука боїмось: як дізнається, хто ми такі, потурить геть із табору. А надворі, наче на лихо, такий морожище, що аж шкварчить від нього: я поприморозював собі вуха, Дмитро носа; обличчя обом нам попухли, сльозяться очі — позастуджувалися. Уже чи не двадцятий раз радимось, що нам робити: чи вертатися до Києва, чи спробувати пробратися через фронт пішки?

Того ранку, як і щодня, вирушаємо в ліс по паливо. Бо за ніч геть усі дрова попалили. Ходимо проміж дерев, витягаємо з-під снігу сухі гілки. Чимало назбирали. Вже намірилися були вертатися до барака, аж раптом бачимо: проміж дерев плентається якийсь чолові'яга, в селянському кожусі, з палицею в руках. Побачивши нас, він повернуv був геть, ніби хотів тікати.

— Гей, дядьку? — гукаємо ми до нього. — Стривайте! Не тікайте!

Чоловік зупинився, поглядає в наш бік. Ми кинули свої дрова, прямуємо до нього, вітаємось:

— Доброго ранку, дядьку! Чого це ви від нас тікаєте?

— То ви, значить, свої?! — дивується селянин. — А я думав... австріяки.

— Ніякі ми австріяки, дядьку, — підступаємо до нього ближче. — Звідки й куди ви оце чухраєте?

— Був у Києві. Ходив провідати жінку, — лежить у шпиталі. Ночував у знайомих людей. А тепер іду до Бородянки, де я живу.

— А як же ви перейдете через фронт? Небезпечно ж?

— Лісом обійду. Та він, той фронт, не дуже то й густий.

— То, може, ви й нас узяти б із собою? Бо ми хочемо дістатися на той бік фронту.

— Що ж, ходімте. Гуртом буде веселіше йти.

Торби наші були при нас. Отож, ні хвилини не гаючись, вирушаємо із Семеном Даниловичем — так селянин сам себе назвав — шукати шляху на той бік

фронту. По дорозі час від часу чулися здаля постріли. Тоді ми кривуляли туди-сюди, щоб не сталося, бува, з нами якогось лиха. І тільки пізно ввечорі допленталися до Бородянки. Семен Данилович нагодував нас вечерею, після заходився показувати нам широке ліжко, на якому він хотів був покласти нас спати. Але ми одмовилися від того ліжка.

— Краще буде, Семене Даниловичу, — сказали ми йому, — коли ви принесете до хати охапок соломи. Бо ми вже два тижні не вмивалися, не роздягалися і не міняли білизни.

Господар хати так і зробив — приніс до хати цілий оберемок соломи. Кинувши ту солому на підлогу, сказав:

— Солома чиста. Нічого в ній нема такого, що б вас турбувало.

І вже намірився був вийти з хати, але ми затримали його ще на хвилину.

— Чи не могли б ви, Семене Даниловичу, знайти нам чоловіка, який завтра рано-вранці одвіз би нас до Білої Церкви. Ми дуже поспішаємо.

— Добре. Мій сусід одвезе вас. Він має добрі коні. Я зараз сходжу до нього, домовлюся. А ви спочивайте собі.

Не встиг господар зачинити за собою двері, як ми з Дмитром, не роздягаючись і не роззуваючись, попадали сторч головами в солому. Спали безпрокиду. І тільки вранці крізь сон почули — хтось увійшов до нашої кімнати, кахикає.

— Чи ви ще спите, товариші? — чуємо господарів голос. — Я прийшов до вас з новиною.

— З новиною? З якою? — позводилися ми з соломи — сидимо. — Може, не знайшли для нас візника?

— Візник є. Вже стоїть саньми на моєму подвір'ї. Тільки не знаю, чи потрібно вам їхати до Білої Церкви. Бо вчора, кажуть, приходив з фронту бородянський парубок. Переодягався вдома. То він сказав, що сьогодні повстанці будуть уже в Києві.

— Будуть у Києві?! — посхоплювалися ми з Дмитром на ноги. — А чи не помилився той парубок?

— Не думаю. Він має в Києві дівчину. То хоче ото бути в неї гостем в новому одязі. Того й приходив.

Як тільки ми таке почули, то, подякувавши господареві за притулок, вибігли з хати, посідали в сани і сказали до візника:

— Везіть нас, дядьку, навздогін за повстанцями. Та швидше!

— Можна й швидше, — відказав візник і, цьвонувши по конях, вирушив саньми з подвір'я.

По дорозі ми з Дмитром не говорили ані слова: кожен сам собі щось думав. Що думав Дмитро — не знаю, а мені з думки не сходили наші товариші, що ще 13 листопада поїхали до Білої Церкви готувати видання газети. Сьогодні вже 13 грудня. За цей цілий місяць вони, мабуть, багато дечого зробили. А що ми з Дмитром зробили? Нічого! Аж соромно. А втім, не наша вина: так склалися обставини.

Повстанців ми наздогнали коло Сирецького лісу. Великою навалою сунули вони в напрямку Києва. Все Берестейське шосе запрудили. І яких тільки людей серед цієї повстанської маси не було: дорослі й п'ятнадцятилітні хлопчак; в солдатських шинелях і в селянських кожухах; у чоботях і в повстанках; з гвинтівками й з обрізами... Пойняті духом перемоги над ворогом, всі вони, особливо ж молодь, шурубурили на всі лади. Співали, висвистували, а декотрі підносили догори свої гвинтівки і, на радощах, палили із них в повітр'я. До всього ще й день, наче з Божої ласки, видався напрочуд гарний. Притих північний вітер, попустив мороз, розсунулися кудись за обрії хмари, голубіло небо. А в далині, осяяний промінням зимового сонця, висвічував церковними банями золотавий Київ.

Десь уже в передобідню пору голова повстанської колони дійшла до Єврейського базару, і, поминувши його, попрямувала далі Фундукліївською вулицею, щоб вийти на Хрещатик. Але ми з Дмитром повернули з Єврейського базару на Бульварно-Кудрявську — і за півгодини були вже на Подолі. Думали: помиемося, переодягнемося та й гайда до міста. Куди там! Навіть наступного дня ми не в стані були вийти з хати: болі-

ли ноги, різало в очах, душив нестерпний кашель. Проте, діждавшись вечора, таки не всиділи вдома — пішли на виставу нової Винниченкової п'єси «Між двох сил». Вистава відбувалася в приміщенні колишнього Соловцовського театру. Людей насходилося багато. Настрій у всіх був піднесений, радісний, сповнений патріотичних почуттів.

Під час першого антракту вийшли ми з Дмитром до фойє: ходимо туди-сюди, видивляємося на киян, зокрема ж на киянок. І раптом натикаємося на лейтенанта Лящука, що прийняв був нас до табору полонених галичан. Зупинився, стоїть перед нами ніби вкопаний, щось силкується, видно, пригадати. Нарешті запитує:

— Чи це ви?

— Ми, пане лейтенанте, — відповідаємо.

— Як, пак, ви зветесь? Дуда? Біда? Бурда?...

— Я, пане лейтенанте, ся називаю не Дуда, а ось як, — і, вийнявши з кишені свій демобілізаційний документ, Дмитро показує його лейтенантові.

Слідом за Геродотом роблю те саме і я.

Прочитавши в тих демобілізаційних документах наші військові ранги, лейтенант почав дорікати нам:

— То й чого ж ви, панове, не сказали мені правди про себе? Я міг би був поставитися до вас цілком інакше.

— Ви, пане лейтенанте, і так добре поставилися до нас, — кажемо ми йому. — А тому просимо піти з нами.

І, взявши лейтенанта під лікті, ми повели його до театрального буфету.

А рано-вранці — це вже 15 грудня — йдемо на розшуки редакції газети «Трибуна», перед якою ми так дуже завинили: не змогли на визначений для нас час прибути до Білої Церкви. Знайшли ми її на Караваївській вулиці, в колишньому будинку чорносотенної газети «Киевлянин». Там уже розпочалася праця. Відповідальний редактор, Олександр Саліковський, одразу ж запросив Геродота на посаду випускового редактора. А мені сказав подавати до кожного числа гумористичний фейлетон. Літературним відділом в «Трибуні» відав О. Олесь, театральним — Микола Вороний. Відтоді ми з Дмитром служили вірою й правдою «Три-

буні» аж до початку лютого 1919 року, коли, під навалюю московсько-большевицької орди, Директорія УНР змушена була залишити столицю України. Разом з українськими військовими частинами вирушило багато з Києва і української інтелігенції. Ми з Дмитром, — у кожного з нас була на те якась причина, — залишилися в Києві. Я став працювати в журналі «Громада», що його видавав Дніпросоюз. Дмитро якийсь час був без праці, але згодом улаштувався у «Вістях ВЦВКу» на посаду випускового редактора. Ця посада не зобов'язувала Геродота будь-що писати до тієї газети. Десь у травні чи червні Дмитро одружився і став мешкати на Фундукліївській, ч. 19, — в тому самому будинку, де друкувалася газета «Вісті ВЦВКу».

Наприкінці серпня Київ опинився в руках денікінців. Я змушений був виїхати з міста, а Геродот зазнав під той час безробіття. Одначе, як тільки большевики повернулися через кілька місяців до Києва, він знову пішов до «Вістей ВЦВКу» на працю. І так аж до травня 1920 року, коли у Києві сталася ще одна зміна: до столиці України, вигнавши звідти большевиків, прийшли польські та українські військові частини. В Києві стала виходити друком українська газета «Слово». Редактором її був, здається, Валентин Садовський. Чую: мій Дмитро уже там. І не тільки виконує обов'язки секретаря редакції, а й містить на сторінках «Слова» гострі антибольшевицькі фейлетони, за якими він так скучив. Тим то, коли на Київ знову стали наступати большевики, Геродот змушений був виїхати на еміграцію. Умовляв і мене їхати з ним, але я відмовився, бо ще до осені 1919 року почав учитися в Київському університеті, що пізніше був переіменований на Інститут народньої освіти (ІНО).

Відтоді я перестав чути щось про свого колишнього товариша. Де Геродот перебував, що робив на еміграції — не знаю. Аж уже в другій половині двадцятих років довелося мені якось прочитати в харківській газеті «Вечернее радио» коротеньку замітку про те, що король Румунії прийняв у себе представника УНР — Дмитра Геродота.

«Ого, — подумав я, — мій Дмитро зумів пропхатися в дипломати».

Потім того знову не було жадних вісток про Геродота, хоч мені дуже хотілося знати, де він перебуває. Отож, потрапивши взимку 1943-1944 рр. до Львова, я став шукати Дмитрових слідів у газетних архівах. І таки знайшов. Виявилось, Геродот перебував у Румунії, звідки надсилав кореспонденції до унерівського «Тризуба». Та цього мені було не досить: хотілося почути від когось, хто особисто знав Дмитра, більше про нього. Трохи пізніше таку людину мені випало зустріти в Дрездені. Якогось дня я опинився там у колі українців, що походили з різних українських земель. Стоїмо ото, розмовляємо. Чую: один із присутніх — молода людина, низенький на зріст — згадує з якогось приводу Румунію. Я враз до нього:

— А чи ви, пане, часом не знали Дмитра Геродота?

Той молодий чоловік скося подивився на мене, далі, і то неохоче, каже:

— Про того Геродота хто-зна що й казати. Чи сам він жид — невідомо, а що його жінка жидівка, то про це всі знають. — І, мабуть, щоб я його вже не турбував своїми запитаннями про Геродота, молодий чоловік заговорив про інше.

Я був дуже здивований з почутого. Як же Геродот міг би був бути євреєм, коли його рідний батько працював на посаді начальника поштово-телеграфної контори? Адже євреїв у царській Росії на державну службу не приймали. Інше можна сказати про Геродотову дружину: так, її батьки були євреї з міста Ізмаїла, що після 1-ої світової війни дісталось Румунії. Однак, як про це мені доводилося читати в українській емігрантській пресі, Геродотова дружина, дармащо єврейка, була активною діячкою серед українських жінок, які жили в Румунії.

Що сталося з Дмитром Геродотом під час 2-ої світової війни, — чи його знищили фашисти, чи він потрапив до большевицьких рук, чи помер своєю смертю, — про це я й до сьогодні не зміг дізнатися.

ДМИТРО БУЗЬКО

З цим розділом своїх спогадів я знову повертаюся до Одеси, і, перш ніж писати про Дмитра Бузька, дозволю собі зупинитися на особі доктора Піснячевського, який, виїхавши в 1919 р. на еміграцію, видавав тижневик «Воля» у Відні.

Познайомилися ми з доктором Піснячевським влітку 1917 року на фронтовому з'їзді українців в Ясах. Мені навіть ніяково розповідати про наші подальші з ним стосунки. Колишній студент Петербурзької медичної академії, тодішній же таки редактор українського тижневика «Вісті з Думи — рідна справа», що виходив у Петербурзі, петербурзький кореспондент київської газети «Рада», під час 1-ої світової війни лікар Дунайської флотилії, — Віктор Онуфрійович, проте, ставився до мене, фейлетоніста-початківця, з виїнятковою увагою. Чим тільки він мені не допомагав: і порадами, і одягом, коли мені треба було змінити військову уніформу на цивільний одяг, і навіть грошима. Тому я ні трохи не здивувався й цього разу, почувши біля своїх напіввідчинених дверей знайомий мені голос:

— Чи тут мешкає добродій Оса?

Добродій Оса — бо під таким псевдонімом я писав фейлетони в «Газеті-ракеті», що ми її якийсь час видавали з Геродотом в Одесі.

— Тут, — обзиваюся. — Заходьте, Вікторе Онуфрійовичу. Прощу сідати.

— Як ся маєте? — привітавшись, запитує мене Піснячевський. — Сумуєте самі? Бо Геродот, кажуть, по-дався до Києва.

— Трохи сумую, але головне — не можу знайти собі відповідної праці.

— Не журіться: завтра матимете працю. Того я до вас оце прийшов.

— Що ж то за праця? — цікавлюся. — Що я маю робити?

— Писатимете фейлетони.

Тут уже я не всидів на стільці — встав на ноги.

— Де ж я їх писатиму? Скажіть, Вікторе Онуфрійовичу.

— Зараз скажу.

І Піснячевський розповів мені таке. Керівники Одеського відділу Селянської Спілки (була тоді така організація) беруться видавати в Одесі двотижневий журнал для селян. Назва його — «Наше село». Він, Піснячевський, уже домовився з ними про мою кандидатуру. Головним моїм обов'язком буде — писати до кожного числа гумористичний фейлетон.

— Можливо, ще чимсь допоможете їм, — казав далі Піснячевський. — Платитимуть добре, — грошей у них є подостатком. То що ви на це скажете? Згодні?

Як же я міг би не згоджуватися, коли саме такої праці душа моя бажала.

— Не встигнете ви, Вікторе Онуфрійовичу, вийти за поріг моєї кімнати, як я сяду писати фейлетон до «Нашого села».

І справді: наступного дня мій фейлетон уже лежав на столі в редакції «Нашого села». Та й надалі, протягом усього часу, коли мені довелося працювати у згаданому журналі, з мого боку не було жодних затримок. Навпаки, іноді я писав по два фейлетони до одного й того самого числа. Були то гострі-сатиричні вірші, що в них висміювалось як одвертих, так і замаскованих ворогів усього українського. Та найбільше від мене перепадало російсько-малоросійським промисловцям, фінансістам і поміщикам, які, утворивши Спілку під назвою ПРОТОФІС, з усіх боків натискали на гетьмана Скоропадського, щоб він не заглиблювався в ілюзорну самотійність України, що є, мовляв, тимчасовим явищем. Мені ось і зараз вертається в голову два рядки з котрогось тодішнього мого фейлетона:

Гетьте, гетьте всі до біса:
Я кохаю ПРОТОФІСА!

Цензуру в Одесі тоді очолював старорежимний полковник Плаксін. Журнал «Наше село» цензурував студент Одеського університету, поляк за походженням. Ми з ним були, мовити б, на ножах. Та й як я міг мовчати, коли він викреслював із моїх фейлетонів не тільки окремі слова та рядки, а й цілі строфи. А що цензор читав журнал у зверстаному вигляді, то майже всі фейлетони появлялися з білими «лисинами». Правда, ті «лисини» ще дужче привертали увагу читачів до моїх фейлетонів (що ж то на місці тієї білої «лисини» автор написав був?), і популярність фейлетоніста Оси щораз збільшувалася. Тепер уже мене не тільки доктор Піснячевський, а й інші називали «добродієм Осою». Такої самої назви вживала, коли говорила зо мною, і панна Галина, про яку зараз буде мова.

Кому з українців довелося жити перед двадцятими роками в Одесі, той, гадаю, пам'ятає українську книгарню Віталія Боровика. Назву вулиці, де містилася та книгарня, не можу пригадати. Сам господар рідко коли бував у книгарні: там господарювала його родичка — молода панна, на ймення Галина. Гарненька з себе, приятна, балакуча. А що людей у книгарні завжди було обмаль, то Галина мала час побалакати з кожним покупцем про одесько-українські новини.

Заходив частенько й я до Боровикової книгарні. Купував там київські газети, журнали, книжки. Та й з гарненькою продавальницею перекинутися слівцем-другим було приємно. Забалакався я з Галиною й цього разу. Коли це заходить до книгарні молодий чоловік: високий на зріст, ставний, гарно одягнений.

— Добридень, панно Галино! — вітається до продавальниці.

— Добридень, добродію Бузько, — обзивається Галина.

— Маєте щось новенького з Києва? — бігає Бузько очима по розкладених на столі газетах та журналах.

— Ні, нема нічого. Пошта чогось сьогодні спізнилася, — відказує, поглядаючи то на мене, то на Бузька,

Галина. Після каже: — Добродію Бузько, прошу вас познайомитися з добродієм... Осою.

— З добродієм Осою? — скинув Бузько на мене очима.

— Так, з тим самим добродієм Осою, про якого ви колись мене запитували.

Тепер Бузько враз повернувся до мене лицем. Ступнув ближче і, з усмішкою на обличчі, запитує:

— То це ви, добродію, подаєте до «Нашого села» фейлетони?

— Так, я, — відповідаю.

— Ох, як же мені приємно познайомитися з вами! — почав Бузько тиснути мені руку. — Річ у тім, що в Одесі існує гурток молодих письменників. Хлопці вже не раз просили мене розшукати вас і запросити до їхнього товариства. До речі, завтра вони влаштовують свою чергову літературну вечірку. Може б ви були такі ласкаві прийти до них. Прочитали б їм якийсь ваш фейлетон...

Я дав на це свою згоду. Бузько написав мені адресу, куди треба було прийти. На цьому ми з ним і попрощалися.

Коли за Бузьком зачинилися двері, Галина стала розповідати мені дещо про цю молоду людину. До революції Бузько перебував кілька років за кордоном. Що він там робив — вчився чи втік туди від російської поліції, — вона не знала. Тільки в 1917 році, коли почалася революція, повернувся додому. Освічений, добре вміє німецької мови. Має матір, нерідного батька та неодружену сестру, якій симпатизує доктор Піснячевський. Сам Бузько так само не одружений, зате у нього є наречена — Галина Михайлова. Дочка колишнього нотаря з Басарабії. Пише вірші.

— Та ви завтра з нею познайомитеся. Бож літературні вечірки відбуваються в помешканні Михайлових, — закінчила свою розповідь про Бузька Галина.

Наступного дня увечері я пішов на одержану від Бузька адресу. Пішов не з порожніми руками, а з написаним для того вечора ліричним віршем. Бо йти на літературну вечірку з фейлетоном, де письменники читатимуть свої художні твори, я вважав для себе

принизливим. Двері мені відчинила кругловида панночка з манірною зачіскою.

— Може, ви будете добродій Оса? — стрільнула вона на мене своїми грайливими очима.

— Так, панно, ви вгадали.

— То дуже прошу вас заходити, — оступилася вона трохи набік, даючи мені дорогу.

Ми одразу ж познайомилися. Назвала вона себе Галиною Михайловою.

Галина повела мене до окремої кімнати, де на нас чекало щось із семеро молодиків. Серед них був присутній і Бузько. Я познайомився з усіма. Молоді хлопці, студентського віку. Проте наймолодшим мені видався білявий юнак, що назвав себе Юрієм Липою. Йому було тоді років із сімнадцять.

Стали читати свої твори. Спочатку пропонували мені виступити першим, але я відпросився на кінець. Читали різні жанри: вірші, коротенькі оповідання, новелі. Тільки студент Васильченко прочитав кілька розділів із свого великого роману. Якщо я не помиляюся, цей Васильченко, виїхавши на еміграцію, передчасно помер. Нарешті, прийшла й моя черга читати. Присутні були трохи розчаровані (вони сподівалися почути від мене фейлетона), одначе сприйняли мого ліричного вірша добре. А господиня одразу ж почала мене вихваляти:

— Та ви, добродію Оса, справжній поет! — вигукнула вона захоплено. — Куди нам до вас.

Після, як водиться, перейшли до обговорення прочитаних творів. Висловлювалися хлопці коротко, мирно, не сварилися, не вишукували один в одного «блїх», як то мені доводилося чути пізніше на літературних всчїрках у Харкові. Розуміється, найбільшим ерудитом у ділянці поезії виявляв себе юний Юрій Липа. Син поета (доктора Івана Липи, що так само писав вірші), він був добре обізнаний не тільки з українською та російською поезією, а й з творами закордонних поетів. Мого вірша, що дуже сподобався Галині, Липа не хвалив, але й не гудив, — тільки сказав:

— Так пише вірші російський поет (він назвав прізвище котрогось російського поета, творів якого я ніколи не читав)...

Наприкінці молода господиня гостила нас чаєм та різними солодощами.

Відтоді ми з Бузьком стали якщо й не друзями, то, в кожному разі, добрими знайомими. Зверталися один до одного на ім'я, але на «ви». Зустрічав я його всюди: на літературних вечірках, на громадських зборах, в редакції «Нашого села», куди він час від часу заходив. У художній літературі Бузько на той час ще не пробував своїх сил, але його публіцистичні статті іноді появлялися на сторінках одеського «Вільного життя». Загалом з Бузька був активний український діяч, що добре орієнтувався як у культурно-національних, так і в політичних справах. Крім усього іншого, з Бузька був не аби який промовець. Імпозантний із себе, темпераментний, з гучним голосом, — він умів привернути увагу найчисельнішої аудиторії. Мені пригадується один багатолюдний мітинг, що відбувався влітку 1918 року в Одесі. Зібралися на той мітинг не тільки українці, а й багато інших одеситів. Навіть комендант міста підполковник Горбов прибув. Ішлося як про корінних, так і про найжджих одеситів, які, не зважаючи на тодішню державну самостійність України, саботували всі зачини українців. Ще більше: ці «одеські патріоти» носилися з думкою оголосити Одесу «інтернаціональним містом». Серед промовців, які, фігурально висловлюючися, запалювали численну аудиторію своїми словами, було два промовці: перший — редактор газети «Вільне життя» Омелян Темницький; другий — Дмитро Бузько. Під час їхніх промов комендантові Одеси і червоніло, і біліло, і сіріло його обличчя.

Не можу не згадати ще однієї риси Бузькової вдачі — його рішучість. Якщо треба було себе чи когось близького захистити від напасників, Бузько, не вагаючись, міг дати тим напасникам навіть фізичного одкоша.

Наприкінці серпня Бузько кудись зник з Одеси. Ніде я його не бачив, нічого про нього не чув. Зустрівшись випадково з Галиною на вулиці, запитую її:

— А де ж це Дмитро? Чого його ніде не видно?

— Поїхав до Києва. Працює в міністерстві освіти. Кличе й мене туди, але я покищо не зважуюся їхати.

Між іншим, Дмитро якось згадував у своєму листі і про вас. «Добре було б, — писав він, — якби ота одеська Оса прилетіла до Києва». А чого він вами цікавиться — не знаю.

У Шевченка є такі рядки:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя...

Таке відбувалося і в тодішньому моєму житті. Минуло літо, настала осінь, минув вересень, надійшов кінець жовтня, — а я все ще працював в «Нашому селі» та водночас ближче ставав до одеських українців. Навіть познайомився з «трьома китами» одесько-українського самостійництва, якими були: доктор Іван Луценко, доктор Іван Липа, Віталій Боровик, — той самий Боровик, що в 1918 році видав був кольорову листівку з таким гаслом: «Самостійна Україна із своїм Богом, своїм паном і своїм хамом!» Так само мав я нагоду зблизитися і з боротьбистами, що напівлегально жили того літа в Одесі. Найближчим моїм товаришем з-поміж них став Михайло Яловий. З Ялового була напрочуд симпатична, товариська й поміркована людина. Ми з ним, здається, кілька разів, обійшли навколо Одеси, розмовляючи та дискутуючи на тогочасні теми: протиурядові повстання селян; проросійська політика гетьмана Скоропадського; безрезультатність переговорів гетьманського уряду з Москвою; революція в Німеччині; російські білі армії, і т. д. З висловлювань Ялового я зробив собі висновок: боротьбисти не тільки відломилися од партії українських соціалістів-революціонерів, а й шукають шляхів зближення з російськими більшовиками...

Не цурався мене і доктор Піснячевський. Якось заходить до редакції «Нашого села» і ще з порога гукає до мене:

— Ходімо!

— Куди?

— До кафе Рабиновича.

— Чого?

— Я вас познайомлю з Грицьком Чупринкою, — приїхав до Одеси.

Мені, звісно, цікаво було побачити живого Грицька Чупринку. Ідемо. По дорозі Піснячевський запитує мене:

— Чи ви маєте при собі гроші?

— Ні, не маю.

— То нате вам тридцять шість карбованців. Чупринка написав вірша до «Нашого села». Дванадцять рядків. Заплатіть йому по три карбованці за рядок. Воно трохи й забагато, але нехай: треба підтримати поета.

Приходимо до кафе Рабиновича. Двоє місцевих українців сидять з Чупринкою біля столика — випивають. Поет, бачу, вже напідпитку. Та мене це не здивувало: я й раніше чув, що Чупринка ніколи не розминається з чаркою. Піснячевський знайомить нас. Поет дає мені свого вірша, а я плачу йому тридцять шість карбованців.

— Це вам, добродію Чупринка, гонорар за вірша, — кажу йому.

Побачивши в своїх руках тридцять шість карбованців, поет так зрадів, що довго тиснув мені руку, а потім посадив мене біля себе і давай частувати чаркою.

Тим часом із Києва стали надходити тривожні вістки: німці, в зв'язку з революцією в Німеччині, лагодяться залишити Україну. А на гетьмана Скоропадського дедалі дужче натискають командувачі російських антибольшевицьких армій. Їм хотілося, щоб Скоропадський, колишній флігель-ад'ютант царя Миколи II-го, приєднував Україну до спільної боротьби проти большевиків і для відновлення єдиної неділимої Росії. Через кілька днів — ще тривожніша вістка: гетьман Скоропадський нібито готується видати спеціальну «Грамоту» про федерацію України з Росією. Одеські українці занепокоїлися, заметушилися, заговорили. Куди не підеш — всюди мова про те й саме: «До чого воно йдеться? Що нам робити?»

12 листопада зайшов до редакції «Нашого села» доктор Піснячевський. І він, бачу, чимсь стурбований. Каже мені:

— Прийдіть сьогодні о 8 годині до Українського клубу. Там відбуватимуться збори представників від усіх українських організацій та установ міста Одеси.

На черзі стоятимуть важливі справи. Крім усього іншого, треба буде обрати делегата на з'їзд Українського Національного Союзу, що має розпочатися завтра в Києві. Я вписав вас до списку як представника від редакції «Нашого села». Обов'язково прийдіть.

Увечорі вирушаю до Українського клубу. Людей зійшлося чоловіка тридцять. Серед них бачу доктора Луценка, доктора Піснячевського, Віталія Боровика... Збори вже відбуваються. Мова йде про з'їзд Українського Національного Союзу. Охочих промовляти не бракує, — адже кожному кортить висловитися з приводу нерадісних подій, що чорною хмарою насуваються над Україною. Декотрі з промовців передбачають неминуче повстання проти гетьмана Скоропадського. Інші перестерігають від такого кроку: не час, мовляв, бо повстання буде тільки на користь московським більшовикам. Треба шукати іншого виходу з цього складного становища. Сперечаються. Звідкись узявся молодий чоловік у напіввійськовому одязі. Попросивши собі слова, вийняв із кишені якогось списку і став вичитувати з нього назви військових частин Одеської залози, які, на його думку, якщо треба буде, виступлять на захист українців. Тепер присутні ще дужче занепокоїлися: невже ж таки діло дійде до повстання і в Одесі? Підвівся із свого місця доктор Луценко, став казати:

— Звісно, гетьман Скоропадський не добре робить, коли поступається перед російськими генералами. Але що ж воно буде, панове громадяне, коли ми усунемо гетьмана? Чи не наробимо лиха? Бо досі ми мали хоч таку-сяку самостійну державу, а тоді, можливо, й така перестане існувати.

Обговорення цієї важливої справи тривало далі. Вже діходить до одинадцятої години, а людей, що хочуть промовляти, не меншає. Сам я, коли прийшов на збори, не мав наміру щось говорити. Нехай, думав, висловлюються місцеві люди: вони краще обізнані з тутешніми обставинами. Однак, побачивши, що промовам, здається, не буде кінця, я таки попросив собі слова. Промовляв три-чотири хвилини, а закінчив свою промову таким підсумком:

Якщо гетьман Скоропадський зважиться проголоси-

ти федерацію України з Росією, то Український Національний Союз повинен буде, на мою думку, негайно ж утворити тимчасовий уряд України, а той уряд нехай оголосить гетьмана Скоропадського поза законом.

Цим своїм виступом я поставив сам себе в прикрі становище: коли стали обирати делегата на з'їзд УНС, присутні одностайно проголосували за мою кандидатуру, що її висунув доктор Піснячевський. Я був приголомшений наслідком виборів. Чому? Бо почував себе ніяково перед присутніми на цих зборах українськими діячами міста Одеси. Личило б обрати котрогось із них за представника на з'їзд УНС, а не мене. Адже я випадково спинився в Одесі. Спочатку вирішив був відмовитися, після передумав: люди, дивись, візьмуть мене на сміх. Скажуть: «А де ж ви, добродію, були, коли доктор Піснячевський висунув вашу кандидатуру? Чому ви тоді мовчали?» Ну, що ж, нехай буде так, — подумав, — поїду на з'їзд. Попросив голову зборів дати мені мандата (поїзд до Києва вирушав о 12 годині ночі) і, сховавши того мандата до кишені, бігцем подався додому. Треба ж було перед дорогою чимсь підживитися, переодягнутися, зібрати свої подорожні речі.

За десять хвилин до 12 години я, із залізничним квитком у кишені, вже походжав на пероні, біля якого стояв поїзд Одеса — Київ. Прямою ото понад вагонами, зиркаю на вікна: до якого ж мені сісти? Аж раптом чую обіч себе чийсь голос:

— Анатолію!

Оглядаюся: біля мене стоїть Галина Михайлова. В хутрянці, з теплою хусткою на голові, в руках тримає валізку.

— Звідки ви тут узялися? — дивуюсь. — Кудись ідете?

— До Києва, — посміхається Галина. — А ви куди?

— Туди, куди й ви.

— Ох, яка ж я рада! — весело вигукнула Галина.

— Будете моїм подорожнім. Бо я сьогодні одержала від Дмитра спішну телеграму: «Негайно приїжджай — важлива справа».

Саме в цю хвилину почувся дзвінок. Я взяв Галину валізку, і ми поспішили до найближчого вагона.

У моєму спогаді про Дмитра Геродота я кількома словами згадав молоду одеситку, що їхала зо мною до свого нареченого в Київ. Ото саме й була Галина Михайлова.

До Києва ми приїхали о восьмій годині ранку. На пероні на нас чекав Бузько. Зраділий та веселий, що приїхала його наречена, він міцно обняв і поцілував Галину, після давай вітатися зо мною.

— Значить, і ви, Анатолію, приїхали? Я дуже й дуже радий бачити вас у Києві. І головне, ви приїхали сюди вчасно. Добре зробили.

Я намірився був запитати Бузька, що значить оте його «приїхали вчасно», але Бузько, взявши з моїх рук Галинину валізку, заспішився, загукав:

— Пішли! Швидше! щоб не прогавити візника.

Коли ми вийшли із приміщення вокзалу, я розігнався був шукати собі візника, але Бузько спинив мене:

— Не треба, Анатолію, — поїдемо з нами.

— Але мені треба поспішати. Я приїхав на з'їзд Українського Національного Союзу, що має розпочати свою роботу десь о десятій годині, — кажу я йому. — А перед тим мені треба заскочити до Геродота, щоб залишити в нього свої подорожні речі.

— Не турбуйтеся, — заспокоїв мене Бузько. — Все буде гаразд. А зараз їдьмо до мене.

Саме під цей час під'їхав візник. Ми посідали і покотили на Стрілецьку вулицю, де мешкав Бузько.

— Маю дві кімнати й кухню, — вихвалявся перед нами Бузько, коли ми переступили через поріг його мешкання. — Тепло, гарно, видно... Пробачте, Анатолію... Ми на хвилинку.

І Бузько повів Галину до сусідньої кімнати, а я не знав, що мені робити — скидати пальто, чи вирушати до Геродота? Та ось, за хвилину-дві, Бузько повернувся до кімнати.

— Чого ж ви стоїте? Чому не роздягаєтеся?

— Думаю їхати до Геродота. Боюся, щоб не спізнитися на відкриття з'їзду УНС.

— Давайте сюди ваше пальто! — Бузько трохи чи не силоміць здер з мене пальто, повісив його на вішальці, а після, сівши зо мною на канапі, почав казати:

— Нікуди вам не треба поспішати: на з'їзд ви спізналися.

— Чому я спізнився? Адже з'їзд має початися сьогодні, 13 листопада, о десятій годині.

— Кажу вам — ви спізналися. Наші політичні провідники вже виїхали з Києва до Білої Церкви, де перебувають Січові Стрільці. Не сьогодні-завтра розпочнеться повстання проти гетьмана Скоропадського. Розумієте? Слідом за Січовими Стрільцями, в цьому можна бути певним, повстане вся Україна. Особливо ж охоче підуть на це селяни, яким остобісіли німецько-гетьманські каральні загони. Поїдемо і ми з вами до Білої Церкви. Чого? Скажу вам і про це. Київські журналісти вирішили рушити туди сьогодні, о другій годині дня. Поки ходять у тому напрямку поїзди. Маю поїхати і я з ними. Візьму й Галину з собою. Поїде до Білої Церкви і Геродот. Ми з ним учора бачилися. О другій годині він буде вже на вокзалі. Хочемо заздалегідь налагодити видання великого щоденника. Ось я вам щось покажу. (Бузько сховався до сусідньої кімнати і приніс звітти виготовлене в цинкографії газетне кліше. Я прочитав: «Трибуна»). Отож, — казав далі Бузько, — добре було б, коли б у першому числі «Трибуни» появилася і ваш гумористичний фейлетон. До речі, газету редагуватиме Олександр Саліковський, якого ви знаєте з Одеси. Нам хочеться зробити так: коли Січовики вступатимуть до Києва, то щоб і ми увійшли до столиці України з першим числом «Трибуни».

Бузько ще кілька хвилин говорив про газету, а потім раптом змінив свій голос на тихий, навіть таємничий:

— Маю до вас, Анатолію, ще одне прохання. Ми з Галиною вирішили взяти шлюб. І не колись — сьогодні. Що наше одруження збігається з куди важливішою подією — повстанням проти гетьмана Скоропадського, — з цього не дивуйтеся: сталося так випадково. Я вже й українського священика розшукав, домовився з ним про день і час нашого вінчання. Через годину, рівно о десятій, він чекатиме на нас у Лук'янівській церкві. Тим то дуже прошу вас бути в мене за бсярина. Дружку для Галини я вже маю.

Отак, замість узяти участь в з'їзді Українського Національного Союзу, я мимохіть потрапив до Бузька на весілля. Так-так, на весілля! Бо повернувшись з вінчання, ми втрьох — молодий, молода і боярин (друга поїхала на працю) посідали за стіл і почали «справляти» весілля. Було тут що пити і чим закушувати. Бузько заздалегідь усього наготував. Одне слово, за півгодини усім трьом нам від чаркування пашіли обличчя, шуміло в головах, плуталася мова. Дивлячись на Бузька з Галиною, я не міг в ту хвилину не заздрити їм. Гарна пара! Обое молоді, здорові, люблені, енергійні, стійкі патріоти своєї Батьківщини. Перед такими стелється пряма й щаслива путь в майбутнє життя. Мені тоді здавалося, що якби оце зараз відчинилися до кімнати двері і на порозі стала ще одна Галина, то й я б, як оце сиджу, встав би із-за столу та поїхав би з тією Галиною на Лук'янівку взяти собі шлюб... Аж раптом мені на думку спав Дмитро Геродст. Котра ж зараз година? Глянув на свого годинника — рівно дванадцята.

— Дорогі й тисячу разів милі господарі! — звертаюсь я до Бузьків, встаючи від столу. — Дякую вам за все, а зараз мушу їхати до Геродота. Бо ми ж маємо з ним о другій годині бути на вокзалі.

І вже рушаю до вішалки, щоб зняти своє пальто.

— Ні, стривайте! — схопився Бузько із стільця. — Стривайте, кажу вам, ще хвилинку. Ми зараз вам щось покажемо.

Моргнувши оком до Галини, пішли обое до сусідньої кімнати, а я стояв, уже одягнений, поглядаючи на двері — чи скоро вони вийдуть? Коли це бачу: виходять молодий з молодою. Але які? Я ніколи не сподівався побачити їх у такому одязі. Обое в солдатських шинелях, у чоботях, з рюкзаками за плечима. Навіть у теплих шапках. Стали вряд, виструнчилися, посміхаються до мене. Далі Бузько каже:

— Це ми так спорядилися в похід. Я заздалегідь придбав цей одяг. Можливо, доведеться подорожувати пішки. Адже йдеться до зими. Скажіть, Анатолію, правду: чи ми вам, недавньому воякові, подобасмося у військових уніформах?

— Особливо ж чи подобаюсь я вам? — шаріючи на лиці, подала свій голос Галина.

— Ви так обоє мені подобається, — кажу їм, — що я рад би був обох вас розцілувати. Такі ви гарні, такі бойові вояки, такі віддані патріоти своєї Батьківщини. . .

— До цього нема жадної перешкоди! — вигукнув Бузько і, ступнувши до мене ближче, почав зо мною цілуватися. Слідом за ним те ж саме зробила і Галина.

— А тепер, — звертаюсь я до обох, — до побачення!

— До побачення! Глядіть не спізнiться з Геродотом на вокзал, — ще раз нагадує мені Бузько.

— Не турбуйтеся. Рівно о другій годині ми з вами побачимося, — і я одчинив перед собою двері.

Та не так сталося, як ми плянували: не тільки через дві години, а й через два роки нам не судилося побачитися. До Білої Церкви мені не вдалося поїхати через Геродотову хворобу, про що мова була в моєму попередньому спогаді. А коли повстанці оволоділи Києвом, я негайно ж пішов розшукувати Бузьків на Стрілецьку вулицю, де було їхнє мешкання. На жаль, нікого там не застав. Потім звернувся до співробітників газети «Трибуна», що перебували на початку повстання в Білій Церкві; вони відповіли на моє запитання так: «У Білій Церкві обоє Бузьки були, а де після поділися — не знаємо». І тільки Бузькова сестра, коли я зустрівся з нею в доктора Піснячевського (він так само на тсй час переїхав до Києва), сказала мені:

— Щойно військові частини Директорії вступили до Києва, Дмитро з Галиною поїхали в Одесу. Хочуть там, разом з батьками, відзначити своє одруження.

Минуло кілька місяців. Московські большевики, яким тепер допомагали і українські боротьбисти, захопили не тільки Київ, а й Одесу. Протягом того часу я не мав від Бузьків жодних вісток. Або вони перебували тоді в Кам'янці-Подільському, що став столицею Директорії УНР, або виїхали на еміграцію. Згодом я став зовсім забувати про них. А час не стояв на місці: минали роки за роками. І ось, восени 1924 року, коли ми (бо я вже був одружений) стали жити в Харкові, мій сусід, так само колишній киянин, якогось дня запитуге мене:

— Чи ви знали колинебудь Дмитра Бузька?

— Так, знав, — відповідаю.

— А чули про те, що з ним сталося?

— Ні, нічого не чув. Може, помер на еміграції?

— Навпаки: повернувся з еміграції до Одеси і, кажуть, працює в Чека.

Я ледве-ледве втримався, щоби не тюкнути на свого сусіда. Справді бо: верзе отаке казна-що. Чи, може, жартує?

— Де це ви таку байку чули? — запитую його.

— Це не байка — правда. Чув від одеських українців про це. Бузько, кажуть, наробив багато лиха українцям. Навіть своїх родичів, кажуть, не пожалів — спровадив до Чека.

— Що б там хто не говорив, а я не вірю. Чому? Бо я знав цього українського патріота як сам себе. Хтось, видно, ширить про нього негідну провокацію.

— Справа ваша, — махнув сусід рукою і пішов собі до своєї кімнати.

Однаке, відтоді Бузько не виходив мені з голови. Значить, він повернувся з еміграції. То що ж з того? Повертаються й інші. І давай я більше цікавитися одеською пресою. Може, щось довідаюся з неї про Бузька. І через якийсь час прочитав: Дмитро Бузько працює в Одеській кіностудії, написав кіносценарій під назвою «Лісовий звір». Ідеться в тому кіносценарії про якогось лісового отамана, що оперував в роки громадянської війни на Поділлі. Мене ця вістка трохи стурбувала. Адже той отаман, очевидно, провадив боротьбу проти большевиків, а сценаріст чомусь називає його «бандитом». Проте, пригадавши, що в советській державі письменники пишуть не так, як їм хочеться, а так, як партія наказує, — я заспокоївся. Але не надовго.

Початок 1926 року. Заходжу якимось до книгарні, що на Сумській вулиці, переглядаю нові видання. І раптом очі мої зупиняються на ось такій обкладинці грубенької книжки:

ДМИТРО БУЗЬКО

ЧАЙКА

роман

Як стій хапаю ту книжку до рук, плачу продавальниці гроші і, вийшовши на вулицю, наймаю візника.

— Ваша адреса? — запитує візник.

— Іскринська, ч. 45.

Візник рушає з місця, а я одразу ж розкриваю книжку, беруся читати. І не читаю звичайно, а пожираю її всю очима. І вже від першої сторінки відчуваю, як починають скакати по мені дріжаки. Річ у тім, що роман починається якраз епізодами з Бузькового життя, в яких і я брав непосередню участь. Тільки автор, дяка йому за це, не називає мого прізвища. Приїхав додому — читаю роман далі. Читаю до півночі. І мене щораз дужче охоплює холодний жаж: виходить, правду розповідав мій сусід про Бузька. А коли дочитався до того місця, де чекістка «благословляє» Чайку (героя роману) на чекістську роботу, мені сльози виступили з очей. Та не зважаючи на це, я в ту хвилину ще не вірив, що все це Бузько пише сам про себе. Адже кожний письменник, працюючи над своїм художнім твором, змушений перевтілюватися в того чи іншого героя свого твору. З ним діється приблизно те саме, що й з актором на сцені. А що Бузько використовує епізоди із свого власного життя, то таке не тільки він один робить: роблять і інші. Ні, думалося мені, я тільки тоді визнаю ідентичність Бузька з Чайкою, коли дістану від когось переконливу відповідь ось на таке моє запитання:

— Чи працював колинебудь Бузько в Чека?

Приблизно через місяць я дістав відповідь і на поставлене вище питання.

Харків, Сумська, ч. 11. Третій поверх. Редакція газети «Селянська правда». Коли увійти до першої кімнати, ліворуч стоїть стіл. Ото там місце моєї редакційної праці. Лівіше від мене — двері до редакторського кабінету. Навпроти — ряд столів, де працюють мої товариші. Але зараз їх нема, — прийдуть по півдні. Отож сиджу сам-один у кімнаті, переглядаю матеріяли, що лежать передо мною на столі. В редакторському кабінеті чути чийсь розмову. Але хто там і з ким розмовляє — мені до того байдуже. Через якийсь час, чую, хтось вийшов звідти, зупинився, стоїть мовчки. Я не звертаю на нього уваги. Постойть, та й піде. Коли це чую чийсь стомлений голос:

— Пробачте, я забув ваше прізвище...

Хто це такий? Повільно підводжу голову, дивлюся — і ввесь, з несподіванки, терпну: за два кроки від мене стоїть... Бузько.

— Що ж, не дивно, — опановую я себе. — Ми з вами щось із сім років не бачилися.

І бігаю счима на всі боки, щоб запропонувати йому стільця.

— Не турбуйтеся, — помітивши мої порухи, зупиняє мене Бузько. — Я сяду ось тут. — Підійшов ближче до мене, умостився на підвіконні. — Це ви тут працюєте? — запитує.

— Так, уже другий рік тут працюю.

— А я, про що ви, мабуть, знаєте, був на еміграції.

Я став розпитувати його про наших спільних знайомих, що подалися на еміграцію. Бузько почав розповідати про доктора Піснячевського та про свою сестру, що одружилася з Піснячевським.

Доки Бузько розповідав, я скося поглядав на нього. Боже! як то дуже може змінитися людина навіть за короткий час. Зовсім не той Бузько, яким я його знав. Де й поділася його молодецька постава, життєрадісний погляд очей, надхненність невгамованої душі. Сидить напівзігнутий, зсутулений, з похиленою низько головою, з посіріло-вилинялим обличчям. Ані руху на лиці, ні усміху на устах, ні вогнику в очах. А говорить якимось знесилено, журно, з відчутним болем у душі. У мене виникає бажання запитати його про Галину, але боюся: або розсерджу його своїм запитанням, або він розповість мені про свою дружину якусь страшну історію, від якої я три ночі поспіль не зможу спати.

Нарешті, переставши розповідати мені про еміграцію, Бузько запитує:

— Чи ви читали мій роман «Чайка»?

— Читав. Автобіографічний?

— Так, у ньому є дещо і з мого власного життя.

І ще нижче поник головою, а за хвилину, ніби над чимсь подумавши, напіввинуватим голосом додав:

— Я ж уже працював і в Чека.

Мені враз спав на думку мій сусід, від якого я вперше почув про Бузькову трагедію. Кажу — траге-

дію, бо й до сьогодні не вірю, що Бузько з власної волі пішов на ту Каїнову роботу. Ні, його до цього примушено. І мене взяв такий жаль до цієї людини, що я не в стані був говорити. Сидів мовчки, втопивши свої очі в паперах, що лежали передо мною. Бузько, мабуть, відчув мій настрій — потихенько зсунувся з підвіконня і каже:

— Пробачте, що я заважаю вам працювати.

Попрощавшись зо мною, він пішов із кімнати, а я й далі сидів ошелешений, прибитий, безсилий до праці.

Із редакторового кабінету вийшов Вишня, — він працював у «Селянській правді» за секретаря редакції, — звертається до мене:

— І ви з ним говорили? — показує очима на двері, в які кілька хвилин тому вийшов Бузько.

— Так, говорив.

— Давно ви його знаєте?

— Вісім років.

— Я з ним бачився в Кам'янці-Подільському в 1919 році. Був як орел, а тепер... ходячий мрець. Ех!

Вишня безнадійно махнув рукою і пішов назад до редакторового кабінету.

Десь наприкінці двадцятих років Бузько переїхав з Одеси до Харкова. Можливо, зробив він це з наказу ГПУ, що в сто пар очей слідувало тоді за будинком харківських письменників «Слово». Якщо я не помиляюся, то Бузько навіть дістав мешкання у тому ж таки «Слові». Належав він тоді до Семенкової «Нової генерації», а після — до СПУ. Тоді ж таки одружився з акторкою драматичного театру. Я не пам'ятаю псевдоніму, під яким вона виступала на сцені, але знаю — то була дочка професора В.

Мені доводилося бачити Бузька на письменницьких зборах, або на засіданнях секції прози. Але тепер він мене зовсім не помічав. Так само ставився і я до нього. Справа, очевидно, в нашій інтуїції. Ми навіть ніколи не кивнули один до одного головою. Тримався Бузько відлюдкувато, замкнено, незалежно. Але коли йому доводилося критикувати наших партійців за хиби їхніх творів, — картав їх без жодної боязні. Рі-

зав правду в очі, і то гостру правду. Я іноді думав, що Бузько мститься на них за свою трагедію. А вони, оті наші партійці, наче налякані цуцики, мовчки підгинали під себе свої партійні хвости. Бож знали — Бузько працював (а може й працює) в ГПУ. Тим більше, що він із своєю працею в Чека-ГПУ не таївся. Мені пригадується одне засідання секції прози, коли обговорювано чийось повість. У тій повісті було місце, де йшлося про чекіста, якого, нібито, послано заарештувати свого рідного батька. Бузько враз зірвався з місця, став рішуче заперечувати:

— Неправда! Такого не могло бути. Я сам працював у Чека. Знаю. Ніколи не посилають заарештовувати своїх родичів.

Та не зважаючи на всі чекістські заслуги Дмитра¹ Бузька, з ним сталося те ж саме, що й з багатьма українськими письменниками. Бо і його через якийсь час «чорний ворон» одвіз на Совнаркомівську вулицю, до в'язниці НКВД, звідки він уже не повернувся.

Бузькова дружина, коли почалася війна, спровадила свого маленького хлопчика (Бузькового сина) до своїх батьків, а сама евакуювалася з театром за Урал. Що сталося з тим хлопчиком далі, про це нічого не можу сказати. Щождо самого Бузька, то він, очевидно, давно вже не живе.

ОЛЕКСА ВАРАВА (КОБЕЦЬ)

Передо мною лежить на столі книжка О. Кобця «Записки полоненого» (четверте видання) з адресованим мені написом: «... на спомин про довгу життєву путь на рідній землі, де наші стежки схрещувалися й перехрещувалися...» Так воно справді й було: за сорок вісім років мого знайомства з Олексом Петровичем Варавою стежки, якими ми обидва ходили, не раз і не два схрещувались і перехрещувалися, аж доки не привели нас за далекий океан.

Уперше вірші поета О. Кобця мені довелося читати в 1912 році. Через рік вийшла з друку його перша збірка «Ряст». Набагато пізніше, вже аж у 1918 році, я дізнався про поета більше: народився Кобець у Каневі, під час 1-ої світової війни потрапив був до австрійського полону, мав зв'язки із Союзом Визволення України, в 1917 році повернувся з полону, живе й працює в Києві.

Але особисто познайомитися з письменником мені випало лише на початку лютого 1919 року, коли московські большевики окупували Київ. Рано-вранці стукає до мене в двері господиня будинку, в якому я мешкав.

— Доброго ранку, Маріє Павлівно! — весело вітаюся, вийшовши на поріг.

— Ви, молодий чоловіче, здається, ні про що й не думаєте? — озираючися навколо, чи ніхто нас не чує, звертається до мене господиня.

— А про що ж я маю думати? — не спускаю я з неї своїх очей: на що це вона натякає?

— Та до Києва вже вступають червоні, а ви у мене прописані за демобілізаційним документом Української

Армійської Ради, — злякано шепоче до мене Марія Павлівна. — Большевики, коли довідаються, — сьогодні ж вам буде смерть. Хіба ви не чули, якого лиха накоїв полковник Муравйов у січні минулого року?

Про полковника Муравйова я, звісно, чув. Той московсько-большевицький бузувір, удершися з подібними до себе горлорізами до Києва, розстріляв не одну тисячу демобілізованих офіцерів російської армії, в тому числі й українців. І мені при цій згадці де й подівся мій веселий настрій.

— А що ж я маю робити, Маріє Павлівно?

— Спробуйте добути інший документ. Тоді вдругедесь пропишетесь. А я мушу сьогодні ж виписати вас. Бо й мені через вас може бути біда. Розумієте?

— Виписуйте, — сказав я. — Можливо, мені вдасться знайтидесь порятунк.

І ось, 5 лютого 1919 року, коли до Києва вступили московсько-большевицькі полки, я опинився на вулиці без нічого: без потрібного для прописки документу, без притулку, без засобів до існування. Лише з невідступною думкою в голові: ось-ось перестрінуть мене большевицькі патрульні, скажуть показати їм особисті документи — і за десять хвилин я буду там, звідки живим мене вже не випустять. Отож ходжу вулицями Києва, сторожко оглядаюся на всі боки: де ж, де є та людина, яка подасть мені руку допомоги? На Володимирській, між Золотими Ворітьми та оперовим театром, натикаючися на масивний будинок. Над дверми — напис: «ДНІПРОСОЮЗ» (всеукраїнська кооперативна організація), а обіч дверей, у вітрині, бачу оголошення: «Редакція журналу »Громада« міститься на другому поверсі». Цікаво! Досі я про існування цього журналу зовсім не знав. Чи не зайти б до редакції? Можливо, редактор замовить мені щось написати. Вирішив — зайду.

Другий поверх. Відповідний напис на дверях кімнати. Переступаю поріг редакції. Тут бачу двоє людей. Чоловіки. Один, молодий, білявий, сидить біля столу, другий — старший, лисуватий, з гостренькою борідкою, стоїть навпроти нього. Про щось розмовляють. Пізніше виявилось: молодший — редактор «Громади» Олекса Варави-Кобець; старший — Микола Голобо-

родько, колишній співробітник дореволюційної газети «Рада», що підписувався псевдонімом С. Пригара, а тепер працівник культвідділу «Дніпросоюзу». Коли я назвав їм свій авторський псевдонім, вони радо мене привітали: нам, казали, саме вас і треба. Давай обидва розпитувати: звідки я походжу, де мешкаю, що думаю робити в Києві. А я став їм розповідати про своє скрутне становище. Саме в цю хвилину до кімнати нагодився редактор ще одного журналу, що його видавав «Дніпросоюз», «Кооперативної зорі» — Антін Харченко. Гуртом вирішили завести для мене посаду коректора. І за півгодини я вийшов із редакції «Громади» на вулицю не тільки з посвідкою працівника культвідділу «Дніпросоюзу» в кишені, а й з Голобородьковою домашньою адресою: той добряга пообіцяв притулити мене тимчасово в своєму мешканні.

Журнал «Громада» своїм форматом був подібний до теперішніх торонтських «Нових днів». Можливо, трохи більший, але не набагато. Друкувалося в ньому все: оповідання, вірші, публіцистичні статті на громадські, культурно-освітні та літературно-мистецькі теми, гумор, сатира... Від органів совєтської влади редакція тоді ще не мала якихсь особливих причіпок. Поперше, большевикам покищо було не до того, подруге — в тодішньому совєтському уряді України брали участь і боротьбисти, які, щоб там про них не казати, обстоювали українську культуру.

Олекса Варавя, здається, як ніхто з редакторів, віддавав усі свої сили журналові. Він просто таки був залюблений у це своє творєво. Треба було тільки бачити, як Олекса Петрович, схилившись над рукописами, допильнював кожного окремого слова, щоб, часом, не трапилося помилок. Здавалося, поза журналом нічого більше не існувало в світі. Тим часом з мене — мушу признатися чесно — був коректор низької кваліфікації. Не мав я тоді ще ні навички до цієї кропіткої праці, ні доброго знання української ортографії. Тим то редакторові доводилося перечитувати після мене коректу. Чепури в він і мої віршовані фейлетони, що часом виходили у мене дуже кострубаті. Проте, Олекса Петрович, коректна і доброзичлива людина, не подавав і виду, що він невдоволений з моєї коректор-

ської роботи. Загалом, за всі сім місяців нашої спільної праці в «Громаді» між нами не сталося жодного непорозуміння:

Відтоді як я став працювати в редакції «Громади», Варава частенько запрошував мене до себе додому. Жив він десь обіч Андріївського узвозу. Мав чистеньке мешкання, в якому господарювала його молоденька й привітна дружина. Спостерігаючи їхнє життя, я заздрив Вараві. Олекса Петрович мав неподалеку (у Канєві) батька-матір, мав дружину, мешкання, посаду, достатком одягу та взуття. Крім цього, він на той час був уже автором збірок — «Рясту» та «Під небом чужим». А як я жив? По-бурлацькому: з батьками навіть не листувався, дружитися покищо і в думці в мене не було, ночував то в Голобородька, то в Д. В. (тепер лікар), що працював так само в культвідділі «Дніпро-союзу». Харчувався дебудь, носив на собі те, у що свого часу зодягли мене мої одеські приятелі, коли мені треба було негайно міняти військову уніформу на цивільний одяг. Оце моє «бурлакування» давало Олексі Петровичеві привід не вірити мені, що я будь-коли зумію влаштувати своє особисте життя. Такої думки він, очевидно, дотримував і тут, в Америці. Якось завітав до мене додому його старший син. Сидимо в кріслах, розмовляємо. А молодий Варава все зирк-зирк по хаті — оглядає. Далі запитує мене:

— У чийй це ви хаті мешкаєте?

— У своїй, — відповідаю. — А хіба що?

— Та то батько казав, — зніяковів мій гість, — що ви ніколи не матимете власної хати.

Повертаюся до попередньої розповіді. Згодом, трохи заробивши грошей, я таки знайшов собі мешкання. Неподалеку від Варави, на Трисвятительській вулиці. Господині мої — старенькі сестри. Одна — вдова по полковнику, друга по генералові. Вони прийняли мене з великою радістю: самим їм страшно було ночувати в своєму будинку. Трохи перегоди мені трапилася ще одна праця — посада вечірнього коректора в газеті «Вісті ВУЦВКУ».

Гадаю, ми з Олексою Петровичем і надалі провадили б наш журнал, але настав серпень 1919 року, а водночас з ним прийшли й зміни. 31 серпня денікінці

заволоділи Києвом. З усіх київських нор повилазили «бівшіє люди», що наїхали сюди з Москви та Петрограду під час гетьманування Павла Скоропадського, — загорлали: «України не било, нет і не может бить!» Почалася нагінка на все українське. «Дніпросоюз» перестав існувати, а разом з ним «відійшов у вічність» і журнал «Громада». Українська інтелігенція залишала Київ: одні подавалися на села, інші пробиралися, як тоді казали, «на той бік», тобто в ту частину України, де покищо трималася влада Директорії УНР.

Я особисто не знав, що мені з собою робити. Дуже хотілося, нарешті, дістатися до батьків, одначе боязко було вирушати в ризиковану подорож. Та й не знав, яка там влада — чи большевицька, чи білогвардійська, чи ще якась. Коли це заходить до мене Варава.

— А ви сидите на своєму сідалі? — запитує жартома. — Не знаєте хіба, що всі наші люди тікають із Києва?

— Знаю, — кажу йому. — Але не знаю, в який бік мені тікати. А ви щось надумали робити?

— Так, надумав. Маю знайомого матроса. Він береться допроводити нас човном до Канева. А там буде видно що робити. Дружину залишу в батьків, а сам, можливо, трахну на «той бік». Приставайте до нашого гурту, — запропонував мені Олекса Петрович.

Я пристав на його пропозицію. Виберуся, думаю, із Києва, а після, вже з Канева, може мені вдасться добратися до батьків. Адже я не бачився з ними понад чотири роки.

— То будьте завтра вранці, як тільки зійде сонце, біля Дніпра, — наказав мені Варава. — Навпроти Володимирової гори. Та глядіть не спізнitься.

І пішов собі додому складатися. А я, не довго думавши, подався до Ялового, що тепер, за денікінців, перебував у київському підпіллі. Жив Яловий на Лук'янівці, — звісно, під чужим прізвиськом.

— Справа ось така, Михайле, — кажу я Яловому. — Мені стелеться дорога вибратися з Києва. Куди — пізніше скажу. А зараз пропоную вам перейти з оцієї нори в моє мешкання. У полковниці та генеральші вам житиметься куди безпечніше, ніж тут. Адже денікін-

цям навіть і не присниться, що квартирант цих високостойних бабусь — боротьбист.

— Я дуже вдячний вам, — сказав на це мені Яловий. — Але чи приймуть мене ваші господині?

— Я їх умовлю. Скажу — ви, мій близький товариш, живете в єврейському районі, де можуть виникнути погроми... А втім, ходімте зараз до мене. Я представлю вас моїм господиням.

Мої бабусі не тільки не заперечували, щоб Яловий перейшов до них мешкати, а, навпаки, дуже дякували мені, що я дбаю за них: знайшов їм доброго пожилця.

Наступного дня, ще й сонце не зійшло, я попростував до Дніпра. Там на мене чекали мої майбутні подорожні. Пані Варава впорядковувала в човні свої домашні пожитки (одяг, постіль, посуд), що Варави везли їх із Києва до Канева. Олекса Петрович з матросом, стоячи на березі, дивилися в напрямку ланцюгового моста.

— Що ви там нагляділи? — запитав я їх, привітавшись перед тим.

— Та боїмося, щоб денікінці не затримали нас, коли ми пропливатимемо попід мостом, — відповів Варава. — Ну, гаразд. Сідаймо. Що буде!

Однак їхні побоювання були даремні: денікінська сторожа навіть не звернула на нас уваги, і ми, опинившись, сказати б на волі, попливли далі. Вислували на-вперемінки. Гостроносий човен мов ножем краяв блискотливу від сонячного проміння поверхню води. Нам так легко й весело пливлося униз за водою, що десь перед обідом ми псбачили на правому березі спалене Трипілля: голі стіни, чорноголові димарі, обезлюднені вулиці... Видивляємося ми на ту сумну картину, аж раптом бачимо: нам напереді поспішає від лівого берега чималий човен. Щось із п'ятеро людей у ньому сидить. Наблизилися до нас, гукають:

— Звідки?!

— З Києва, — відповідаємо.

— Що там нового чути?

— Денікінці.

— А чи не дали б ви нам закурити?

Варава, що мав при собі чимало цигарок, кинув їм у човен пачку. Закурили. Але й далі пливуть обіч нашого човна. Пильно придивляються до нас. Раптом один, найстарший, так і вчепився в мене своїми очима.

— Та ви, здається, жид?! — гукає.

— Так-так, схожий на жида! — почулися голоси й інших.

Хоч я й неподібний до єврея, проте злякався; то були роки, коли можна було чекати всякого.

— Та що бо ви, земляки! — звернувся до них Варава. — Це — мій товариш, разом працювали в «Дніпро-союзі». Українець.

— А я думав — жид, — посміхнувся той, що назвав мене жидом. — Якби жид, то ми вас скупали б у Дніпрі. Бож самі бачите, — показав він рукою на спалене Тримілля, — якої шкоди вони нам заподіяли.

Ще якийсь час пливуть обіч нас, після скеровують свого човна до лівого берега.

— Бачили, — запитує нас матрос, — які у них в човні лежать «цяцьки»? Обрізи та ручні гранати, — додає.

Та ми й самі бачили ті «цяцьки», нехай краще їх не бачити. Пливемо далі. На лівому березі селяни складають у копиці отаву. Проходять дівчата з граблями. Котрась зняла з голови хустку, махає до нас. Матрос відповідає їй кашкетом...

Сонце вже було на заході, коли ми добралися до Стайок. На правому березі, неподалеку від хат, бачимо цілий ярмарок. Це — селяни, вірніше, селянки, що подорожують човнами до Києва на базар, отаборилися тут на ніч. Розводять багаття, готують вечерю, вкладаються на відпочинок.

— Чи не переночувати б і нам біля них? — каже Варава.

— Чого б то ми мали тут ночувати, коли до того села, де живуть мої батьки, лишилося всього-на-всього чотири верстви? — обіззався матрос. — Там добре повечеряємо, виспимося. А завтра під обід будемо в Каневі.

Ми погодилися з матросом. Одначе з півгодини таки відпочивали біля Стайок, і, коли вирушили в дорогу,

почало вже смеркати. Вечір був чудовий: місячно, зоряно, як ото в пісні співається. Дніпро ділився на дві широченні смуги: праворуч лежала чорна тінь гористого берега, а ліворуч уся поверхня води ряхтіла відсвітами повновидного місяця. Ми пливли серединою. Доброго настрою нам не бракувало: розповідали веселі оповіданнячка, анекдоти, калямбури. Я навіть почав був декламувати за Гоголем: «Чуден Дніпр прі тихой погоде...»

— Дивіться! дивіться! — раптом перебив мою деклямацію матрос. — Вогник блиснув на правому березі.

— То, мабуть, хтось закурює, — сказав я байдужим голосом.

Та не минуло й півхвилини, як з правого берега долетів до нас чийсь голос:

— Ей, ви! Завертайте но сюди!

Ми понасторожувалися. Хто він такий? Чого йому від нас треба?

— Чого ж ми маємо до вас завертати? — гукнув Варава.

— Говориться вам руським язиком — завертайте сюди! — ще сердитіше загукав хтось з правого берега.

— Якись бандити, видно, — затримавши над водою весла, тихим голосом заговорив матрос. — Треба нам триматися лівого берега. — І він, не чекаючи нашої згоди на це, скерував човна ліворуч. Тікаємо! Тим часом з правого берега бах! ще раз бах! — рушничні постріли. Ми, чоловіки, не зважали на небезпеку, але пані Варава стала умовляти нас завернути до правого берега.

— Заверніть, — просила вона слізно. — Бо вони перестріляють нас...

Що ж, скеровуємо свого човна в темну смугу Дніпра. Повновидий місяць поволі ховається за кострубатим тім'ям правобережної гори. Сидимо мовчки, передчуємо якусь небезпеку. Тільки плескіт весел порушує нічну тишу. Наблизившись до правого берега, бачимо там невиразні людські постаті. Та ось, нарешті, наш човен вганяється носом в набережний пісок.

— Виходьте з човна! — чуємо хрипкуватий голос котрогось бандита. — Та швидше!

Виходимо всі четверо на берег. Хто в чому був — нічого з собою не беремо. Бандити (іх, бачимо, тут троє, всі з обрізами в руках) становлять нас уряд. Один відступає од нас кроків на десять, бере наготову свого обріза і наказує нам:

— Ніхто не смій ворухитися! Поворухнеться — кулю в лоб дістане.

Його товариші беруться виносити наші речі з човна. Забравши все до цурки, давай обшукувати наші кишені та здирати з нас верхній одяг і взуття.

— Та що ж ви робите? — не змовчав Варава. — Кого ви грабуєте? Ми ж... українці.

— Не розговаруй! — гримнув на нього бандит. — Скидай із себе піджак, бо стрілятиму...

Проте один із бандитів таки змилювався над пані Варавою. Коли вона стала просити, щоб він повернув їй її пальто, бандит сказав:

— А я думав, що це шинеля. — І таки віддав пальто, що було сірого кольору. — А тепер, — звернувся той самий бандит до нас, — сідайте в свій човен і пливіть к чортам не оглядаючись.

Ми мовчки посідали в човен і, перетнувши навскіс Дніпро, причалили до лівого берега. Далі пливати побоялися: ці бандити тільки пограбували, а інші, можливо, і постріляють нас. Витягли човна на берег, самі позалазили в густі лози, де й пролежали аж до ранку. Як зійшло сонце, вирушили далі. Але по дорозі — нова пригода. Біля невеличкої пристаньки стоїть, бачимо, денікінський катер. На чардаку тупцюються з десятеро матросів. З-поміж них вирізняється зодягнений у фльотську уніформу офіцер. Ось він узяв до рук рупора, наставив його у наш бік, наказує нам підпливти до катера. Ми виконуємо його наказ. Молодий мічман нахилився до нас через поруччя облявку, розпитує, хто ми такі. Побачивши у Варави в руках книжечку-календар, ввічливо попросив Олексу Петровича подарувати йому той календарчик. Потім того заходився перевіряти наші документи. Поводився з усіма чемно, на «ви», аж доки не дійшла моя черга. Показую йому свою дніпросоюзівську посвідку, а він як визвірився на мене, як закричить:

— Що ти мені показуєш? Давай свій большевицький паспорт!

В цю хвилину я пожалкував, що при мені не було мого демобілізаційного документу, — адже наші військові ранги були однакові.

Знову довелося Вараві захищати мене. Советських паспортів, сказав Олекса Петрович, взагалі не існує. А цей подорожній, — це він про мене, — мій товариш по службі.

— Гаразд, — махнув мічман рукою. — Можете рушати далі.

Після цієї зустрічі з денікінцями нам уже не трапилося ніякої пригоди. По обіді ми, нарешті, добралися до Канева. Протягом кількох днів я перебував під тією стріхою, де народився Олекса Петрович. Невеличка хата в глухому завулку, солом'яний дах, тісне подвір'я. А потім Варава спровадив мене до своєї тітки, Мотрі на ймення. Жила та тітка кінець міської околиці, трохи чи не в полі. Нікого й нічого, крім хати, у неї, здається, не було. Сумно мені там жилося. Та й куди ж я міг би був податися, коли бандити випустили мене із своїх рук тільки в натільній сорочці та в парусинових штанах. Пишу листа до Ялового: рятуйте, мовляв, бо зо мною сталася по дорозі ось така й така пригода. Через тиждень приїжджає до мене Михайло. Привіз мені костюм, черевики і трохи грошей. Тітка Мотря роздобула для нас пляшку самогону, зарізала курку — бенкетуємо! Бувши вже напідпитку, Яловий став умовляти мене, щоб я нікуди далі не їхав, а повертався б до Києва.

— Денікінці скоро видихаються, — запевняв він мене. — Незабаром червона армія потурить їх назад. У Києві вже не буде того, що було до приходу денікінців. Раковський з Петровським наробили багато помилок. Хто ото спалив Трипілля? Петровський! Кажу вам: буде інакше. Наша партія створить на Україні свій уряд. . .

І я, не одразу, а через якийсь час, повернувся до Києва. Не пам'ятаю, чи разом зо мною чи окремо, але прибув туди ж і Варава. Щоправда, відтоді наші стежки почали були трохи розходитися: коли Київ знову перейшов до рук червоних, я, знайшовши собі в колиш-

ній друкарні Лубковського посаду вечірнього коректора, пішов учитися до університету; а Олекса Петрович так само вступив до кооперативного інституту, який зчасом переіменовано на економічний. Відтоді ми зустрічалися лише випадково. Та Варава, видно, не покинув думки, щоб відновити колишню «Громаду». І він її таки відновив, але вже під трохи іншою назвою — «Нова громада». Сталося це в 1922 році. Видавала той журнал Київська філія видавництва «Книгоспілка», правління якого на той час уже перебувало в тодішній столиці України — Харкові. Коло «Нової громади» стали купчитися здебільшого молоді письменники: Григорій Косинка, Антоненко-Давидович, Підмогильний, Осьмачка, Плужник... Надрукував Варава в «Новій громаді» і моїх кілька оповідань, хоч я на той час уже почав працювати в галузі драматургії.

Улітку 1924 року мені довелося переїхати до Харкова, а через рік переїхав туди і Варава. Власне, його перевезла до Харкова «Книгоспілка» разом із «Новою громадою». Та й сам Олекса Петрович ніяк не хотів розлучатися з цим журналом. На жаль, «Новій громаді» в Харкові не пощастило: в 1927 році журнал з якоїсь причини перестав існувати; а Варава змушений був перейти на працю до іншої кооперативної організації — «Сільського господаря», що мала два друкованих органи: місячник під назвою «Сільський господар» та двотижневик «Кооперативна громада». Але переходя, зорієнтувавшись в харківських обставинах, письменник кидає працю в редакціях і береться до чисто літературної роботи. В 1931 році виходить у світ книжка його спогадів про 1-шу світову війну під назвою «Записки полоненого», — здається, перший і єдиний в українській літературі твір на цю тему. Книжка вийшла одразу двома накладами — художнім і масовим. Крім праці над оригінальними творами, Варава приділяє велику увагу перекладам із чужих мов: перекладає лібретто опер, яких дуже потребували нещодавно українізовані оперові театри, а також працює над перекладами російських класиків. Бож саме Вараві належать переклади таких монументальних творів як «Анна Каренина» та «Война и мир» Льва Толстого. Проте Олекса Петрович не цурався й інших

жанрів. Писав кіносценарії, дитячі казки, подавав літературні матеріали до радіостанції, містив у «Червоному перці» віршовані фейлетони, підписуючись під ними — Андрій Дудка.

Та не зважаючи на ту велику творчу роботу, яку виконував Варава на полі української літератури, письменник чомусь не поспішав стати членом котроїсь тодішньої літературної організації. Стояв осторонь. І тільки тоді, коли в Харкові створено в 1934 році єдину Спільку письменників України, Олекса Петрович прилучився до письменницької сім'ї. Щоправда, лише формально: на ділі він і надалі тримався осторонь від організації. Мені важко було б пригадати випадок, коли Варава брав участь в якомусь літературному вечорі, в обговоренні літературних творів, в дискусіях. І, взагалі, Вараву можна було зустріти в літературному будинку тільки тоді, коли він приходив до місцевк-сму платити членські внески. Своїм найулюбленішим місцем Олекса Петрович вважав місце за робочим столом.

Як же це могло так статися, що Варава уцілів під час погрому українських письменників у тридцятих роках? На це запитання Олекса Петрович дає таку відповідь:

«І в найлютішій війні гинуть не всі. І коли серед бурхливих хвиль океану йде до дна корабель, — і там якомусь відсоткові пасажирів пощастить інколи врятуватися. Випадок, чи Боже Провидіння? Сотні разів і надо мною висів «караючий меч пролетарського правосуддя», але щоразу «чаша сія» минала мене без ніяких заходів з мого боку, крім, хіба, мовчазної молитви...»

Так, «караючий меч», безумовно, сотні разів висів над головою Варава. Поперше, йому закидали «мовчання» (мовчання — знак опозиції до советської системи), подруге — ті, кому треба було це знати, ще добре пам'ятали його «Записки полоненого» — книжку, яку, скажім, у 1933-34 рр. ніколи не зважалося б видати ДВУ. Ситуація в ті роки була убивча. Письменника міг був розбудити вночі телефон, з якого чувся б удавано здивований голос:

— Як? Невже вас ще досі не заарештовано? Дивно!

1941 рік. Друга світова війна. Початок жовтня. Члени харківської організації письменників одержують евакуаційні талони. Мені випадало їхати до Казахстану, але я, як тоді казали жартома, «спізнився до поїзду». Таке саме трапилось і з Варавою та Аркадієм Любченком. Обидва вони залишилися в Харкові. Через якийсь час всі троє ми почали працювати в газеті «Нова Україна». Десять уже в 1942 році до наших рук потрапило число «Комуніста», що виходив по той бік фронту. Там нас називано «зрадниками народу», «фашистами», «гестапівцями», хоч ми й не підписували ніякої угоди з Гітлером, як ото зробив був московський Кремль.

А ще через рік — нам довелося вирушати в далеку і невідому подорож. Варава, у своєму вірші «Втікачі», згадує про цю подорож ось такими зворушливими рядками:

Весь скарб у вузликах; маленькі саночки,
Весь одяг на собі, обмотки ганчіряні;
Глибокий сніг, і в ньому грузнуть два синки,
Із рідної землі в світі з батьками гнані.

... Львів... Західня Німеччина... Табори діпі... І нарешті, Сполучені Штати Америки. Місто Бюффало. Олекса Петрович, знайшовши собі далеко від своєї Батьківщини притулок, ретельно береться до літературної праці. Особливо багато пише він для дітей. У «Веселці», в «Свободі», в «Нашому житті». Навіть спромігся видати велику читанку під назвою «Сходить сонце». І ще багато міг би був написати небіжчик для нашої дітвори, а може й для дорослих, коли б не підкралася була до нього страшна хвороба та не поклала його в ліжку. Проте Олекса Петрович не піддавався хворобі і, скільки мав змоги, боровся з нею. Невдовзі перед його смертю я дістав від нього листа. Сумно мені було дивитися на ті покалічені літери, писані спаралізованою рукою. Таж колись, як я зустрівся з ним уперше, Варава не писав, а просто таки малював. Мені легко було розпізнати його письмо серед сотень писем інших авторів.

Та ось, 5 вересня 1967 р. настав кінець. Перестало битися серце довголітнього і невтомного трудівника на

полі української журналістики й художньої літератури, — серце вірного сина своєї Батьківщини, якій він, ще буди юнаком, давав таку обітницю:

Все для тебе,
Рідний краю,
Що я маю,
Все віддам —
Принесу:
Пісні неба,
Пісні раю,
Спів одчаю,
Болі ран,
Мрій красу.

І письменник сповна виконав дану Батьківщині обітницю.

1919-ий РІК У КИЄВІ

... Стоїть сторозтерзаний Київ,
І двісті розіп'ятий я.

ПАВЛО ТИЧИНА

Кінчався 1918 рік. 31 грудня я пішов до Українського клубу на зустріч нового, 1919 року. Гостей зішлося чимало, однаке настрої у всіх був пригнічений. Не чулося ні голосних розмов, ні цокання чарками, ні веселого сміху. Впадали в око похилені голови, сумні обличчя, зажурені очі. Та й звідки міг би був узятися в киян веселий настрої, коли саме під цей час з півночі в напрямку Києва сунули московсько-комуністичні полки. А київські боротьбисти та незалежники, заздалегідь порозумівшись з більшовиками, поспішали розкласти своєю агітацією нещодавно зформовані військові частини Директорії УНР. Коротше кажучи, йшлося до нової, вже дев'ятої за чергою зміни влади в Києві, що невдовзі й сталося.

Ще не минуло й двох тижнів після того, як на Софійській площі урочисто проголошувано соборність України, — майоріли українські прапори, лунали голоси промовців, гриміло багатоголосе «Слава!», — а тепер, від 4 лютого почавши, Хрещатиком день-у-день проходили частини червоної армії. Слідом за червоноармійцями поспішали загони московських агітаторів, продармійців та чекістів. Червоноармійці йшли окупувати територію України; агітатори — навертати українців до братовбивчої війни; продармійці — грабувати й вивозити до Москви хліб, цукор, худобу; чекісти — винищувати провідну верству українського народу.

Боротьбисти надіялися, що після відходу з Києва Директорії УНР, влада на Україні перейде до їхніх рук. Комуністична Москва, гадали ці малодосвідчені молодики, не чинитиме їм перешкод. Адже вони, боротьбисти, є українською комуністичною партією, яка, природна річ, запроваджуватиме комунізм серед українського народу. Та зовсім іншої думки про це були московські вожді. За кілька днів із Москви до Києва стали прибувати кандидати на членів майбутнього советського уряду України. Приїхав до Києва і емісар Леніна — румунський комуніст Християн Раковський, що мав очолити той уряд.

Як тільки большевики захопили Київ, всі дотеперішні громадсько-політичні організації та установи змушені були самоліквідуватися. Перестали виходити київські газети — «Трибуна», «Народня воля», «Киевская мысль». Одначе, «Дніпросоюз», як кооперативна організація, залишився існувати надалі. Разом з ним уціліли і його журнали — «Громада» та «Кооперативна зоря», хоч відтепер вони стали підлягати комуністичній цензурі.

Наближався Шевченківський день — 25 лютого. Большевицька газета заздалегідь поспішила надрукувати на своїх сторінках присвячену Шевченкові статтю. В тій статті писалося, що великий український поет Тарас Шевченко належить комуністам, і більше нікому. Українців ця безпрецедентна вихватка большевиків дуже обурила. Заговорили в один голос: «Що за шахрайство? Де таке чувано, щоб привласнювати собі чужих поетів?»

Обурилися з цього факту і ми з Варавою. Вирішили дати московським зазіхайлам на Шевченка рішучого одкоша на сторінках «Громади», в редакції якої ми удвох працювали. Довго обмірковували, кому замовити статтю про Шевченка. Адже автором тієї статті мав би бути не абихто, а котрийсь з авторитетних українських діячів.

— Сходіть, — сказав мені Вараво, — до Сергія Єфремова. Правда, він тепер, кажуть, нікого не приймає у себе вдома, але спробуйте. Може, вам пощастить побачитися з ним.

Сергія Єфремова я знав з лиця; він інколи заходив

до культвідділу «Дніпросоюзу». Одначе розмовляти з ним мені ніколи не доводилося. Приходжу на Гоголівську вулицю, деє за Єврейським базаром. На подвір'ї бавиться дівтора. Запитує старшеньку дівчинку, де тут мешкає Єфремов.

— Дядя Сергійко, — відповіла мені дівчинка, — пішов по цигарки. Зачекайте хвилинку. — Та й побігла до гурту бавитися.

А я залишився чекати. Справді, за хвилину-дві бачу Єфремова — йде від воріт на подвір'я. Перепиняю його, прошу пробачення, що турбую: маю, мовляв, до вас ось таку й таку справу. Єфремов хмурить брови, знижує плечима, після, ніби щось пригадавши, каже:

— Гаразд. Ходіте до хати. Там поговоримо.

Повів мене до свого кабінету. Внизу, на першому поверсі. Тісна кімнатка: стіл, крісло, стілець, а позад крісла, на всю стіну, — полиці з книжками.

— Прощу сідати, — показав Єфремов на стілець, а сам опустився в крісло. — Кажете, написати до «Громади» статтю про Шевченка? То яка ж, на думку вашої редакції, має бути спрямованість цієї статті?

— Ми хотіли б мати статтю, пов'язану з теперішніми подіями на Україні, — відповідаю я на його запитання.

— От саме про це й мова. Бо писати щось стандартне я не маю жодного бажання. Між іншим, чи ви читали статтю про Шевченка, надруковану в большевицькій газеті?

— Так, читав. Стаття, на нашу думку, обурлива.

— Не тільки обурлива, а й хамська! — вже не сказав, а вигукнув Єфремов. — Яке вони мають право привласнювати нашого великого поета? Яке?! Адже Шевченко належить українському народові, і більше нікому. Чи ж не так?

— Такої самої думки, Сергію Олександровичу, додержує і наша редакція.

— Гаразд. Якщо наші думки сходяться, то я принесу вам свою статтю завтра по обіді. А чи ж ви не поборітеся друкувати її? — запитує Єфремов.

— Постараємось надрукувати. Правда, нас тепер цензурують. Але роблять це боротьбисти. Може, ми з ними домовимось.

Попрощавшись, я пішов назад до редакції. Варава дуже зрадів з моєї удачі. А наступного дня по обіді ми дістали від Єфремова обіцяну статтю і одразу ж здали її до друкарні. За кілька днів вийшло Шевченківське число «Громади» з Єфремовою статтею під назвою «Кому належить Шевченко?» Читачі були вдоволені з нашої відповіді большевикам: вони хвалили не тільки автора, а й редакторів, що зважилися надрукувати протибольшевицьку статтю. Правда, Василь Блакитний (тоді головний цензор) не одразу дав дозвіл на друкування статті Єфремова. Спочатку намірився був зовсім заборонити її, але я, буди з Блакитним у добрих взаєминах, просив його, щоб він цього не робив. Аджеж, доводив я йому, не тільки Єфремов, а й українці цілого Києва докраю обурені з наміру большевиків привласнити собі нашого Шевченка.

— Ну, гаразд, — нарешті погодився зо мною Блакитний. — Цього разу нехай буде по-вашому. Але надалі уникайте таких статтів, бо можете залишитися без журналу.

Та ось надійшов Шевченківський день. В большевицькій газеті посявилось з цього приводу належне повідомлення. Увечорі приміщення оперного театру було по вінця виповнене людьми. Кияни цікавились, як большевики ушановуватимуть пам'ять нашого поета.

Восьма година. Останній дзвінок. Вимкнено світло. Підноситься завіса. Із-за лаштунків на сцену виходить Андрій Іванов, росіянин з далекої півночі. Мобілізований під час війни, він, слюсар з фаху, потрапив до Київського арсеналу на працю. Активний комуніст. Коли до Києва прийшли большевики, став великим партійним цабе, — здається, голова Київського міського совета. Наблизившись до рампи, Іванов починає свою промову:

«Дорогі товарищі!»

— Просимо говорити по-українському! — знялася в залі буря голосів. — Говори по-українському!

Іванов знову:

«Дорогі товарищі!»

Буря голосів ще збільшилася:

— Говори по-українському! Тут тобі не Москва — Київ!..

Бачачи, що непереливки, Іванов позадкував за лаштунки. Замість нього на сцену вийшов Євген Касьяненко, український лівий есдек. Зчервонілий на обличчі, засапаний, роззлючений. І ніяк не може почати промови: скаже одне слово — та й заткнеться, скаже друге — знову заткнеться. В залі вибухнув сміх. Це ще дужче роздратовало Касьяненка, — махнув рукою і позадкував за лаштунки. Касьяненкове місце на сцені зайняв його партійний побратим — Григорій Хименко. Високий, довгоногий, він не ходив, а бігав туди-сюди по сцені. Погрожуючи публіці кулаками, несамо-вито вигукував:

— Контрреволюціонери! петлюрівці! Начувайтесь! Ми позбиваємо вам ваші контрреволюційні роги!..

Почувши такі погрози, багато хто з присутніх повставали і демонстративно повиходили із залі. А ті, що залишилися на своїх місцях, вже й тоді, коли на сцену знову вийшов промовляти Андрій Іванов, сиділи мовчки.

3 березня в Києві відбувся 3-й Всеукраїнський з'їзд советів, на якому обрано Всеукраїнський Центр. Виконавчий Комітет. На голову ВЦВКу присутні обрали Григорія Петровського, що перед тим був якимсь наркомом у Москві. Через тиждень після того з'їзду большевики зформували Народній комісаріят — уряд Української соціалістичної республіки. На голову Совнаркому Москва призначила згадуваного раніше румунського комуніста Раковського. Наркомом земельних справ став зрусифікований українець з Поділля — Дмитро Мануїльський. Наркомпродом, що мав керувати грабуваннями України, став Шліхтер, народжений, здається, в Лубнях. Кілька другорядних комісаріятів дістали собі і боротьбисти. Відтоді почалося справжнє лихоліття на Україні — грабування, советізація та русифікація. Раковський ще раніше, на одному із засідань Київської міської ради, заявив: «Декретування української мови, як державної, — це реакційна і нікому непотрібна справа».

З наказу уряду місцеві большевики заходилися перелицьовувати Київ на московсько-комуністичний лад. Змінювали назви вулиць, площ, наукових установ, вищих шкіл, музеїв. Перемальовували українські вивіс-

ки на російські. Зносили пам'ятники, поруйнували і поскидали з гори в глибоку логовину надгробки, що стояли на Аскольдовій могилі. У місті пішли були поголоски, що й з пам'ятниками Богдана Хмельницького та князя Володимира таке станеться. Одначе хтось, видно, застеріг большевиків від того вандалізму, і згадані пам'ятники уціліли й надалі.

Невдовзі, замість знесених пам'ятників російських царів, — Олександра II-го на Царській площі, та Миколи I-го в Миколаївському парку, — большевики поспішили поставити на Софійській площі великі гіпсові погруддя комуністичних вождів: Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна та Льва Троцького. І де ж вони їх поставили? Перед самісінькою брамою Софійського собору. Видно, щоб поглумитися з релігійних та національних почуттів українського народу. На жаль, не пам'ятаю, куди ті московсько-комуністичні «царі» стсяли обличчями, а куди потилицями.

Мінялася за большевицького панування не тільки сама зовнішність Києва, — мінялися своїм виглядом та поведінкою й самі кияни. Чи то по волі, чи по неволі, але всяк силкувався підшитися під «пролетаря». Ходили розхристані, неголені, нечесані. Курили тільки махорку, пили самогон, закушували власними язиками, бо в крамницях не було чого купити. Білолиці жінки, щоб, не дай Боже, не здатися комусь буржуйками, «припудрювали» свої ніжні обличчя... сажею. Одягалися кияни того літа якнайгірше: або в щось старе, довго ношене, полиняле, або й пошите з найдешевшого краму. На Хрещатику часом траплялося бачити «парочки»: він одягнений у костюм з матрацної парусини; вона нарядилася в мішкову спідницю. На ногах в обох торохтять дерев'яні сандалі. Тим то в популярній на той час російській пісеньці про весілля Шмеєр-зона співалося:

«Невеста біла із Фінотдела
І разодела в пух і прах:
Фату мешковую надела
І дерев'яшкі на ногах».

Вулицями Києва, і вдень і вночі, ходили військові патрулі. Часто-густо патрульні робили облави на «не-

трудові елементи». На базарах, на вокзалі, а ввечорі — на Хрещатику. Закриють ото всі бічні вулиці, залишать тільки одну, для виходу, і, хоч-не-хоч, лізь у їхню пастку. Ставай в чергу, показуй свої папери — хто ти такий, де працюєш, де мешкаєш. Патрульні всіх соргують: одним кажуть стати осторонь (тим доведеться цілу ніч замітати міські вулиці); других провадять до відділу міліції; третіх, запідозрених в контрреволюції, віддають чекістам. Київська Чека в ті дні працювала з великим навантаженням: майже щодня в газетах друкувалися списки розстріляних «контрреволюціонерів». Розстрілювали не тільки поодиноких осіб, а й цілі родини.

Та куди страшніше діялося того літа на селах. Московські заготовлювачі харчів примусово «купували» в селян хліб, худобу, цукор. Примусово — бо платили за все советськими грішми, які не мали жодної купівельної вартости. Отож, виходило, большевики прийшли на Україну, щоб грабувати її добра. Зрозумівши це, селяни стали чинити московським грабіжникам масовий опір. По всій Україні утворювалися повстанські загони, на чолі яких ставали колишні фронтовики. Роздобувши для повстанців зброю, вони заходжувалися винищувати продармійців, міліціонерів та, зокрема, чекістів. Часом перепиняли поїзди з вантажем, що вирушали на північ. Убивали поїздну (військову) сторожу, а весь вантаж роздавали навколишнім селянам. Большевики мстилися за те на селянах: розстрілювали закладників, палили цілі села. Таким чином Україна влітку 1919 року являла собою розбурхане море, хвилі якого іноді докочувалися аж до околиць Києва. Тоді київська влада оголошувала мобілізацію комуністів та комсомольців, видавала їм зброю і посиляла їх відбивати наскоки повстанців на ту чи іншу околицю міста. А одного разу, в червні, большевики організували тисячний збройний загін і послали його до Трипілья, де оперували повстанці отамана Зеленого. На чолі того загону вирушив голова ВЦВКу Г. Петровський. Самому Петровському з кількома помічниками пощастило повернутися назад до Києва, а комсомольці, постріляні та поскидані зеленівцями з мосту в Дніпро, попливли «униз за водою».

На початку червня в Києві стали ширитися тривожні чутки про становище на фронтах. З південного сходу, гомоніли кияни, на Україну наступає Добровольча армія генерала Денікіна. Тим часом з південного заходу в напрямку Києва прямують військові частини Директорії УНР. Та так воно справді й діялося. До Києва час від часу прибували посланці із-за фронту. Вони стверджували: з одного боку большевиків тиснуть денікінці, а з другого, як тоді казали, — петлюрівці. Кияни повеселішали. Українці раділи, що їх ось-ось визволить з-під большевиків армія Директорії УНР; а росіяни, яких не бракувало тоді в Києві, покладали свої надії на генерала Денікіна. Вони, росіяни, тепер щораз голосніше стали виспівувати пісеньки, звертаючись із запитанням до Пушкіна:

«Скажі-ка, Саша,
Ти радість наша:
Когда уйдут большевікі?»

Хоч роля боротьбистів у запровадженні советської влади на Україні була й незначна, проте в ділянці культури, мистецтва та освіти вони все ж таки дещо робили. У Києві виходив орган їхньої партії — щоденник «Боротьба». Домоглися боротьбисти від советського уряду України коштів на модерний театр, що називався «Театром Дійств». Багато хто із членів партії боротьбистів працювали в Наркомосі, культосвітніх установах, у високошкільних приймальних комісіях, де допомагали українській молоді, зокрема селянським хлопцям та дівчатам, вступати до київських вищих шкіл.

Від членів комуністичної партії боротьбисти трималися осторонь. Їхня провідна група мешкала в колишньому Терещенківському будинку — комуною. Крім партійних зборів та нарад, там іноді відбувалися і літературні вечірки. Провадив їх Гнат Михайличенко, що й сам дещо писав. Мені доводилося бувати на тих вечірках. Зустрічав я там і Павла Тичину, хоч він і не належав до партії боротьбистів. Одного разу на боротьбистську літературну вечірку прийшов молодий селянський парубок. Виявилося — то був Григорій Косинка, що тільки днями дебютував на сторінках «Боротьби»

своїм нарисом «На буряки». Уже з того коротенького нарису помітний був не аби який письменницький хист цього селяка. Гнат Михайличенко навіть почав був видавати журнал, — здається, «Літературні зошити», який, через наступну зміну влади в Києві, незабаром перестав існувати.

Серед боротьбистів я мав чимало знайомих. Але посправжньому товаришував тільки з Михайлом Яловим. Хоч у партії він не займав визначного становища, проте з нього був добрий товариш. Особливо цінував я Михайла за те, що він ніколи не намагався затягнути мене до своєї партії, як це пробували робити його товариші.

25 червня денікінці дійшли до Харкова, а 3 липня генерал Денікін дав наказ наступати всім фронтом на Москву. Тоді ж такі приблизно стало відомо, що військові частини Директорії УНР дійшли до Жмеринки, тримаючи напрямом на Київ. З огляду на це київські большевики зчинили великий галас. Рух, зборища, засідання, мітинги, конференції, наради... На газетних тумбах, на стінах, на стовпах — поналіплювано плякати, накази, заклики, відозви: «Всі на боротьбу з денікінцями!»; «Всі на боротьбу з українською контрреволюцією!»; «Всі на боротьбу з бандитом Махном!»

Якогось дня, йдучи з Яловим Хрещатиком, я побачив на стіні великий кольоровий плякат: червоноармієць підняв високо на багнеті якогось миршавого чоловічка. Читаю підпис — то з Нестором Махном таке діється. Запитую Ялового:

— Чого це ви так жорстоко поводитесь з моїм земляком? Адже Махно, так як і ви, бореться проти буржуазії.

— Так, та не так, — відказав мені Михайло. — Об'єктивно Махно допомагає не нам, а денікінцям.

Ось уже надійшов останній літній місяць 1919 року — серпень. Кияни дедалі голосніше заговорили про неминучу зміну влади в Києві. Адже денікінці, казали вони, доходять до Лубень, а Петлюра вже по цей бік Козятина. Навіть з того, що діялося на Хрещатику, було видно — червона армія відступає з правобережної України за Дніпро. Підвода за підводою рухалися з півдня на північ довжелезні валки — з похідним май-

ном, харчовими продуктами, з пораненими червоноармійцями. А ще через тиждень кияни стали свідками масового відходу большевиків з Правобережжя. Чого тільки ця московська орда не везла та не провадила через Київ до Москви. На Хрещатику діялося в ті дні щось, здається небувале в історії цього старовинного міста. Безперестань, вдень і вночі, цією центральною вулицею Києва проходили великі косяки коней, гурти рогатої худоби, отари овець, черідки свиней, табуни гусей. Від того всього Хрещатик повнився тупотом кінських копитів, ревом худоби, меканням овець, хроканням свиней, гелготом гусей. Жаль було дивитися на ці істоти: гнано їх з далеких херсонських степів. У корів позаламувалися ратиці, — шкандибають; чунтуки не в силі далі нести своїх важких курдюків, — сідають на задні ноги; гуси падають грудьми на брук, тріпають крилами і роздирають повітря своїм розпачливим криком. Тим часом червоноармійці, що провадять гусей, підганяють їх прикладами своїх гвинтівок. Живий потік тварин рухається в напрямку Царської площі, звідти псвертає на Печерське — щоб ланцюговим мостом перейти на лівий берег Дніпра.

Від учора державні установи вже не працюють. Службовці установ палять папери, пакують канцелярське приладдя, складають його на підводи і вирушають за Дніпро. На хідниках топцюють юрби киян. З їхніх облич видно — радіють з того, що діється в Києві.

На розі Фундукліївської та Хрещатика натрапляю на гурт боротьбистів. Стоять видивляються на довгу колону возів, які рухаються з боку Великої Васильківської в напрямку Царської площі. Серед них бачу двох наркомів: Миколу Литвиненка — наркомфін, та Лебединця — наркомюст. Литвиненко тримає в руках свого кашкета з вишнями, частуючи ними товаришів.

— Не личило б, — кажу я йому, — наркомфінові носити в кашкеті вишні.

— Я вже не наркомфін, — посміхається Литвиненко. — Прошу призволятися, — простягає до мене кашкета.

Але мене цікавлять не вишні — щось інше. Запитую:

— Що ж ви, товариші, робитимете далі? Куди тікатимете?

— Туди, — показує пальцем у землю Наум Калюжний, євреї з національності.

— Невже умирати надумали?

— Навпаки.

Я намірився був ще про щось запитати їх, аж тут Яловий узяв мене під лікоть і став зо мною трохи осторонь від гурту.

— Ми залишаємося в підпіллі, — почав казати мені пошепки. — Тут, у Києві. Чи ви будете надвечір удома? Хочу принести вам подарунок.

Я трохи здивувався, однак не запитав Ялового, що то мав бути за подарунок. А надвечір, справді, Михайло притирив масивний письмовий прибор. Мабуть, Терещенків. На чорній мармуровій плиті лежала бронзова ведмедиця, а біля неї бавилися малі ведмежата. Той письмовий прибор зберігався в мене аж до 1943 року, коли мені довелося вирушати з Харкова.

30 серпня. Сьогодні Хрещатик виглядає не так, як у попередні дні. Не чути на ньому ні стукоту кінських копитів, ні реву рогатої худоби, ні гелготу гусей. Натомість цією центральною магістралею міста безперестань проходять червоноармійські загони: гарматники, кулеметники, піхота... Ось, зараз між червоноармійцями їде у відкритому авті наркомпрод УСР — Шліхтер. У цивільній одежі, без кашкета на голові, понурий, стомлений. Та стомитися каркомпродові було від чого: це ж не хто — саме Шліхтер керував московськими продзагонами, що протягом півроку грабували Україну.

Уже починало смеркати, коли я вертався від своїх знайсмих додому. Дійшовши до Софійської площі, чую поблизу якесь гупання. Чи не добираються, часом, злодії до Собору? Зупинився. Придивляюся — і бачу ось таку картину: гурт людей, озброєних важкими ломами, нагамуз розбивають погруддя московсько-комуністичних «царів» — Карла Маркса, Енгельса, Леніна та Троцького. Запримітивши мене, зупинилися були, а коли я рушив далі, знову загупали ломами.

Удома (на Трисвятительській вулиці, ч. 9) мене зустріли мої старенькі господині. Запитують:

— Чи то правда, що большевики тікають з Києва?

— Так, правда, — відповідаю — Зараз відходять останні частини. Завтра большевиків у Києві вже не буде.

— Слава тобі Господи, — хрестяться обидві і йдуть до своїх покоев.

Чи добре спалося тієї ночі моїм господиням — не знаю. Але я майже зовсім не спав. Мене непокоїв завтрашній день. Чи обстрілюватимуть большевики із-за Дніпра Київ? Далі — хто перший вступить до міста: денікінці? українці? Чи виникне між ними бій? Чи не скористуються з їхньої збройної сутички большевики? . .

Прокинувся я сьогодні рано. Невиспаний, напружений, з неспокоєм на серці, з болями в голові. Що зараз діється в місті? Чия влада? Похапцем умиваюся, одягаюся і виходжу на подвір'я. Звідси як на долоні видно північну частину Печерського, Купецький сад, пристань на Дніпрі, Труханів острів. Навіть гирло Десни видно. Із-за Печерського висувається червонолобе сонце. На пристані димить пароплав. Здається, відчалює. Так-так. . . Уже відчалив і пнеться навпроти води; на чардаку, бачу, стоїть гармата. Жерлом своїм вона націлилася на Володимирську гірку. Біля гармати говпляться червоноармійці. Невже обстрілюватимуть Київ? Ось пароплав відійшов приблизно на півкілометра від пристані. Я супроводжу його далі своїм пильним поглядом. Аж раптом — блись із гарматного жерла жмут вогню — і понад Дніпром розляглася луна від пострілу. Набій вибухнув десь обіч пам'ятника князя Володимира, бо саме там, ніби вихром скручене, полетіло догори цур'я потрочених дерев. Я намірився був шукати собі сховища, але гармата мовчала. І червоноармійці пішли від неї геть. Десь певно, то був прощальний постріл. Добравшись до гирла Десни, пароплав повернув тією річкою на північ. На пристані залягла тиша. Значить, большевиків у Києві вже нема. А хто ж у ньому є? Хто? Що діється тепер на Хрещатику? На Царській площі? Біля Міської Думи? . .

Бігцем поспішаю з подвір'я на вулицю. Котрась із моїх господинь кидає мені навздогін:

— Куди ж це ви так рано поспішаєте? Чаю напилися б!

Але мені не до чаю: я хочу якнайшвидше бачити, що зараз діється на Хрещатику. Дійшовши до Золотих Воріт, повертаю Прорізною донизу. Гадав — буду

на Хрещатику першим, і дуже помилився: обидва хідники цієї вулиці вже захрясли народом. Так-сяк, нашивидку, одягнені, декотрі в самих піжамах чи в халатах, кияни гудом гудуть. Обнімаються, цілуються, тиснуть один одному руки: нарешті, мовляв, позбулися большевиків. Тим часом всі поглядають то в напрямку Великої Васильківської, то на Царську площу: ніхто з них не знає, звідкіля прийдуть їхні визволителі.

— Вони йтимуть з боку Великої Васильківської, — каже один.

— А по-моєму, з Печерського, — обзивається другий.

— Та хоч би вони й з неба впали, — дарма, — втручається в їхню розмову третій. — Аби тільки прийшли.

Протовплююся далі. Тут, чую, розмова точиться про інше — хто перший увійде до Києва: денікінці, чи українці?

— Першими до Києва вступають денікінці, — запевняє сивоголовий вусань свого сусіда.

— А я гадаю, українці випередять денікінців, — з ноткою жалю в голосі каже його сусід.

— А чому ви так думаєте?

— Бо українці ще вчора ввечорі, кажуть, наблизилися до міста, а денікінці — десь за Дніпром.

Вусатий роззявив був рота, що іще щось сказати, аж тут раптом хтось із натовпу загукав:

— Дивіться! Йдуть!

— Де? Хто йде? — почувлися голоси з усіх боків.

— Ондечки, біля Фундукліївської.

Сотні пар очей псвпиналися в невеликий військовий загін, що, вийшовши з Фундукліївської вулиці, прямував Хрещатиком до Царської площі. Ось той загін уже наближається до Прорізної вулиці. Попереду їде верхи на низенькому коні молодий офіцер. У руках він тримає цілий оберемок квітів — подарунки від киянок. За командиром крокують лави піхотинців. Як офіцер, так і солдати, всі одягнені в уніформи колишньої австрійської армії. Слідом за піхотинцями кулеметники котять кулемета. А ген далі, вже аж у хвості загону, грюкотить важкими колесами, запряжена четвериком коней, польова гармата.

— Хто вони такі? — запитує молода дівчина свою матір. — Денікінці?

— Українці, а не денікінці, — пояснює мати.

З обох хідників залунали вітання: «Слава!» «Ура!»

Жінки, що стояли з наготовленими квітами в руках, давай вибігати на середину вулиці і дарувати квіти солдатам (командир уже не мав куди їх брати); а котрась із дівчат підбігла до кулеметника, охопила рукою його плечі — цілує, аж виляски йдуть. На хідниках вибухнув регіт, почувися вигуки:

— Цілуй, дівчино, ще цілуй!

Загін попрямував на Царську площу, до Міської Думи. Хтось там зустрів вояків із хлібом-сіллям і запросив їх заходити в середину. Піхотинці, один по одному, переступали поріг масивного будинку. Кулеметники туди ж таки потягли і свій кулемет. Гарматники поставили гармату за рогом Думи. Не проминуло й п'ятьох хвилин, як на думському балконі замайорів український національний прапор. Трохи осторонь від прапора стали кулеметники з кулеметом.

Кияни, що натовпом присунули до Думи, заплескали в долоні, загукали: «Слава!» «Ура!»

Тим часом на Царську площу з усіх бічних вулиць валом валив народ. Прибув ще один військовий український загін. Ці солдати були одягнені в уніформи колишньої російської армії — наддніпрянці. Вишикувалися на протилежному від Думи хіднику, чекають дальшого наказу.

Сонце вже геть-геть підбилося — припікає. На площі кишма кишать люди. Їх тут уже не сотні — тисящі. Натовп вирує, коливається, голосно гомонить. Я стою за яких двадцять кроків від входу до Думи. Звідси мені видно все те, що діється як біля вхідних дверей, так і на думському балконі. Та я не тільки дивлюся, а й прислухаюся до розмови, яка точиться обіч мене. Розмовляють молоді хлопці. З мови чути — українці.

— Тепер наша взяла, — показує один із них на балкон, де вилискує на сонці жовтоблакитний прапор.

— Про це ще рано говорити, — не погоджується з ним його товариш.

— А хіба що?

— Бо за Дніпром, кажуть, стоять денікінці з гарматами.

— Нехай собі стоять. Постоять, та й вирушать наступати на Москву.

— Якби ж то вони пішли на Москву...

Такої думки і я: добре було б, коли б денікінці вирушили наступати на Москву. Українці якось би дали собі раду з доморослими комуністами. Але від росіян годі на таке чекати: їм, аж руки тремтять, хочеться загарбати Київ, а разом з ним і всю Україну. І, наче на підтвердження моєї думки, бачу: з Олександрівської вулиці, протовплюючися між людською товчєю, на Царську площу виїжджають денікінські вершники. Один, що висвічує масивною лисиною, — полковник, другий — поручник. Полковник тримає поперед себе свого кашкета, а в тому кашкеті вже повно-повнісінько грошей: росіяни жертвують на Добровольчу армію. В поручника під пахвою стирчить держално згорнутого російського прапора. Росіяни, яких у Києві було подостатком (павтікали від своїх большевиків на Україну), вітали денікінських офіцерів рясними оплесками та гучними вигуками: «Ура!» «Да здравствует Добровольческая армія!» Наблизившись до Думи, денікінці позлазили з коней, віддали поводи цивільним, а самі намірилися були увійти в Думу, але українські вартіві, що стояли біля дверей, перепинили їх:

— Вам, панове офіцери, невільно сюди вступати, — сказали.

Денікінці обурилися:

— Що значить «невільно вступати»? Хто вам дав такий наказ? Пропустіть! Ми хочемо вивісити на бальконі свій національний прапор. Розумієте?

— Розуміємо, — відказали вартіві, — Але нам наказано нікого до приміщення Думи не впускати. Ми повинні виконувати наказ.

Почувши, що українці не впускають денікінців із російським прапором до Думи, росіяни посунули до дверей. І ще здаля давай гримати на вартових:

— Чому ви не пускаєте панів офіцерів до приміщення? Зараз же пропустіть!

А українці, присутні на площі, і собі кинулися до дверей. Гукають до вартових:

— Не пускайте денікінців до Думи! Нехай забираються із своїм прапором до Москви.

І завелися, завелися. Росіяни правлять своє, українці — своє. Ось-ось, здається, почнуть брати один одного за петельки.

Чутка про те, що українці не дозволяють росіянам вивісити на думському балконі їхнього прапора, за кілька хвилин розкотилася по всьому Києву. Тепер натовп на Царській площі ще погустішав. До Думи поприходили навіть старі бабусі-росіянки. Вони хрестом-Богом заприсягалися, що не підуть звідси доти, доки на власні очі не побачать на думському балконі російського прапора.

Раптом комусь із росіян спало на думку голосування. Звів догори праву руку і загорлав на всю площу:

— Увага, громадяне! Увага! Я пропоную проголосувати це важливе для нас питання.

— Так, вірно, голссуймо! — залementували його однотомці.

— Хто за те, щоб вивісити на думському балконі російський національний прапор, тих прошу піднести догори руки.

І оте «Хто за те, щоб...» і т. д., ніби луна від пострілу, почулося по всьому Хрещатику, аж до Великої Васильківської. Майже на кожному кварталі відбувалося голосування. Тим часом денікінські офіцери якимсь чином таки пробралися до приміщення Думи і вивісили на думському балконі свого прапора*). Росіянам радісно засьїтілися очі. Ляскотом долснь та гуч-

*) Епізод з російським прапором на балконі Міської Думи в еміграційній пресі згадується по-різному. Д-р Лука Мишуга, прикладом, в своїй брошурі «Похід українських військ на Київ» (серпень 1919), пише таке: «Між іншим надїхав один відділ придніпрянських козаків з от. Сальським на чолі... Тоді споміж козаків виїхав один сотник, зліз з коня, вийшов на балкон Думи, зірвав російський прапор, зійшов з ним на долину та кинув його з погордою тому коневі під ноги, на якому сидів от. Сальський, тодішній командант придніпрянської армії».

Бувши очевидцем усього, що діялося того дня біля Міської Думи, я заперечую версію д-ра Луки Мишуги.

ним «ура» вони почали висловлювати своє задоволення. А старенькі бабусі-росіянки тикали себе то в лоб, то в груди пучками пальців, а уста їхні шепотіли вдячних молитов.

Якраз під цю хвилину із-за будинку Думи, точніше, з Хрещатицької площі, виїхав невеличкий загін українських козаків. Кажу — козаків, бо так називали їх українці, що стояли обіч мене. Одягнені ті козаки були в уніформу колишньої російської армії. Попереду їхав їхній отаман, молодий чоловік. Вишикувавши своїх козаків, він протопився конем до думського балькону, простягнув догори праву руку і гукнув до кулеметників, що стояли на бальконі:

— Подайте но мені, хлопці, російського прапора!

Кулеметники слухняно виконали його наказ — подали йому прапора. Вся Царська площа затихла, заніміла: що він надумав зробити з тим прапором? Стоять — ніхто не поворухнеться. Отаман тим часом витяг ліву ногу із стремена, підігнув її під себе, поклав через коліно держально прапора і — трісь! — переломив його пополам. Уламки кинув коневі під ноги, гукнувши на всю площу:

— Отаке буде з усіма ворогами України!

Площа забурувала, завихорилася. Знялося ціле ревище: «Хто він такий?!» «Як він посмів таке робити?!» «Треба його провчити!» — вигукували обурені росіяни. А українці, навпаки, вихваляли отамана: «Добре зробив, отамане!» «Так їм і треба!» «Нехай везуть свого прапора до Москви!»

Не знати, що сталося б далі, але саме в цю хвилину звідкілясь узялися ще два денікінські вершники. Підїхали до козаків, запитали лівофлангового:

— Хто зняв з балькону російського прапора?

Козак кивком голови показав в напрямку свого отамана. Та не встигли денікінці повернути туди своїх коней, як раптом десь поблизу тріснув револьверний постріл, а слідом за ним гримнула із-за Дніпра гармата, і високо вгорі, якраз над центром міста, вибухнув шрапнельний набій. На площі виникла невидана паніка. Люди кинулися врозтіч. Спотикалися, падали, схоплювалися, топталися один по одному. Кричали злякані

діти, ойкали матері, волали до Бога старенькі бабусі...

Того ж таки дня українські військові частини залишили місто. Чому вони без бою впустили денікінців до Києва, не мені про це писати. Разом із військом пішли з Києва багато хто з української інтелігенції, що не побажали бути свідками того, як денікінці порядкуватимуть в столиці України. Виїхав з Києва і я, про що мова була в моєму спогаді про Олексу Вараву (Кобця). Назад повернувся лише восени, коли в університеті почалося навчання. Тим то мені довелося бути свідком ще й наступної зміни влади в Києві. Бо незабаром, 16 грудня, після гарматного обстрілу із-за Дніпра, большевики знову захопили столицю України. Однак уряд УСР до Києва вже не повернувся: столицею стало місто Харків. На це було, очевидно, кілька причин. Поперше: Харків набагато далше, ніж Київ розташований від кордонів капіталістичного заходу. Подруге: харків'яни були дужче за киян зрусифіковані. Потрете: боротьбисти, що не переставали претендувати на існування окремішньої від РКП(б) української комуністичної партії, в Харкові не мали такого авторитету, який вони мали в Києві. Справді, боротьбисти й далі мріяли про те, що вони таки візмуть владу в Україні до своїх рук. Якось наприкінці грудня я зустрівся на вулиці з Василем Блакитним. Він почав мене розпитувати:

— Що ви, товаришу Гак, робите? Учитесь? Може, щось пишете?

— Навіщо писати? — відповідаю я йому. — Адже друкарні не працюють, видавництв нема, журналів так само нема.

— Не журіться, — став заспокоювати мене Блакитний. — Незабаром влада на Україні перейде до наших рук. Тоді, будьте певні, ми про все подбаємо.

Але слова Блакитного не здійснилися. Сталось якраз навпаки: невдовзі боротьбисти і самі попереїжджали з Києва до Харкова.

Зима 1919-1920 рр. далася киянам взнаки. Чого тільки їм не довелося перетерпіти тієї зими: голоду, холоду, страху, хвороб, грабунків... Адже Київ, після десятимісячного господарювання в ньому двох москов-

ських окупантів, стояв тепер, словами Павла Тичини казавши, сторозтерзаний. Міська електрична станція була напівзруйнована, водогін пошкоджений, усе міське господарство внівець розладнане. Населення міста не мало в своїх мешканнях ні світла, ні води, ні палива. В установах службовцям доводилося працювати в пальтах, шапках, навіть у повстанках. Таке приблизно можна було спостерігати і в університеті. Мені пригадується старенький професор Лобода. Не скидаючи із себе пальта і гріючи біля чавунної печі руки, він сидючи читав студентам лекції із стародавньої української літератури. Дрова, щоб нагрівати ту піч, студенти змушені були самотужки привозити до Києва аж із Сирецького лісу. Та й студентів було зовсім мало. Один поїхав додому по харчі; другий десь на práci, отож не зміг прийти на лекцію; третій, зневірившись в науці, подався в партизани; а четвертого вчора ввечері роздгнуто на вулиці, через те він сидить у себе вдома.

Щодо харчування, то киянам доводилося жити надголодь. Крамниці стояли порожні. Селян з харчовими продуктами «заградилівці», що вартували навколо Києва, до міста не пропускали. Якщо ж комусь і щастило пробратися, то все привезене потрапляло до рук спекулянтів. А до всього — на советські гроші ніхто не хотів і дивитися.

Та найбільшого клопоту киянам завдавали большевики своїми полюваннями на «контрреволюціонерів», сбішками мешкань, арештами та конфіскаціями різних домашніх речей. І провадилося все те чомусь обов'язково вночі. Не було від тих нічних «гостей» спокою людям. Запозавчора вони товклися в мешканнях вашого будинку, розшукуючи котрогось «контрреволюціонера»; позавчора, тут же таки, шукали золотих речей, щоб конфіскувати їх; а вчора приходили до вас збирачі одягу й білизни для червоної армії. Безцеремонно залазили в шафи, відкривали валізки, перераховували ваші сорочки та підштанці. Вам залишали усього одне пальто, один костюм і дві пари білизни, а все інше, що було понад «норму», конфіскували, сказавши — «для червоної армії».

Кінчався грудень. Невеликий гурток студентів надумав улаштувати зустріч нового, 1920 року. Запроси-

ли й мене. Пішов я на ту зустріч. Нетоплене приміщення. В кутку стоїть піаніно, попід стінами — стільці. Ото вся обстановка. Ні пити, ні їсти — нічого не було. Що ж ми робили? Одна із студенток грала на піаніні, всі інші танцювали. Хто — в пальтах, а декотрі на час танців роздягалися. Ну, ще бавилися в «летючу пошту». Ото і все. Додому мені випало вертатися з тією студенткою, що грала на піаніні. Вона мешкала на Рейтерській, я — поблизу Андріївського узвозу. По дорозі, коли ми повернули з Великої Підвальної на Стрілецьку, нас перестріли два суб'єкти і «приязно привітали з новим роком»: з мене зняли пальто, а з моєї товаришки — вона сперечалася з ними — силоміць стягнули суконні боти. На її щастя, будинок, в якому дівчина мешкала, стояв зараз же за рогом. А мені, бідоласі, довелося в самому піджаку бігти аж до Андріївського узвозу. Діялося це понад п'ятдесят років тому, одначе, як згадаю про той випадок, то й тепер, в теплій хаті сидючи, відчуваю — мороз починає по мені ходити.

„ПРОЛЕТАРСЬКІ СТУДЕНТИ“

Від січня 1920 року я став працювати в щоденнику «Вісті» (орган Київського Губпарткому та Губвиконкому) на посаді вечірнього коректора. Допоміг мені улаштуватися там мій фронтовий товариш, Дмитро Геродот, що тепер працював у «Вістях» як випусковий редактор. Газета містилася в колишньому будинку видавництва «Киевская мысль», Фундукліївська, ч. 19, навпроти оперового театру. Приміщень там було подостатком. Крім друкарні, редакції, контори, бухгалтерії та експедиції в тому будинку були мешкання і для співробітників «Вістей».

Працював я від другої до дев'ятої години вечора. Праця вечірнього коректора цілком мене задовольняла: лекції в університеті відбувалися здебільшого в першій половині дня, отож я мав можливість учитися і водночас заробляти собі на прожиток гроші.

Моїм колегою по праці була літня жінка, коректорка з тридцятилітнім стажем, на ймення Антоніна Гнатівна. Взаємини між нами були якнайкращі: вона називала мене на ім'я, і, коли часом коректи для нас обох було обмаль, казала мені йти прогулятися. А я натомість кожного вечора супроводив її з праці додому: Антоніна Гнатівна боялася нічних грабіжників.

Кінчався лютий місяць. Наближалися передвесняні дні. Щодень вище підносилося над Києвом сонце; теплом подихав південний вітер; радісно цвірінькали на дахах будинків горобці. Сьогодні ж насправді запахло весною. Вже й сонце зайшло, вечоріє, а люди ще досі ходять вулицями в легенькому одязі. З друкарні чомусь не приносять нам коректи. Антоніна Гнатівна схи-

лилася над томиком Чехова, що вона його щодня приносить з дому. Мені нема чого робити: сиджу біля столу сиднем, позираю у вікно, нуджуся.

— Вийшли б ви за поріг, — не відриваючи очей від книжки, каже мені Антоніна Гнатівна. — А як принесуть гранки, я покличу вас. Ідьте.

Подякувавши їй за пораду, виходжу з будинку, зупиняюся обіч дверей і, з не абиякою насолодою, вдихаю свіже повітря. Тим часом дивлюся через вулицю, де, випереджаючи одне одного, кияни поспішають до оперового театру. Сьогодні — здаля бачу величезні літери на афіші — йде «Отелло». Проміж цивільних примічаю і червоноармійців; декотрі йдуть з гвинтівками. Як то вони поводитимуться на сьогоднішній виставі? Бо одного разу, коли йшов «Отелло», червоноармійці були поперелякували глядачів своєю поведінкою. Не встиг генерал Отелло задушити Дездемону, як щось із десятиро червоноармійців позривалися із своїх місць і загукали: «Контрреволюціонер!» «Поставить его к стенке!» «Послатъ в штаб Духоніна!»*) А один, видно найзавзятіший, звів гвинтівку догори і бабах! — кудись у стелю. Багато хто з публіки попадали з крісел. Тим часом Дездемона (на сцені), забувши, що вона «задушена», схопилася на ноги і чкурнула за лаштунки.

Згадавши цей кумедний епізод, я трохи був не розсміявся. Аж раптом чую обіч себе знайомий мені голос:

— А ви чого тут стоїте?

Дивлюся: до мене посміхається Д. В.; ми з ним, минулого літа, працювали в культвідділі «Дніпросоюзу».

— Працюю у «Вістях» коректором, — відповідаю я йому. — А звідки ви тут узялися?

— А я мешкаю в будинку «Вістей».

— Де ж ви мешкаєте? — дивуюся.

— Кажу вам — в цьому ж самому будинку, де й ви працюєте.

Ми розговорились. Я коротенько розповів йому про себе, а мій колишній знайомий — про себе. Він, виходило, так само як і я, вступив минулої осені до університету. Коли ж большевики повернулися в грудні

*) Розстріляти!

до Києва, Д. В., за порадою двірника цього будинку, «реквізував» для себе мешкання колишнього бухгалтера «Киевской мысли». Після прийняв собі ще трьох студентів. Отож і мешкають тепер учотирьох.

— А де ви мешкаєте? — запитав мене Д. В.

— Я не мешкаю, а мучуся, — починаю йому розповідати. — Холодно, тісно, вогко. А найголовніше — по дорозі, коли вертаюся ввечорі з праці, — грабують.

— То ви переходьте до нас, — запропонував мені Д. В. — У нас є вільна кімната. Завтра, до речі, неділя. Ми будемо вдома. Зберіть свої пожитки та й котіть до нас.

— А як же я вас знайду? Де ваше мешкання?

— Станьте, будь ласка, сюди, — повернувся Д. В. лицем до підвір'я. — Бачите он ті двері, що прямо? Зійдете сходами на другий поверх. Зліва побачите табличку на дверях: «ТУТ МЕШКАЮТЬ ПРОЛЕТАРСЬКІ СТУДЕНТИ». Туди й дзвонить... А зараз, пробачте, я маю поспішати до опери. Кортить побачити Отелла.

Потиснувши мені руку, Д. В. попрямував через вулицю до дверей опери.

Другого дня я перебрався до тих «пролетарських студентів». Зустріли вони мене радо й привітно. Виявилось, що один із них знав мене ще від 1917 року, коли ми з ним працювали в Українській Армійській Раді 6-ої армії. Отож він, видно, вже встиг поінформувати своїх товаришів про мою особу. Вчотирьох водили вони мене по всьому мешканні, показували кімнати, розповідали хто де спить і один з перед одного вихвалялися своїм мешканням. Правда, хвалитися було чим: просторий передпокій, вітальня, дві спальні, ідальня, кухня, туалет. У мешканні нічого не бракувало. Все було: меблі, освітлення, ogrівання, вода, ванна, душ. Бо весь цей великий будинок, як я вже подавав, належав «Вістям», а газета, коли б не мала всього того, не могла б існувати.

Містилися ці «пролетарські студенти» по двоє в кожній спальні. Для мене визначили вітальню. Але що то була за вітальня! На вікнах висіли важкі запинала, пороблені з дорогої тканини. Під стелею висвічувало ціле сузір'я електричних лампочок. Стіни були по-

прикрашувані дорогими картинами. У правому кутку містився дубовий стіл. Пообабіч столу стояли різної форми крісла: двоє — щоб у них сидіти, ще двоє — щоб напівлежати. Ліворуч побіля стіни стояв великий диван. Усі ці меблі, крім столу, були пооздоблювані зверху червоним сап'яном.

— Від сьогодні ця кімната буде ваша, — казали мені «пролетарські студенти». — Спатимете на дивані, писатимете на столі, сидітимете в одних кріслах, відпочиватимете в других.

— А чи ж не прийде хтось завтра та не запитає мене: «Звідкіля ти взявся? Хто тобі дозволив тут мешкати?» Ще до Чека, можливо, заберуть, — кажу я до своїх майбутніх співмешканців.

— Киньте про це, товаришу, й думати, — заспокоюють мене хлопці. — Ніхто до вас не заходить. Наблизиться до дверей, прочитає оте «ТУТ МЕШКАЮТЬ ПРОЛЕТАРСЬКІ СТУДЕНТИ», та й поверне голоблі назад.

Однаке, я щось із два тижні не міг спокійно спати. То, здавалося, хтось стукає в двері; то снилася комісія, що прийшла перевіряти мешканців; то, нарешті, бачив у висні, як чекісти ведуть мене до Чека. І тільки десь через місяць трохи обвик з новими для мене обставинами. За цей час я встиг зблизитися із своїми співмешканцями: знав звідкіля вони, якого походження, хто де вчиться, який кожен із них на вдачу і т. д.

Виявилось: всі четверо — селянські сини, родом з Київщини. Освіта їхня така, що до революції ніхто з них не потрапив би до університету, а тепер — студенти-першокурсники. Завзято беруться до науки. Не вчать, а, сказати б, «гризуть граніт науки зубами». А втім, ось вони, мої незабутні співмешканці, з якими я прожив понад три роки. Щоб не наробити котромусь прикрощів, не називатиму їхніх прізвищ.

І в а с и к, медик, 25 років, короткозорий, носить окуляри, дрібний на зріст, за що товариші і назвали його Івасиком. Закінчив фельдшерську школу в Києві. Під час війни служив фельдшером в Ополченській дружині. Найбідніший з усіх чотирьох. Його батько, сліпий селянин, заробляє на хліб ткацтвом. Закінчити

фельдшерську школу Івасикові допоміг дядько. Саме Івасик і був тим, хто знав мене ще від 1917 року.

Пилип, студент сільсько-господарського інституту, 24 роки, кмітливий, спритний, мастак продати, купити, проміняти, зальотник, має собі в Києві любовку. До революції вчився в середній хліборобській школі. В 1917 році закінчив школу офіцерів воєнного часу, але на фронт потрапити спізнився. Зате восени 1918 року, коли вибухнуло повстання проти гетьмана Скоропадського, Пилип зорганізував із своїх односельців повстанський загін, так-сяк озброїв його і 13 грудня увійшов з ним до Києва.

Данило, медик, 20 років, лірична душа, художавий, співає непоганим тенорком. Тільки минулого року закінчив підготовчі курси в Києві, що дали йому право вступити до університету. Данило у нас все: і «юридичний» господар мешкання, і завгосп, і кухар. По нікуди закоханий в медицину: навіть на побачення з дівчатами ходить із черепом людини під пахвою.

Степан, студент ветеринарного інституту, 20 років, симпатичний блондин, кучерявий як ягня, мовчазливий, слухняний. Сирота. За нього дбає старший брат, що господарює вдома. Має Степан і бабусю, — вона час від часу привозить онукові до Києва харчів. Так само як і Данило, Степан закінчив підготовчі курси.

Не зважаючи на деяку різницю характерів, хлопці жили дружною студентською сім'єю. Їхню дружбу кріпили три підвалини: селянськість, національність та загальне бажання досягнути вершини науки. Всі чотири були свідомі того, що тільки революція відчини́ла перед ними, селянками, двері вищих шкіл, і тепер вони мають нагоду довести всім не-селянкам, що і в їхніх головах містяться мозки, а не просяна полова. Старались не пропускати лекцій, гуртом ходили до театрів, цікавилися літературою, мистецтвом. Загалом ці «пролетарські студенти» ніколи не забували про свій студентський престиж. Найдужче болів цим Івасик. Він, ще коли вчився на фельдшера, весь час мешкав у свого дядька — касира міської залізничної станції в Києві. Тим то більше за своїх товаришів знався на міському побуті, звичаях та поведженні інтелігенції;

трохи чи не щодня Івасик читав їм нотації про те, як вони мали б поводитись у себе вдома і на людях.

Хоч усі чотири не належали до будь-яких політичних партій, хлопці, проте, політики не цуралися. Читали газети, ходили на мітинги, дискутували між собою на політичні теми. З советською владою тимчасово мирилися, вважаючи її за переходове явище, водночас із жалем згадували роки Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, Директорії УНР.

Який же був їхній матеріальний стан? Як вони, «пролетарські студенти», харчилися в ті холодні й голодні роки? Кожен діставав харчові продукти з дому. Споживали їх гуртом. Нічого в них не було ні «мого», ні «твого» — все «наше».

А що мені ніхто не прислав харчових продуктів, то вони прийняли мене до свого гурту на таких умовах: я віддавав частину свого заробітку до гуртової каси, а за те нарівні з ними користувався їхніми харчами. Їли ми лише два рази на день: снідали та вечеряли. Обідів у нас не було. Поперше, бракувало на те часу, подруге — не вистарчало продуктів. Вечерю готувала нам наша «кухарка» — студентка вчительських курсів. Полька з походження, вона, проте, вправно говорила українською мовою. Перший познайомився з нею Івасик, коли шукав по всьому Київу ліків для свого дядька, — той захворів був на плямистий тиф. В аптеках в ті роки майже нічого не було. Хтось порадив Івасикові звернутися до цієї студентки. Вона не тільки дістала камфори, а й сама особисто відвідувала хворого у нього вдома. Там таки, в Івасиківому дядька, ми всі з нею й познайомилися. Височенька на зріст, блондинка, років 26-27, по-чоловічому підстрижена. Одружена. Чоловік її ще й досі не повертався з німецького полону, куди потрапив під час війни. Їхній трирічний хлопчик жив десь поза Києвом із своєю бабусею. Звали ми нашу «кухарку» Славою Станіславівною, а вона нас — хлопцями, діточками, а як до когось одного, то зверталася на ім'я.

Якось у неділю — ще не бувши нашою «кухаркою» — Слава Станіславівна завітала до нас у гості. Ми ніяк не сподівалися, що вона прийде. Отож, як водиться в таких випадках, розгубилися: не знали чим і

як пригостити нашу гостю. Івасик шепнув Данилові на вухо:

— Нагрій чаю!

Данило йде до кухні, запалює один примус — не горить, запалює другий — палахкотить, «стріляє», димить. Ми відчуваємо, як по всьому мешканні розходиться сморід, а чаю нема. Соваємося на стільцях, зиркаємо один на одного, ніяковіємо. Слава Станіславівна, видно, зауваживши це, запитує нас:

— А як ви, хлопці, даєте собі раду з харчуванням? Відповісти на це запитання взявся Пилип.

— Ми живемо на своїх харчах, які одержуємо з дому. Печене їмо, а сире міняємо у спекулянтів на готові харчі.

— То ви зовсім не їсте ніякого варива? — дивується Слава Станіславівна.

— Так, ми нічого не варимо. Морочлива справа. Правда, Данило часом наварить нам у неділю юшки. Але ми до неї і не доторкаємось: несмачна.

— Ой, хлопці, хлопці, — похитала Слава Станіславівна головою. — З таким харчуванням ви не дотягнете і до третього курсу.

— Чому?

— Бо повитягаєте ноги. Хіба ж можна жити без варива? — Трохи подумавши, каже: — Якщо хочете, то я можу вам допомогти в цій справі.

— Яким чином? — дивимося ми на неї.

— Ви приноситимете до мене свої харчові продукти, а я варитиму вам з них вечерю. Запам'ятайте: тільки саму вечерю. І їстимете ви її між 9 та 10 годиною ввечері. Бо я ж працюю і вчуса. Отож, порадившись між собою, скажете мені про це.

Але нам не було про що радітися. Пилип одразу ж покликав Данила і сказав йому:

— Складай, господарю, всі продукти в мішок, а я однесу їх до Слави Станіславівни: вона береться варити нам щодня вечерю.

Відтоді Слава Станіславівна стала нашою «куховаркою». Коли я приходив о 9 годині з праці, мої товариші вже були наготові йти на вечерю. Мешкала Слава Станіславівна на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Прийшовши туди, ми стукали у вікно. За півхвили-

ни відчинялися двері, і господиня, в куховарському фартушку, з пов'язаною білою хусточкою головою, привітно запрошувала нас:

— Заходьте, діточки, до хати. Роздягайтеся, сідайте до столу. Вечера вже майже готова. — І йшла до невеличкої кухоньки.

На столі було все вже наготовлене: тарілки, ложки, кругла підставка становити на ній кастрюлю.

Ми всідалися навколо столу. Двері до кухні були трохи відхилені, і пахощі від цибульно-олійної засмажки лоскотали нам у носі, підбадьорювали нас, веселили наші зголоднілі шлунки. Пилип часом намірявся встати і заглянути до кухні, але Івасик вчасно хапав його заду за піджак, садовив на стілець і докірливо казав:

— Що за некультурність! Хто тебе кличе туди?

Пилип сердито зиркав на Івася і одвертав від нього свої очі.

Та ось із кухні почувся гучний голос господині:

— Хто там із вас найповорніший, — іди сюди.

Ми всі схоплюємося із стільців, але Пилип, як завжди, випереджає нас. За півхвилини, тримаючи обіруч велику кастрюлю, він підступає до нас, ставить кастрюлю посеред столу, а сам сідає на своє місце. Слава Станіславівна, озброєна ополоником, насипає нам у тарілки супу. Згідно з Івасиковим повчанням, ми не мали права доторкнутися до своїх ложок, доки цього не зробить господиня. Чекаючи на ту жадану хвилину, я пильно слідкую очима за своїми товаришами — як вони реагують на наявність на столі тарілок з гарячим супом. Данило, бачу, раз-по-раз ковтає слину, наче він з'їв щось кисле. Пилип шаріє на обличчі, а його ніздрі то звужуються, то розширюються — от-от, здається, чхне. Івасик, насупивши брови, слідкує за нами очима, щоб котрийсь, бува, передчасно не взявся за ложку. Степанове обличчя сяє сяйвом блаженства — хоч берися та малюй з нього ікону святого. Мені й самому, ніде правди діти, права рука аж тремтить — хочеться схопити ложку. Адже я протягом тринадцяти годин нічого не їв. А тут ще, як на біду, Слава Станіславівна, побачивши на столі порожню сільничку,

пішла до кухні по сіль. Скориставшись з цього Івасик, як завжди, повчає нас:

— Їжте, хлопці, культурно. Не поспішайте, не плямайте губами, не сьорбайте голосно...

Приходить Слава Станіславівна, береться за ложку. Ми їй собі хапаємо до рук свої ложки. І так орудуємо ними, що за дві-три хвилини навіть в Івасиковій тарільці видно дно. Слава Станіславівна насипає нам ще й по другій порції. Виїдаємо дочиста. З'їлося б ще і по третій тарільці, але в кастрюлі, самі бачимо, нічого не залишилося.

Повечерявши, встаємо від столу, дякуємо господині за вечерю, одягаємося й вирушаємо додому. Данило, коли ми йшли на вечерю, ледве волік ноги, а тепер, з'ївши дві порції супу, заспівує:

Лугом іду, коня веду...

Але Івасик цитькає на нього.

— Як тобі не соромно? — починає докоряти. — Ти ж не своїм селом ідеш, а Володимирською вулицею, яка може довести тебе до відділу міліції. Треба культурно поводитися...

Данило перестає співати.

Звісно, Слава Станіславівна і собі мала від нас деяку користь: вечеряла з нами. Крім того, ми раз на тиждень привозили їй візком дров із Сирецького лісу. Оце їй була їй від нас плата. Хоч, правду казавши, ця добросердна студентка заслуговувала на більше. Часом, коли у нас кінчалися продукти, а з дому ніхто нічого моїм товаришам не привозив, Слава Станіславівна брала щось із свого власного одягу — сукню чи блузку, светер чи хустку — і йшла на Єврейський базар. Там вимінювала за ті речі кілька картоплин, трохи пшона, цибулі, і того дня, вернувшись із лекцій, мої товариші знаходили у своїх дверях коротеньку записочку:

«Приходьте, дітки, на вечерю.

С. С.»

І «дітки», що вже три дні і не нюхали варива, поспішали до своєї «мами», щоб вона нагодувала їх супом. За те ж ми її, оту нашу «маму», і любили всі. Розуміється, любили не як молоду жінку, до якої мали

намір залицятися, а як спільницю нашого бурлацького життя. На весні 1921 року повернувся з полону чоловік Слави Станіславівни. Варити для нас вечері дали вона вже не змогла, проте приятелювати з нами не перестала. Ще більше: коли ми всі поодружувалися, Слава Станіславівна була в кожного з нас бажаною гостею.

Ще раз кажу: харчові кризи навідувалися до нашого мешкання частенько. Причин на це було кілька: то через негоду ніхто з родичів моїх товаришів не привозив харчів; то «заградилівці», що чатували навколо Києва, відібрали в них везені харчі; то вдома хтось захворів, і через те не міг вчасно приїхати до Києва. Під час такої харчової кризи ми ходили притнічені, насуплені, мовчазні. Не чути було в нашому мешканні ні гамору, ні вигуків, ні веселого сміху. Та ось, раптом, наче манна з неба, чуємо дзвінок. Відчиняємо двері — на порозі стоїть плечистий дядько, рудовусий, в довгому кобеняку. Це — Данилів батько, якого ми називаємо Теодосієм Платоновичем.

— Здорові були? — кидає він до нас через поріг аж три мішки з харчами. — Беріть, — каже. — Це вам на трьох. А я піду вниз. Там ще дещо залишилося.

І почовгав чобітьми по сходах донизу.

А хлопці — Данило, Пилип та Степан (вони всі три з одного села) хапають кожен свого мішка і поспішають з ними до їдальні. Кладуть там на столі, розв'язують, давай викладати привезене. Ми з Івасиком допомагаємо їм. Тим часом до нас повертається Тодось Платонович. У руках він тримає цілий сніп доморослого тютюну. З листям, з гіллям і з стовбурами. Пожовклий, пов'ялений, пахучий.

— Оце вам, хлопці, куриво, — каже до нас Данилів батько і ставить того снопа у кутку.

Ми запрошуємо Теодосія Платоновича присісти та відпочити з дороги, але він відмовляється: треба, каже, поспішати, щоб завидна вибратися з міста. Прощається з нами і вирушає з їдальні до передпокою. Данило йде провести батька. Можливо, про щось з ним побалакати. А ми беремося сортувати привезене: печене відкладаємо праворуч, а сирі продукти — ліворуч. Чого тільки в цих трьох мішках не було: печений хліб, пи-

роги, сало, масло, олія, картопля, гречана крупа, тощо. Ще й по пляшці самогону в кожному мішку.

Випровадивши батька, повертається Данило.

— Заберіть усе геть із столу, — гукає до нас наш «господар». — Треба передусім наїстися. Бо в мене аж душа болить, так хочеться їсти.

Мерщій прибираємо все із столу. Натомість Степан викладає на стіл пироги; Данило становить посудину з маслом; а Пилип уже встиг накласти на шматок хліба, завтошки в палець, масла і на весь рот уминає. Івасик обурюється:

— Пилипе! Коли вже ти навчишся по-культурному їсти? Хіба ж так намазують масло на хліб. Треба тонюсінко. Ось дивись, як я намазую.

І, набравши на кінчик ножа трішки масла, Івасик довго ялозить ним шматок хліба.

Але зараз ніхто на те не зважає: багато днів голодували — тепер можна їсти на весь рот. І ми не тільки уминаємо пироги, а й випиваємо по чарці. Настрій наш щохвилини веселішає, дзвінкішають голоси, вибухає сміх. Від колишньої похмурости не лишається й сліду. В нашому мешканні тепер повно гамору, вигуків, реготу. А Данило, що ще сьогодні з ранку ходив мовчазний, безголосий, зараз схопився із стільця, став трохи осторонь, приклав до грудей долоню і заспівує:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче,
Не плач, не журися,
Молодий козаче.

Наші розмови увірвалися. Нам подобається Данилів ліричний тенорок. Напочатку він здається м'якуватим, кволим, несміливим, а за хвилину дужчає, сміливішає, і ми не можемо відірвати очей від нашого співака. А коли Данило закінчує куплет

Ой умру я, мила...
Як ти будеш жива, —
Чи згадаєш, мила,
Де моя могила...

Івасик, що вже нервово блимав своїми вологими очима, звівся із стільця, підступив до Данила і, поклавши йому на плечі руки, каже крізь сльози:

— Даниле! чорте! бісе! Як же ти мене зворушив своїм співом. Дозволь мені поцілувати тебе.

Обнімає й цілує Данила. А ми всі, як один, б'ємо в долоні та вигукуємо: «ще раз!», «ще раз!»

Звільнившись з Івасикових обіймів, Данило співає нам арію Петра з опери «Наталка-Полтавка».

Коли настає вечір, ми збираємо харчові продукти і гуртом несемо їх до Слави Станіславівни, не забувши, звісно, і про подарунок для неї: півдесятка пирогів, шматочок масла та ще дещо.

Що ж ми робили з привезеним тютюном? Напочатку вживали листя, потім того курили дрібні гілочки, згодом бралися до грубших. А як не було вже ні листя, ні гілок, — кришили ножем стовбури. Замість сірників, кожен із нас мав свою власну запальничку. Заводи й фабрики тоді здебільшого не працювали, отож робітники, щоб мати з чого жити, виробляли на продаж запальнички, замки, ключі та інші залізні речі.

Отак, будучи молодими та здоровими, ми переборювали всі тодішні життєві труднощі. Чого нам не вдавалося перебороти, то це — соромно признатися — були звичайні... блощиці, або, по-російському кажучи, «клопи». Їх у нашому мешканні завелось не сотні, а тисячі. Ці капосні створіння так кривавили нас уночі, що, вставши рано з ліжка, було бачиш, який ти скусаний, скривавлений, спаскуджений. Та не тільки з мене одного ці проклятущі паразити пили кров. Діставалося від них і моїм товаришам.

Хтось може подумати, що ми були ледачі, неохайні, не тримали свого мешкання в належній чистоті. Навпаки: щосуботи у нашому мешканні відбувалася така генеральна чистка, що геть чисто все догори дном переверталось. Блощицям ми не давали жодної пощади. Пилип поливав їх гасом. Івасик притрушував тих паразитів порошком із тютюну. Данило припікав блощиць гарячою праскою. Степан, надівши рукавиці, душив ту нечисть пучками пальців. А я витягав своїх мучительниць із щілин маленькими щипчиками, що знайшов їх у себе в шухляді. І які ж ми мали на, слідки від того, сказати б, авралу? Першу ніч блощиці не турбували нас, на другу, чуєш було, починають наступати: попереду йшли «розвідники», за ними ру-

хався «аванґард», а позаду сунула «головна колона». І ми знову, як і позаминулу ніч, схоплювалися з ліжок, залучали світло і ставали до бою з цими напасниками.

Щоправда, ми трохи призвичаїлися до них, але прикро було нам, коли комусь сторонньому доводилося у нас ночувати. А такі випадки частенько траплялися: до Києва приїжджали сестри моїх товаришів. Та часом і не самі — із своїми подругами. Де ж їм переночувати, як не в братів, що мають просторе мешкання. Стож і йдуть до нас. Мені тоді доводиться переселятися з вітальні до їдальні, де стояла канапа.

Проте таких гостей ми не геть то соромилися: сільські дівчата — свої люди. Та й звичні вони до всього. Але одного разу, за тиждень перед Великоднем, сталася нам несподівана пригода. Увіходить Данило знадвору (ми вчотирьох сиділи в їдальні), стає перед нами в позу гоголівського городничого і каже:

— Дозвольте, товариші, розповісти вам про дуже неприємну новину: до нас має приїхати генеральська дочка з Ленінграду.

— Яка це генеральська дочка! — повитріщали ми на нього очі. — Що ти вигадуєш?

— Не вигадую, — посміхається Данило. — Правду кажу вам. Слухайте, що пише мені Христя. — Витяг із кишені листа, почав читати:

«Дорогий Даниле!

Приготуйся там із своїми товаришами. Приїдемо учотирьох — я, Уляна та Степанова бабуся. Привеземо вам харчів, щоб ви мали що їсти на Великдень. А четвертою приїде з нами генералівна — молодша сестра Грицькової Сьомакової жінки, яка тільки тиждень тому приїхала з Ленінграду. Вона хоче побувати в Києві та побачити оперу. Гарнісінька з себе, як та пава. Ви всі від неї подурієте. Отож заздалегідь виберіть котрогось з-поміж себе, що повів би її до опери. Чекайте на нас у Вербну суботу о 12 годині.

Твоя сестра ХРИСТЯ».

Прочитавши сестрино лист, Данило звертається до нас із запитанням:

— Що ж нам, хлопці, робити? Пилипе, ти ходиш на

зальоти до якоїсь інтелігентки, то, може, і з генералівною зумієш по-генеральському поведистися.

— Та пішла вона під три вітри! — гукнув Пилип. — Може, якась контрреволюційна наволоч, а я буду з нею панькатися.

Почувши таке, Івасик кипнем скипів:

— Ти, Пилипе, говориш дурниці! Яке тобі діло до того, чи вона революціонерка, чи контрреволюціонерка? Ми не чекісти. Нам, студентам, личить поводитися з культурними людьми по-культурному, а не по-хуліганському. Як приїде ця особа, ми повинні бути з нею привітливими, ввічливими, коректними. Щоб повернувшись до Ленінграду, вона розповіла про нас як про інтелігентних українців, а не як про макухуватих хахлів.

— То що ж ми, по-твоєму, маємо робити з нею? — запитує Пилип. — На руках її носити, чи що? ..

— Облиш, Пилипе, свої дурниці! — перебиває його Івасик. — До суботи ще чотири дні. Ми повинні належно приготуватися. Треба зробити генеральну чистку у мешканні, а також розподілити наші ролі — що хто має робити.

Почали радитися. Дискутували щось із годину. І нарешті розподілили свої обов'язки в такий спосіб: Івасикові доручили супроводити генералівну до оперового театру. А зогляду на те, що ніхто з нас не мав пристойного одягу, то Івась повинен був позичити у свого дядька новий костюм. Пилип мав роздобути дві пляшки гасу, щоб дощенту винищити ненависних нам блощиць. Данило зобов'язаний був домовитися з прачкою — нехай вона позачергово попере всі наші простирала та рушники. Степанове завдання — дістати, через Славу Станіславівну, великий флякон одеколону. Мені наказано принести з друкарні кілька аркушів чистого паперу, щоб позастеляти ним столи та підвіконня.

Що ж то була за генеральська дочка, яка наробила нам такого клопоту? Один із Данилових односельців, Грицько Сьомак, учився під той час в Ленінграді на інженера. Зустрівся там з дочкою старорежимного генерала, який на початку революції перейшов на бік большевиків. Вони одружилися. А що в Ленінграді

скрутно було з харчами, Сьомак перепровадив дружину до своїх батьків на село. Ми вже знали ту особу: вона якось приїжджала з Христею до Києва. Я навіть водив її до опери. Нічого страшного вона собою не являла. Скромна молода жінка, поміркована, з тверезим поглядом на зміни, що зайшли після революції. Щождо її молодшої сестри, яка мала прийти до нас, то досі ми нічого про неї не чули.

Отож, щоб не осоромити себе, заходилися готуватися. Протягом трьох днів чепурили мешкання; трошили блящиць, прасували свої верхні сорочки, стриглися, голилися. І робили ми це, якщо правду казати, не так із свого власного бажання, як через настирливі домагання Івасика. Він не переставав торочити:

— Треба нам, хлопці, дбати не тільки про те, що в голові, а й про свою зовнішність та поведінку. Культурна людина має бути чепурно одягнена і гідно поводитися. . .

І ось надійшла Вербна субота. Я встав найраніше, перенісся з вітальні до їдальні, а слідом за мною посхоплювалися з ліжок мої товариші. Та й чи ж могли ми довше спати, коли сьогодні у нас мав бути надзвичайний день. Поперше, три особи привезуть нам харчів. І не абияких харчів — великодніх! Подруге — до нас, «пролетарських студентів», приїде генеральська дочка з Ленінграду. Яка ж вона із себе? Як поводитиметься? Якої дрібушечки вироблятиме перед нею наш Івасик?

На лекції сьогодні не треба було йти. Псвідчиняли вікна, попровітрювали кімнати. На дивані у вітальні поклали восмеро випраних простирал. У самих майже ні одного не залишилося. Байдуже, спатимемо на голих матрацах. Ходили з кутка в куток, хвилювалися. Найдужче за всіх хвилювався наш Івасик. У позиченому в дядька костюмі, із зачесаною догори чуприною (щоб вищим здаватися), з білим трикутничиком носовичка в горішній кишені піджака, — Івасик скидався на справжнього джентлмена. За пів до дванадцятої він попросив Степана дати йому одеколону. Тримавши в руках флякона, Івасик, бризкаючи всюди, обійшов усі кімнати, а решту тієї пахучої рідини, що залишилася на дні, вилив собі на голову. Ми топцюємося всі в пе-

редпокої, чекаючи на жаданого дзвінка. Напружені, піднесені, наготовлені зустріти гостей. А Івасик ще й тепер повчає нас:

— Ви ж, хлопці, тримайтеся гідно...

І раптом — дррр! — надвірний дзвінок. Данило, як господар мешкання, наближається до порога, відчиняє двері. Ми, охоплені безмежним бажанням якнайшвидше побачити наших гостей з клунками харчів, а зокрема генералівну, не спускаємо з дверей своїх очей. І бачимо: першою переступає через поріг Христя. Якось похмура, сумна і, здається, заплакана. За нею слідом іде Уляна. Так само нахнюплена. За дівчатами човпе Степанова бабуся; хустка в неї насунулась аж на очі. І всі три чомусь з порожніми руками. Генералівни не бачимо зовсім.

— А де ж... де ж, — несміливо пробує запитати сестру Данило, — де ж генералівна?

— Не приїхала, захворіла, — відказує напівплаксивим голосом Христя.

Данило пильніше придивляється до сестри: чого це вона якась розкисла? Навіть забула привітатися.

— А де ж ви поділи харчі, що везли? — знову звертається до Христі. — Мабуть, залишили на вокзалі на схованку?

— На яку там схованку, — вже крізь сльози стала казати Христя. — «Заградилівці» відібрали в нас геть чисто все.

— Усе відібрали? — підступив і Пилип до своєї сестри.

— До крихти все забрали, — схлипує Уляна. — У нас навіть нема за що купити квитків, щоб повернутися додому.

— Я просила їх, гаспидів проклятих, — почала розповідати Степанова бабуся, — щоб вони хоч паску мені повернули. Верніть, кажу я їм, пасочку. Я її онукові, пролетарському студентові, везу. Розбійники ви, грабіжники. Щоб вам, кажу, руки й ноги посудомило. Антихристи ви, кажу, прокляті. Не повернули. А один навіть замахнувся на мене гвинтівкою. «Молчи, каже, бабка, не розговарюй. Бо я можу тебе за такі слова даже шльопнути. Понімаєш? — витріщився на мене

очима. Ютакі чорти прокляті, прости, Господи, мою грішну душу, що у Вербну суботу отак лаюся.

І бабуся, підсунувши вище на голові хустку, тричі перехрестилася.

Дівчата й собі стали розповідати про цей нещасливий випадок. Вони везли із собою не тільки харчі для братів, а й дещо на продаж. Думали, вторгують грошей, та куплять собі хустки до Великодніх свят. Везла й Степанова бабуся кілька кусків сала: хотіла вимінняти за сало в Києві бодай старенькі черевики.

— Вже ж не за горами літо, — казала вона, витираючи кінчиком хустки сльози, — а в мене нема в що взутися.

— Оце так історія, — розводить руками Данило. — Ще ніколи такого не траплялося. — Та раптом спохватився — став запрошувати гостей до вітальні: — Спочиньте трохи з дороги, а я тим часом наготую для вас сніданок.

А ми, четверо, наче холодною водою пообливані, по-сунули один за одним до їдальні, посідали біля столу, похнюпили голови — журимося. Та й не диво: журитися нам було чого. Харчів у нас залишилося тільки на завтра, а до Великодня ніхто вже нам їх не привезе: люди пішли в поле сіяти.

Данило запалив примус, поставив на нього чайника з водою, після повернувся до нас.

— Що ж ми, хлопці, тепер робитимемо? — обводить нас очима. — Як нам рятуватися?

— А в якому стані, Даниле, наша каса? — цікавиться Івасик. — Може, ми могли б дати нашим гостям хоч на залізничні квитки.

— У нашій касі вітер віє, — відповідає Данило. — Всі гроші ми витратили на боротьбу з блощицями.

— Та на підготову «гідної» зустрічі з генералівною, — не без іронії додає Пилип.

Івасик морщить лоба, нахмурює брови. Він знає — це Пилип в його город кидає камінці, але зараз не час до суперечок.

Тим часом закипів чай. Данило кличе приїжджих до їдальні. Ми поступаємося їм своїми місцями. За якусь хвилину, бачу, Івасик лежить горілиць на ліжку і, закинувши за голову руки, дивиться просто в стелю.

Степан порастється в своїй спальні. Пилип, пошептавшись з Данилом біля дверей, вийшов кудись надвір. А мені нема де дітися: в їдальні, куди я перейшов із своїми речами, чаюють гості; до вітальні ніяково зайти: зараз вона мені не належить. Хоч було ще тільки пів до другї, але я вирішив піти на працю (в редакції субота була робочим днем). Проте й на праці мене не кидала думка про випадок, що стався сьогодні з родичками моїх товаришів. Шкода мені було їх усіх трьох. Хотів би дати їм грошей бодай на залізничні квитки, але, як на те, і в самого на той час порожньо було в кишенях.

О дев'ятій годині, провівши Антоніну Гнатівну на Золотоворотську, де вона мешкала, поспішаю додому. Що там діється? Чи надумали хлопці чимсь допомогти своїм родичкам. Відчиняю двері — в мешканні тихо й темно. Мабуть, полягали вже спати. Крадькома, щоб нікого не турбувати, навшпиньки крадуся до їдальні. Залучаю світло. На столі, бачу, лежить якась записочка. Беру її й читаю:

«Антошо!

Не журіться! Економічну кризу цілковито ліквідовано. Яким чином? Зверніть увагу на свій диван, тоді знатимете. Дівчата поїхали додому в шовкових хустках, а Степанова бабуся — в нових черевиках. Вечеряти сьогодні у Слави Станіславівни не будемо. Ми її повідомили про це. Вечерайте, що знайдете в шафі. А ми йдемо дивитися на «Кармен».

Данило»

Я не знати як зрадів, а водночас і здивувався. Як же це вони умудрилися ліквідувати «економічну кризу»? Не йнялося віри. Заглянув у шафу — повно харчів. Це мене ще дужче здивувало. Та ось мені на думку спало оте Данилове «Зверніть увагу на свій диван, тоді знатимете». У чому річ? До чого тут диван? Проте йду до вітальні. Може, хтось поламав той диван? Ні, стоїть на місці. І сап'ян на ньому не змінився. Підходжу ближче, починаю обдивлятися, навіть мацаю руками. На сидінні сап'ян — факт, а на спинці — щось інше. Червоне, але не сап'ян. Пробую м'яти пучкою — звичайна матерія. А де ж подівся сап'ян? І аж тепер мені пригадалось, як Пилип не раз, прицмокуючи, ка-

зав мені: «За цей сап'ян, що на меблях, можна було б купити пару коней». Оце він його, очевидно, і зняв із спинки дивана. От мастак! Недарма Івасик часом називає його «гендлярем першої гільдії». Ще б пак: додумався зняти із спинки дивана сап'ян, продати його і накупити всього, чого ми потребували.

Вертаюся до ідальні, вечеряю (а вечеряти там було що), допиваю з пляшки самогон і йду до вітальні спати. Спав безпрокиду. Тільки вже вранці почув крізь сон, як хтось узяв мене за плече і шепотить мені на вухо:

— Чи ви спите?

Розплющивши очі, бачу: до мене нахилився Данило — заспаний, в самій білизні.

— Як вам спалося?

— Дуже добре.

— А чи ви зауважили, що сталося з вашим диваном?

— Зауважив. Мабуть, Пилип поправився біля нього.

— Так, він. Але що тут витворяв Івасик, коли побачив, що Пилип зрізує із спинки дивана сап'ян, то ви, мабуть, не можете собі й уявити. Тупотів із серця ногами, вимахував кулаками, називав Пилипа «хуліганом», «варваром», «вандалом». Навіть погрожував, що покличе міліцію. Але Пилип показав йому ножа. В один мах, мовляв, перетну тобі горло, якщо ти наважишся щось подібне зробити. Зате, коли вже цілком ми закінчили цю «операцію», тобто реалізували сап'ян, накупили мішок харчів та посідали вечеряти, — Івасик, підпивши, став просити у Пилипа пробачення, навіть обнімав та цілував його. Одне слово, визнав свою провину. Та й чого було обурюватися? Адже нам треба було якимсь чином вийти з цього скрутного становища. А хто знатиме, що то саме ми попоралися біля того дивана? Хай хтось мене запитає про це, — скажу: «Таким диван і був, коли я сюди вселився». І кінець. А втім, не буду вам заважати спати. Сьогодні ж неділя.

Данило підвів голову, випростався і тихцем, щоб Івасик не почув, побрався назад до своєї спальні.

Через тиждень ми, як і годилося, по-людському відсвяткували Великдень. Навіть сирну паску мали. Спекла її нам наша «куховарка».

Проминули Великодні свята, настав травень. До Києва прийшли поляки з українцями. Але довго вони тут не пробули: в наступному місяці сюди знову повернулись большевики. Це була тринадцята за чергою зміна влади в Києві. Знову відновилося видання газети «Вісті». Повернувся і я на свою попередню посаду вечірнього коректора «Вістей». Антоніна Гнатівна, побачивши мене, дуже зраділа:

— Я думала, що цього разу ви вже вирушите на еміграцію, аж ні, — прийшли на працю.

— Як же я міг би емігрувати, коли мені треба вчитися в ІНО*), — відповів я їй.

Тим часом, з огляду на літні канікули, припинилося навчання у вищих школах. Багато хто із студентів вирушили до своїх батьків. Мої товариші — Пилип, Данило та Степан — так само поїхали додому. Залишилися ми удвох з Івасиком. Він дістав в університетській амбулаторії посаду фельдшера. Тепер обидва ми мали заробітки. Вечеряти у Слави Станіславівни перестали. Ходили до приватних їдалень, зокрема ж до Польської, що містилася біля Золотоворотського скверу. В першій половині липня, коли дійшла моя черга йти у відпустку, я поїхав до Данила на село. Допомогали удвох його батькові порати урожай. Пробув я там рівно два тижні. За те Данилів батько пообіцяв пошити мені на зиму кожуха. Він покликав кожухаря, і той зняв з мене належну мірку. А коли буде той кожух готовий, — не сказав.

Зайшла осінь. Почалися навчання у вищих школах.

Поз'їздилися до Києва мої співмешканці. І знову відновився в нашому мешканні той самий життєвий цикл, що відбувався раніше: сніданки, лекції, вечери в Слави Станіславівни. І так день крізь день, крім суботи та неділі.

А кожуха Данилів батько привіз мені вже аж наприкінці жовтня. Чудовий був той кожух! Жовтого кольору, з дублених шкірок пошитий, з чорним відкладним коміром та з трьома вусиками ззаду. Як піду було в ньому до театру (тоді в театрах не роздя-

*) В 1920 р. університети були перейменовані на ІНО.

галися), то мої сусіди по кріслах раз-у-раз запитували мене:

— Де це ви, товаришу, взяли такого гарного кожу-ха?

— Замолотив на селі, — відповідав я кожному.

Згадуючи про своє життя-буття в гурті з «пролетарськими студентами», про що мова почасти буде ще й далі, я не можу не згадати про наші взаємини з Миколою Трохимовичем Голобородьком, що завжди був нашим бажаним гостем. Одначе про цю небуденну і водночас чудну людину двома-трьома словами не розказати. Тим то присвячую М. Голобородькові окремий спогад.

МИКОЛА ГОЛОБОРОДЬКО

Мені здається, що я, коли настане той час, не зможу спокійно вмерти, якщо в книжці своїх спогадів про минуле не згадаю Миколи Трохимовича Голобородька, який, кажучи про літературу, доводився мені «хрищеним батьком». А втім, «христив» він не тільки одного мене, а й інших молодиків, що починали свою літературну діяльність в двадцятих роках у Києві, як от: Борис Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, Валеріян Підмогильний, Тодось Осьмачка.

Подвійно освічений (закінчив два факультети), досконало обізнаний із світовою літературою, Голобородько, проте, був якоюсь чудною людиною. Ось що пише про нього в своєму «Щоденнику» — з 20 грудня 1911 року — колишній видавець київської газети «Рада» Євген Чикаленко:

«...боюся, щоб передчасно не вмер і С. Пригара (Микола Голобородько), талановитий гуморист, але, на жаль, не тільки туберкульозний, а й чудний якийсь.

Я раз-у-раз прошу, умоляю його писати гумористичні фейлетони, а він уважає нижче гідности «зубоскалити», як він каже, і не надає своїм прекрасним фейлетонам ніякого значення, а добивається, щоб ми друкували його нудні публіцистичні статті, які він чомусь підписує жіночим прізвищем «Марія Войцеховська». Очевидно, крім туберкульозу у нього є й психічні ненормальності... Я намагаюся зблизитися з ним, закликаю його до себе на понеділки. Часом він прийде, сяде в куточку і дивиться на всіх з-під лоба, як той вовк, і непомітно втече».

Таким був Микола Голобородько і в лютому 1919

року, коли я вперше зустрівся з ним у культвідділі «Дніпросоюзу», де ми обидва працювали. Як і вісім років тому, він і тепер цурався гумористичних фейлетонів, а натомість писав нудні публіцистичні статті до журналу «Кооперативна зоря», підписуючи їх чомусь німецьким прізвищем Фабріціус. Однак чудність Голобородькова полягала не тільки в його бажанні підписуватися чудернацькими псевдонімами, а й у всьому іншому: в його одязі, побуті, поведженні серед людей тощо.

Ніколи й одного дня не прослуживши у війську, Голобородько, проте, узимку ходив у старенькій солдатській шинелі, підперізувався вузьким шкіряним паском, на голові носив солдатський кашкет, узувався в незграбні чоботи, а з-під його куцої шинелі виглядали холоші полатаних штанів.

Було тоді Голобородькові, якщо я не помиляюся, років із сорок п'ять. Уже сивуватий та напівлисий, він мав таку-сяку борідку, а з лиця йому ніколи не сходила хороблива рум'яність. Був одружений, але жив окремо від родини. Дружина, лікарка з освіти, як він мені про це сам казав, жила з трилітнім сином у Святошині. Того хлопчика Микола Трохимович приводив до нас, коли я став мешкати разом із «пролетарськими студентами». Доводилося мені чути від нього і про те, що його дружина перебувала якийсь час за кордоном, тепер прокомуністка, вороже ставиться до українців. Коли саме і за яких обставин Голобородько, давно вже хвора на туберкульозу людина, одружився з нею — не знаю. Сам Микола Трохимович жив на Жилянській вулиці, де мав невеличку кімнатку. Якось узимку 1919-1920 рр., довго не бачивши його, я занепокоївся, чи не захворів часом Голобородько, — тієї зими в Києві почався був ширитися тиф. Отож іду до нього на Жилянську вулицю, стукаю в двері. Зсередини чути його голос:

— Увійдіть!

Не встигнувши переступити через поріг, я так і влип обличчям в мокру білизну, що сушилася на мотузці. Господар мешкання лежав у ліжку, тримаючи в руках якусь грубезну книжку.

— Чи не біблію, часом, читаете? — запитав я його.

— Медичну енциклопедію. Мені чогось трохи нездужається. Хочу встановити діагнозу своєї хвороби. Мсже, це тиф завітав до мене.

Після того як ліквідовано «Дніпросоюз», Голобородько вже ніде в установах не працював. Жив він з уроків, що давав їх дітям в українських родинах.

Дуже мене дивувало його поведження серед людей. Ми нераз ходили з ним на різні засідання, зібрання, мітинги. І де б ми не були, всюди він залазив у темний куток, сидав там на стільці, схиляв донизу голову, наче боявся, щоб хтось із присутніх не пізнав його. А через якийсь час вставав і крадькома вирушав до дверей.

За ті чотири роки, протягом яких ми були з ним у близьких взаєминах, я й разу не був свідком його прилюдних виступів. Він там навіть не обзивався. Увесь час сидів мовчазний, замкнений, несміливий. Та зовсім інакше поведився Голобородько, коли приходив до нас, «пролетарських студентів». Тут він цілковито переінакшувався: ставав веселим, балакучим, жаргівливим. Увійде ото до моєї кімнати, куди посходяться й мої товариші, сяде на дивані, зіпреться плечима на спинку і, як рівний до рівних, гукає до нас:

— Закурімо, хлопці, по цигарці!

Хлопці подають йому тютюну та клаптик газетного паперу. Миктрох, — так скорочено називали ми Голобородька позаочі, — заходжувався крутити собі цигарку. І не малу, а справжню цигарку. За гурт з ним закурювали й ми. Або ще й таке траплялося. Прийшовши до нас та поговоривши з нами про те, про се, Миктрох раптом каже:

— Заспіваймо, хлопці! — І до Данила: — Даниле Тендосійовичу, заспівуйте. З вас, кажуть, не абиякий соліст.

Данила не треба просити: він тільки цього й чекав. Заспівує:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати...

Ми всі поспішаємо нашому заспівувачеві на допомогу. Не мовчить і Миктрох: випнувши наперед груди, він і собі підтягає своїм удаваним баском.

Якщо Миктрох приходив до нас у «щасливий» день,

тобто коли моїм товаришам хтось із родичів привозив з дому харчів, тоді ми запрошували його до їдальні. Там наш гість не тільки перекушував з нами, а й випивав чарку. Але не більше як одну. Щодо чарки, то він твердо додержувався режиму хворого, чого не можна було сказати про шкідливе для нього куриво.

Дивним здавалося мені і Миктрохове поведження зо мною. До моїх товаришів, дармащо вони були на двадцять — двадцять п'ять років за нього молодші, Голобородько звертався на ім'я і по-батькові, натомість мене називав вигаданими псевдонімами. Щось із півроку я був для нього Антонеску (румунське прізвище), далі з Антонеску переробив мене на Антіоха, а коли й Антіох обом нам остобісів, Миктрох придумав для мене ще й третій псевдонім. Пам'ятаючи, що я в 1918-19 рр. писав до київських газет гумористичні фейлетони, він одного разу каже мені:

— Знаєте, який личив би вам псевдонім?

— А який? — дивлюсь я на нього.

— Антін Чехов замолоду підписувався під своїми веселими оповіданнячками — Антоша Чехонте. І за недовгий час його стала знати вся Росія. Чому б і вам не підписуватися під фейлетонами Антошею? А замість Чехонте ставити б Ко. Виходило б — Антоша Ко. Справді бо! З таким псевдонімом ви дуже швидко стали б знаним на Україні.

— Миколо Трохимовичу, — перебив я його мову. — Ніяких фейлетонів я покищо не думаю писати, бо не маю на те часу — вчуса ж і працюю.

Відтоді Миктрох перестав домагатися від мене фейлетонів, але першу частину придуманого для мене псевдоніма — Антоша — став уживати замість мого ім'я. Щойно переступить через поріг нашого мешкання, як уже, чую, запитує:

— Чи вдома Антоша?

Слідом за ним так стали називати мене і мої співмешканці; а їхні сестри, що частенько навідувалися до братів, згадували оте «Антоша» і в себе вдома. Отож, коли я приїжджав улітку з Данилом до його батьків, то там усі, старе й мале, називали мене Антошею. Ба, навіть трирічний Данилів брат, що ще не вмів допущтя вимовляти деяких літер, запитував мене:

— Чи ти, Антосо, поведеш мене до лічки купатися?

— Ось я тобі, безсоромнику, дам! — хапала мати мале хлоп'я за руку і починала давати йому ляпасів. — Бач, не спроможне собі втерти носа, а вже «тикає» на старшого.

Минуло чимало часу, а я, крім навчання та коректорської праці в газеті «Вісті», не брався за перо, чого так домагався від мене Миктрох. Зрозумівши, мабуть, що фейлетонами мене не спокусити, він звернувся до іншого жанру. Діялося це на початку 1922 року, коли я був уже на третьому курсі ІНО. Хлопці кудись порозходились, я сиджу в кімнаті, читаю газету. Раптом чую надвірний дзвінок. Іду відчиняти двері і бачу біля порога Миктроха. В руках він тримає дві грубенські книжки.

— Заходьте, будь ласка, — запрошую я його до мешкання.

— Ні, не маю часу: поспішаю на урок, — відказує Миктрох. — Нате вам оці дві книжки. Прочитайте. Може й ви щось подібне встругнете.

І, кивнувши до мене на прощання своєю борідкою, пішов сходами донизу.

Вертаюся до своєї кімнати, давай роздивлятися на книжки. Це — п'єси Жана Батісти Мольєра, перекладені з французької на російську мову. Я вже бачив у театрі кілька Мольєрових п'єс, одначе повного зібрання його творів не читав. Тим то з великою зацікавленістю взявся до цих книжок. Читав здебільшого на праці, коли не було коректи. Мольєрові комедії справили на мене таке велике враження, що я вирішив спробувати свого щастя в ділянці драматургії. Мені, третьокурсникові літературного відділу ІНО, вже були відомі принципи побудови драматичних творів. Але про що ж писати? Адже, щоб написати реалістичну п'єсу, для цього треба мати матеріал, вірніше, бути обізнаним з якимсь відтинком людського життя. І не будь-якого, а такого життя, де б відбувалася боротьба, точилися суперечки, виникали конфлікти, складалися ситуації. А що я знав на той час найкраще? Тільки побут «пролетарських студентів», з якими мешкав. І ось, раптом, спало мені на думку написати п'єсу про своїх товаришів. Привід для цього

був. Ще минулого року наш Івасик ні сіло ні пало вирішив одружитись. Якби він мав намір взяти собі за дружину якусь іншу особу, то хлопці не робили б з того приводу ніякої бучі. Але біда та, що Івасик вибрав собі за наречену дівчину, проти якої Пилип, Данило та Степан стали горою. Походила та дівчина з родини «колишніх людей», ні слова не вміла нашої мови, навіть одверто глузувала з усього українського. Як же вони, «пролетарські студенти», могли допустити, щоб їхній Івасик, який день-у-день нагадував їм про престиж українських студентів, мав узяти собі за дружину таку особу. Заходилися гуртом одговорювати його та розраджувати: схаменися, мовляв, не роби із себе посміховища. Але Івасик і слухати не хотів: не ваша, казав, справа. Тоді Пилип, Данило та Степан розгорнули проти Івасика шалену «агіткампанію», а так само і проти Інни (так звалася Івасикова наречена) та її тітки, в якій жила Інна. Особливо лютував Пилип. Він уже встиг роздобути про Інну всі потрібні йому відомості.

— Якщо треба буде, — казав Пилип до своїх товаришів, — то ми не побоїмося вжити грубої сили, аби тільки не допустити, щоб наш товариш, син найбіднішого на Україні селянина, одружився б з контрреволюційною наволоччю.

Ця внутріземляцька боротьба, від якої я, між іншим, стояв осторонь, точилася кілька тижнів. А коли хлопці довідалися одного дня, що сьогодні надвечір Івасик з Інною мають вінчатися в церкві, Пилип вирішив піти на молодих в атаку.

— Я знаю, що з ними робити, — нахвалявся він. — Замість на рушничку стояти, вони в мене «розійдуться як та чорна хмара».

Що саме надумав був зробити Пилип — не знаю, але надвечір він послав Данила до скверу, що поблизу церкви, наказавши йому:

— Сядь там, Даниле, на лавочці і пильнуй їх. Як тільки побачиш, що Івасик з Інною прямуватимуть до церкви, свисни до нас. Ми із Степаном сидітимемо в сусідніх куцах.

Можливо, з того Пилипового задуму щось би було й вийшло, якби Данило був не спіймав гави. Вирушаючи на варту, він, як завжди, взяв із собою череп людини.

Сидить ото на лавці, роздивляється на той череп, називає по-латині частини цього бо-зна чийого кістяка. Аж тут раптом звідкілясь узялися знайомі дівчата, посідали біля нього. Відклавши набік череп, Данило почав залицятися до дівчат. І так ними захопився, що не запримітив, як вуличні хлопчики вкрали у нього черепа, а Івась з Інною пішли до церкви вінчатися. Угледів він їх тільки тоді, коли молоді, вже звінчані, виходили з церкви. Почав свистати, але те його свистання було тепер зайвим. Пилип так розгнівався на Данила, що ледве був не затопив його у вухо.

Дійшовши думки, що цей кольоритний шматок студентського побуту може правити мені за мотив для написання комедії, я, не гаючи часу, взявся до реалізації свого задуму. Працював над п'есою лише в неробітні дні. І не в своєму мешканні, а в приміщенні редакції, дістаючи щоразу ключа в убиральниці — двірникової жінки. У себе в кімнаті я не писав, бо боявся, що хлопці передчасно довідаються про мій ризикований експеримент. Три місяці пропрацював над своєю комедією. На початку травня п'еса була вже готова. Розуміється, пишучи комедію, я набагато ускладнив Івасиків конфлікт з його товаришами. Навіть надав п'есі деякого політичного звучання. І хоч «Студентам» — так я назвав свою п'есу — було далеко до Мольєрових комедій, проте і в моїй комедії не бракувало дії, напруги, перепетій, ситуацій. Та й персонажі були різнохарактерні, не подібні один на одного.

Ось головні герої «Студентів»:

студент-медик Петелька (Івасик);

студент-медик Кобилка (Данило);

студент агрономії Голосович (Пилип);

Івасикова наречена Ліна (Інна, пізніше Івасикова дружина);

Лінина тітка (старенька вдова по директорові гімназії).

Закінчивши працювати над комедією, я переписав її начисто, обладнав рукопис обкладинкою з грубого паперу, на якій написав:

АНАТОЛЬ ГАК
СТУДЕНТИ

Комедія на 4 дії

І чекаю, коли завітає до мене мій «замовець». Та Миктрох не забарився прийти. Добре, що це наше побачення з ним відбулося без присутності хлопців. Трохи посидівши та погомонівши про всяку всячину, я дістав із шухляди рукопис, даю його Миктрохові і кажу:

— Читайте, Миколо Трохимовичу. Це те, що ви радили мені «встругнути». Тільки цур хлопцям про це не казати. Я не хочу, щоб вони покищо знали про мій драматургічний експеримент.

Миктрох, сидючи на дивані, прочитав назву п'єси, далі поцікавився персонажами, задоволено посміхнувся й каже:

— Добре, дякую. Зараз же піду додому читати.

Мольєр так мене заохотив своїми комедіями, що я за кілька днів узявся писати ще одну п'єсу. Так само комедію, але вже змістовнішу і складнішу за «Студентів». Якщо Миктрох часом забракує мою першу п'єсу, думалося мені, я одразу ж покладу перед ним на столі свою другу комедію.

Але Миктрох чомусь не поспішав казати мені щось про моїх «Студентів». Минув тиждень, минув місяць. Настало літо. Мої товариші поїхали до батьків на село. Голобородько тим часом, хоч і навідувався до мене, про п'єсу мовчав, а сам я запитати його не зважувався: неприємно було б почути, що твоя п'єса є невдалою спробою людини, яка взялася не за своє діло. Ось уже й серпень прийшов. Хлопці повернулися із села до Києва. Сам я якраз на той час дістав на праці двотижневу відпустку.

— Якщо ви хотіли б побувати на селі, — якось каже мені Данило, — то їдьте до нас додому. Батько збирається найняти молотарку, щоб помолотити звезений додому хліб. Допоможете йому, а він вам чимсь віддячить.

Що ж, подумав я, поїду. Правда, мене не так цікавила заплата, як те, щоб Данилова мати трохи погодувала мене борщами та пирогами із сметаною. Бо, залишившись в Києві без хлопців, я так виголодався, що

почав був провірчувати на своєму паску додаткові дірочки. Отож, поїхав на село. Перші два дні не довелося молотити: ішов дощ. Але на третій день наша молотарка загула на весь куток. Унизу біля молотарки поралися Данилові батьки, його сестра, Христя, і кілька сусідніх дівчат та хлопців. Я працював зверху на молотарці. Орудуючи вилами, подавав у барабан розтрушені пласти озимої пшениці, що її кидав на молотарку із скирти сусід Данилового батька. Було вже під обід, добре припікало сонце. З лоба мені скочувалися на лице краплі поту, змокріла сорочка прилипала до тіла, оголені до ліктів руки бралися волохатим порохом. Знизу до мене долітали голоси дівчат; котрась згадувала «Антошу». Коли це бачу: на молотарку видирається Данилів батько, бере в мене з рук вила.

— Вам принесли з пошти телеграму! — гукає до мене. — Ідіть читайте. Я дуже здивувався. Хто ж це міг прислати мені телеграму? Тільки хлопці. Невже з котримсь сталось якесь лихо? Злізаю з молотарки, стаю на землю. Христя дає мені телеграму.

— Я розписалася за вас, — каже. — Від кого ж вона? Може, від Данила?

Христя не помилилася: телеграму прислав мені Данило. Ось зміст тієї телеграми:

«Негайно вертайтеся до Києва. У цю суботу в театрі Заньковецької має відбутися прем'єра ваших «Студентів». Афіші вже розклеєні по всьому місту.

ДАНИЛО».

— Щось там сталося з хлопцями? — не відходить од мене Христя.

— Нічого з ними не сталося. Мене викликають до... інституту, — ухилився я сказати Христі правду.

Обтрусив із себе порошок, умився біля колодязя, після давай похапцем збирати свої речі. Данилова маги кинулася до печі, — хотіла почастувати мене борщем з карасями, але мені було не до борщу. Від села до Білої Церкви, де я мав сісти в поїзд, налічувалося щось із десяти кілометрів. Треба було поспішати: завтра увечері вже відбудуватиметься прем'єра моїх «Студентів». Махнув до Данилової матері рукою: нема коли,

мовляв, обідати, вибіг із хати на подвір'я, гукнув до всіх — «до побачення!» — і бігцем подався на вулицю. За селом, ішов не шляхом — навпрошки. По дорозі наткнувся на річку — води мені під руки — перебрів. Простую далі. Натрапив у полі гурт дівчат — копали картоплю. Побачивши мене, давай кликати здаля до себе. Ой дівчаточка, дівчаточка! Якби ви були ближче, то я перецілував би кожную з вас разів по десять. Адже у мене сьогодні такий настрої, що й столітні баби здаються мені красунями. Помахавши до них рукою, поспішаю далі. На моє щастя, трапився селянин з возом, що їхав до Білої Церкви, — підвіз мене. Незабаром прийшов з боку Миронівки поїзд, і надвечір я вже відмикав до свого мешкання двері.

Хлопців не було вдома. На моєму столі лежала записочка. Це Миктрох залишив мені адресу головного режисера театру Заньковецької — Бориса Романицького.

Невдовзі поприходили й хлопці. Гуртом накинулися на мене з докорами. Чому це я нічого не сказав їм про свою працю над п'єсою? Звісно, я завинив перед ними. Давай виправдуватися:

— Зрозумійте ж і ви мене, товариші. Адже я тільки вперше узявся писати п'єсу. Драматургія — це найскладніший літературний жанр. Я не знав, чи з моєї п'єси щось вийде. Одне слово, боявся, щоб ви не взяли мене на глузи. . .

Що мені снилося тієї ночі — не пам'ятаю, але з ліжка я встав з великими болями в усьому тілі. Боліло мені геть чисто все: руки, ноги, попереки, плечі. Таке завжди трапляється з людиною, коли вона після довгої перерви стає до фізичної праці, як це й зо мною в даному випадку сталося. Та від однієї згадки про те, що сьогодні має відбутися прем'єра «Студентів», усі мої болі де й поділися. Поснідав з хлопцями, причепурився, одягнувся в святковий одяг і попрямував до Троїцького народнього дому, де містився театр ім. Заньковецької. По дорозі зупинявся біля всіх афіш, в яких оголошувалося про сьогоднішню прем'єру «Студентів». Читаючи ті афіші, я відчував, як від радощів ширшали мені груди, випростувалася постать, вище підносилася голова. Таж чеховський колезький ре-

гістратор, довідавшись із газетної хроніки про те, як він, п'яний, потрапив під колеса візника, так зрадів, що оббігав з цією газетою в руках усіх своїх родичів, вигукуючи: «Посмотріте! меня пропечатали!» То як же я, що написав першу п'єсу, міг не радіти із свого успіху? Чесно кажу: радів, але не задавався.

Ось, на Великій Васильківській і театр Заньковецької. Увійджу у ворота. На подвір'ї, вибравши чистеньке місце, вигріваються проти сонця актори. Хто лежить, хто сидить. Але я нікого з них особисто не знав. Отож іду собі за ріг і ступаю сходами на третій поверх, де має бути мешкання головного режисера театру Б. Романицького. Дзвоню — ніхто не виходить. Ще раз дзвоню — тихо. Я вже намірився був іти до низу, аж бачу: сходами поспішає нагору височенька на зріст людина.

— Ви до мене? — запитує мене.

— Якщо ви режисер Романицький, тоді я до вас.

— Так, я й є Романицький. А ви часом не автор «Студентів»?

— Ви вгадали.

— Я так і подумав про вас, коли ви проходили подвір'ям. То будьмо ж знайомі.

Ми познайомилися. Потім того Романицький запросив мене до свого мешкання. Ми посідали біля столу, почали розмову про мою п'єсу.

— Мені ваші «Студенти» одразу ж, як тільки я почав їх читати, сподобалися, — казав Романицький. — Сучасна тема, різнохарактерний типаж. Є над чим працювати акторам. Бо трапляються нібито й добре зроблені п'єси, але акторам у них нема ніякої поживи.

Перегода до мешкання увійшла дружина Романицького, за сценічним псевдонімом — Любарт.

— Знайомтеся, — звернувся до нас обох Романицький. — Це, — показав на мене, — товариш Гак, автор «Студентів», а це, — кивнув у бік своєї дружини, — моя «контрреволюційна наволоч». — Цим своїм жартом Романицький натякнув на те, що Любарт мала виконувати в моїй п'єсі роллю Ліни, яку студент Голосович називав «контрреволюційною наволоччю».

— Сам ти запеклий контрреволюціонер, — посміх-

нулася до чоловіка Любарт, — за тобою давно вже Чека плаче.

Ще трохи поговоривши утрюх, ми з Романицьким пішли до контори театру. Там режисер познайомив мене з адміністратором.

— Чи ви, товаришу Гак, багато маєте товаришів та знайомих? — запитав мене адміністратор.

— Щоб дуже багато — не скажу, але з десятеро набереться.

— То нате вам для них квитки. — Він одразу ж відрахував мені десять квитків. — Приведіть їх, щоб вони подивилися самі на себе, — додав адміністратор на прощання.

Увечорі, зібравши всіх своїх товаришів та знайомих, я повів їх до театру. Публіки, як і на кожную прем'єру, зійшлося до театру багато. П'єсу глядачі сприймали добре. Одначе найжвавіше реагувала на те, що діялося на сцені, гальорка, де було повно-повнісінько студентів.

Гсловні ролі виконували:

Петелька (Івасик) — актор Ковалевський;

Ліна (Івасикова наречена) — акторка Любарт, дружина Романицького;

Кобилка (Данило) — головний режисер театру Б. Романицький;

Голосович (Пилип) — актор Корольчук;

Усього персонажів у п'єсі було близько десяти, але як вони називалися, тепер уже не можу пригадати.

Коли закінчилася остання дія, публіка стала викликати акторів на сцену. Я сидів у партері і не думав, що й до мене дійде ряд. Та ось, чую, гальорка загаласувала:

— Автора! Автора просимо на сцену!..

Мусів і я вийти на сцену. Глядачі дружньо плескали в долоні. Одначе перші два ряди сиділи непорушні. Хоч я й не сподівався на великий успіх своєї п'єси, проте мені стало від того трохи прикро. Через кілька днів зустрічаю на вулиці Григорія Косинку (я бачив його на прем'єрі) — кажу йому про тих людей, що сиділи в перших рядах:

— Ні один навіть не поворухнув рукою.

— Та ви, товаришу Гак, не зважайте на них, — по-

чав заспокоювати мене Косинка. — То, видно, партійні бюрократи. А п'еса ваша добра. Мені вона дуже сподобалася.

Від Косинки я довідався і про те, яким чином моя п'еса потрапила до театру Заньковецької.

— То Микола Трохимович подбав про вашу п'есу. Він ціле літо носився з нею по всьому Києву. Давав читати багатьом особам.

Тим то, коли прийшов до мене Миктрох, я, передусім подякувавши йому за те, що він просунув мою п'есу на сцену, запитав його:

— А чого ж ви, Миколо Трохимовичу, протягом кількох місяців нічого не казали мені про п'есу?

— Хотів зробити вам, Антошо, сюрприз, тому й мовчав, — посміхнувся Миктрох.

— Ну, якщо так, то й я зроблю вам зараз сюрприз. — Дістав із шухляди свою нову п'есу «Людина в окулярах» і вручив її Миктрохові. — Читайте. Теж комедія. «Людина в окулярах», як бачите, називається.

Миктрох, дуже здивований з такої несподіванки, довго видивлявся на прізвиська персонажів, крутив на всі боки головою, задоволено усміхався. Нарешті, запитує:

— Признайтеся, кого ви мали за прототипів трьох головних героїв?

Я назвав йому прізвиська людей, яких ми обидва добре знали.

— Я так і думав. Гарзд. Беру з собою вашу «Людину в окулярах» і йду з нею прямісінько до Романицького. Чи може й ви підете зо мною?

— Ні, за півгодини мені треба йти на працю.

За три дні після того Романицький запросив мене прийти до театру. Борис Васильович дякував за нову п'есу. Сказав, що театр днями візьметься до праці над «Людиною в окулярах». І цього разу знову повів мене до адміністратора. Той видав мені постійну перепустку до театру, а також виклав передо мною на столі 150.000 карбованців — належний мені за п'есу «Студенти» гонсрар. Хтось, можливо, не пойме віри, що я міг дістати такі великі гроші. Вигадка, скаже. Ні, читачу, нічого я не вигадую. Тоді советські гроші були такі дешеві, що іноді за фунт хліба доводилося платити

тисячу карбованців. Наприклад, взявши оті 150.000 карбованців, я повів своїх товаришів до ресторану, щоб почастувати їх чаркою, але тієї суми не вистачило розплатитися. Довелося мені взяти ще п'ятдесят тисяч карбованців із свого заробітку. В ресторані, розуміється, був Івасик з дружиною. Пригадавши, що Інна нахваллялася нам'яти мені вуха за те, що я назвав її у своїй п'есі «контрреволюційною наволоччю», звертаюся до неї із запитанням:

— Чи ви, Інно, ще й досі гніваєтеся на мене за п'есу?

— Нітрохи, — спокійно відповіла Інна: — Адже я перемогла. І не тільки в п'есі, а й у житті.

Треба правду сказати: Інна протягом кількох наступних років цілком змінилася. Івасик навчив її говорити поправною українською мовою. Та цього мало: пізніше з неї зробилася така завзята українка, що не одному русотяпові давала належного одкоша.

Написавши дві п'еси, я гадав, що Голобородько задовольниться з мого літературного доробку і дасть мені можливість більше приділити часу на навчання в ІНО. Однак я помилився: незабаром Миктрох знову прийшов до мене, тримаючи в руках дві книжки.

— А що ж ви, Миколо Трохимовичу, принесли мені цього разу? — запитує я його. — Поля Бомарше? Гольдони? Чи, може, Вільяма Шекспіра?

— Ні, це щось інше, — відповів Миктрох. — Чи вам доводилося читати «Легенду про Тіля Уленшпігеля» Шарля де Костера?

— Я не тільки читав цей чудовий твір, а навіть знаю деякі сторінки напам'ять.

— То дуже добре, — зрадів Голобородько. — Нам легше буде з вами домовитись. Я оце приніс вам обидва томи. Прочитайте ще раз та подумайте, чи не могли б ви драматизувати цю річ. Була б актуальна на сьогодні п'еса. Адже флямандський народ боровся в половині шістнадцятого сторіччя проти еспанських загарбників, так само як останніми роками українці борються проти московсько-комуністичних імперіялістів.

Миктрох і далі розповідав про ті давні події, а мені перед очима тим часом ставали мої, ще з шкільної партії улюблені образи тогочасних героїв: легендарного Тіля Уленшпігеля, його супровідника — кумедного

Лямме Гоодзака, а також Уленшпігелевої улюбленої Теле, що в найкритичніший для Тіля момент врятовує його від шибениці, гукнувши до катів: «Я беру його собі за чоловіка!»

— Добре, — сказав я Миктрохові. — Залишіть мені ці книжки. Я подумаю. Бо думати над цим твором доведеться довго. Написати оригінальну п'єсу, мабуть, легше, ніж упхати в чотири акти великий розміром бетристичний твір.

Миктрох, задоволений, що я не відмовився від цих книжок, радий пішов собі додому.

Тим часом театр Заньковецької підготував для постанови мою комедію «Людина в окулярах». Десь, здається, на початку листопада на вулицях Києва я побачив афіші, в яких сповіщалося про прем'єру цієї п'єси.

Що ж являла собою комедія «Людина в окулярах»?

Коли большевики прийшли в лютому 1919 року на Україну, всюди створилася нечувана плутанина. В одному місті влада належала українцям, в другому російським неділимцям, в третьому большевикам. А в самому Києві, поряд із советськими установами, існував «Дніпросоюз», що був цитаделлю українських патріотів. Очолював ту кооперативну організацію колишній член Української Центральної Ради — Дмитро Коліух.

Найбільша плутанина постала на відтинку міського урядування. Річ у тім, що серед українських самостійників, і то старших віком, були й такі, правда, поодинокі особи, що казали:

— Що ж, нехай буде на Україні і советська влада, аби тільки вона була українською.

З другого боку, в Києві надалі залишалося багато (місцевих і найжджих) російських монархістів, які мали на Україну свій власний погляд.

— Нехай, — погоджувалися вони, — буде на Україні і советська влада, аби тільки Україна належала до єдиної неділимкої Росії.

А советські комісари, що працювали на відтинку міського урядування, знов-таки дивилися на все із своєї комуністичної дзвіниці.

— Треба нам, — казали вони, — всіма способами за-

милювати очі оцим потенціальним ворогам комунізму — російсько-українським телепням. А пізніше ми зітремо їх на табаку.

Саме трійку таких мудрагелів я й вивів у своїй сатиричній комедії «Людина в окулярах». Працюючи на відтинку міського урядування, ці мудрагелі день-у-день замилювали один одному очі. Я так ускладнив їхні взаємини, що (у фінальній сцені), зійшовши на якісь урочисті збори, вони вирішили виконати державний гімн. Отож усі три, як один, разом заспівали.

Російський монархіст:

«Бсже, царя храни...»

Український самостійник:

«Ще не вмерла Україна...»

Советський комісар:

«Вставай, проклятьем заклеймённый.

Весь мир голодных и рабов!»

Комусь, можливо, ця фінальна сценка здається штучною, одначе він помилиться: фінал п'єси був до найдрібніших деталей умотивований попередніми вчинками цих трьох персонажів.

У суботу рано, в день прем'єри «Людини в окулярах», я пішов до театру. Адміністратор, як і попереднього разу, дав мені десять квитків, а режисер Романицький попросив мене прийти до театру на півгодини раніше.

— Подивитися на грим акторів. Можливо, котрийсь, на вашу думку, буде недоладний.

— Добре, Борисе Васильовичу, прийду, — пообіцяв я Романицькому.

Отож, дочекавшись вечора, вирушаю на Велику Васильківську. Відчиняю двері, переступаю через поріг театру — і, ошелешений тим, що в мене перед очима, зупиняюся. Що це за знак? Навскіс через усю афішу біліє велика наліпка: «СЬОГОДНІ ВІДБУДЕТЬСЯ ВИСТАВА П'ЕСИ КАРПЕНКА-КАРОГО «НАЙМИЧКА»». В чому річ? Чому має йти не моя, а Карпенка-Карого п'єса? Іду до адміністратора, запитую його про це. Адміністратор відповідає мені:

— Півгодини тому ми дістали телефонічний наказ — вашу п'єсу заборонено виставляти.

— Хто ж то вам дав той наказ?

— Цього я не можу сказати.

— Таж мою п'есу прочитали з десять цензорів, а тепер — заборонили? — дивуюсь я.

— Зверніться в цій справі до Бориса Васильовича, — радить мені адміністратор.

Але я був такий ошелешений заборорою моєї п'еси, що не мав жодного бажання з будь-ким про це розмовляти. Вийшовши від адміністратора, пробрався на горішній ярус, сів там у куточку і став думати, які наслідки можуть бути у зв'язку із заборорою «Людини в окулярах». Що мою п'есу заборонили — мені, звісно, від цього боляче, але ще болячішого я можу зазнати, коли відповідні советські органи почнуть чіпляти мені за мою п'есу «контрреволюцію». А таке могло статися. Вже й публіка почала сходитися до театру, вже й мої товариші — з горішнього ярусу бачу — повмощувалися в партері, вже й третій дзвінок продзвонив, а я ніяк не можу одірватися від своїх думок.

Почалася вистава «Наймички». Я не всидів — схопився з місця, пішов з горішнього яруса донизу і, бічними дверми, щоб ніхто мене не бачив, вислизнув на подвір'я. Попрямував додому. Спробував заснути, але думки не давали мені спокою. Пішов до їдальні, взяв у шафі пляшку із самогоном. Випивши три чарки, вернувся до своєї кімнати і, лігши на дивані, таки заснув. Спав аж до ранку. Хлопці, коли повернулися з театру, не будили мене. Уранці прийшов Миктрох. Гуртом розпитують, де я був учора. Вони думали, що мене заарештовано, — турбувалися, розпитували про мене акторів, але ніхто нічого їм не відповів.

Миктрох заспокоював мене:

— Не турбуйтеся, Антошо, нічого страшного з вами не станеться. Адже п'есу десять рецензентів та цензорів читали. Всі висловлювалися «за». Сталось якесь непорозуміння, зчасом все з'ясується. Я зараз піду до Романицького, розпитаю його.

Хлопці й собі умовляли мене, щоб я не занепадав на душі.

Трохи заспокоїли гуртом, хоч серце мені щеміло й далі, а наставала ніч — не міг спокійно спати. Та ось, за три дні Романицький прислав мені записку:

«Товаришу Гак!

Прошу Вас прийти сьогодні ввечорі до театру. Має відбутися закрита вистава Вашої п'єси. Початок — рівно о восьмій годині. З пошаною

Б. РОМАНИЦЬКИЙ».

Мені трохи полегшало, але водночас і поважчало. Полегшало — бо, може, серед присутніх на закритій виставі знайдуться люди, які іншими очима подивляться на мою п'єсу; поважчало — якщо остаточно заборонять «Людину в окулярах», то тоді мною може зацікавитися ще один «рецензент» — Чека. Та що б там не було, — прямую ввечорі до театру. Зійшлося чоловіка, мабуть, із тридцять. Працівники різних культур-установ. Прибув і завагітпропу Міському (а може, Обкому — не пам'ятаю) партії Верхотурський, до революції російський критик. Серед присутніх були й режисери інших театрів, актори, письменники. Мені пригадується Саксаганський, Курбас, Василько, Максим Рильський, Павло Тичина, Степан Васильченко, Дмитро Грудина тощо.

Замкнули театр, щоб ніхто сторонній не заходив. Почалася вистава. Справжня вистава: актори виступали у відповідному одязі та гримі; мінялися декорації, павільйони, мізансцени і т. д.

Головні ролі виконували:

російський монархіст — актор Каргальський;
український самостійник — актор Сагатовський;
советський комісар — актор Яременко.

Завагітпропу Верхотурський не висидів до кінця вистави: під час однієї перерви, назвавши перед тим советського комісара, що в моїй п'єсі, «шляпою», він пішов із театру. Але всі інші залишилися дивитися виставу до кінця. Були проміж них, очевидно, люди, що співчували мені. Бо коли я виходив із театру, щось із п'ятеро молодиків, яких я не знав, оточили мене біля дверей і стали казати: «Ваша п'єса, товаришу, добра, але покищо ще не час виставляти такі п'єси на наших сценах».

Мені від їхніх слів трохи полегшало, але не дуже: я знав — моїй «Людині в окулярах» каюк, а можливо й зі мною те саме станеться.

Повторна заборона виставляти «Людину в окулярах» так гнітюче подіяла на мене, що я опинився під тягарем найчорніших думок. А тут, як на те, наспіло ще одне лихо: я дістав від людей вістку про своїх родичів, з якими від 1915 року, коли мене покликано до війська, мені не доводилося бачитися. Там, де вони жили до революції, тепер і сліду їхнього не було. Що з ними сталося — ніхто не знав. А я ж мав батька-матір, трьох братів і стільки ж сестер. Де ж вони поділися і що з ними сталося — ці думки, разом з думками про заборону п'єси, валили мене з ніг: я став пропускати лекції, спізнювався на працю, втратив апетит, наставала ніч — не міг спати. Остаточно знесилившись від такої депресії, попросив на праці дати мені тимчасову відпустку і ліг у ліжко. Хлопці опікувалися мною. Не забував мене й Микола Трохимович. Відвідуючи, щоразу умовляв піти з ним до лікаря.

— Ходіть, кажу вам, до лікаря. Невропатолог. Українець...

— Та що ж я скажу лікареві, коли в мене нічого не болять. Тільки безсоння мучить.

— То ходіть, ще раз кажу вам, до лікаря, — наполягав Миктroph.

І, нарешті, він таки домігся свого: пішли ми з ним до невропатолога. Статечна із себе людина, солідного віку, з патріархальною бородою. Довго мене розпитував, обслушував, обстукував, ще й ще звертався до мене з різними запитаннями, на які я старався давати йому вичерпні відповіді. Іноді він опускався на хвилину-дві в крісло, ніби перепочити, після ставав на ноги і знову брався до мене. Не менше як годину морочився зо мною. Потім узявся щось писати. Написавши два папірці, звертається до мене:

— У вас покищо нічого страшного нема. Біда лише та, що, поперше, ваш організм украй виснажений від хронічного недоживлення; а подруге — ваш головний мозок до нікуди перевтомлений надмірним розумовим навантаженням. Ось вам рецепт на ліки, а оце — довідка про стан вашого здоров'я. Підіть з цією довідкою туди, де ви вчитеся, і попросіть дати вам річну відпустку. Тоді поїдьте кудись із Києва, де б ви могли кращими харчами відживити свій організм, а разом з

тим постарайтеся максимально розвантажити ваш головний мозок від надмірної праці. Якщо ж ви цього не зробите, то надалі з вами може статися щось гірше.

На цьому й кінець моєї візити до невропатолога. Вийшов я від нього ще дужче засмучений. Миктроха в дожидальні вже не було — пішов на черговий урок. Ледве доплентавшись додому, я зняв із себе пальто і пластом упав на диван. Лежав непорушний, тим часом в голові нуртували найчорніші думки про моє завтра. Одне за одним виникали настирливі питання, на які я, вкрай знесилений, не в стані був відповісти.

Поприходили мої товариші з лекцій. Незабаром наготився й Миктрох. Зібралися всі в моїй кімнаті. Розпитують, що сказав мені лікар. Розповідаю, а в самого ось-ось сльози покстаються з очей.

— Як я можу робити річну перерву навчання в ІНО, — кажу їм, — коли мені вже кінчається двадцять дев'яний рік. А крім того, куди його їхати? На село? Якби ж хоч улітку, бо взимку навіщо кому я там здався...

Хлопці стараються заспокоїти мене.

— Двадцять дев'ять років — це ще не багато, — каже Пилип. — У нас в інституті є студенти, яким уже по сорок років.

— А поїхати ви можете до моїх батьків, — обзивається слідом за Пилипом Данило. — В нашому селі бракує одного вчителя. Охоче приймуть вас на працю.

Не мовчить і Миктрох, підбадьорює мене:

— Не журіться, Антошо. Побудете рік на селі, підгудуетесь, освіжите свою голову — і повернетесь до нас таким героєм, що ми вас і не пізнаємо.

Але я таки не сказав їм своєї думки — поїду я будь-куди чи залишуся в Києві.

Наступного дня видалася гарна погода. Дай, надумав я, піду прогулятися на Володимирську гірку. Може, хоч грудневий мороз витисне з моєї очманілої голови оті настирливі думки. Найшов там собі лавочку, сів, милуюся здаля лівобережними лісами. Одягнені в морозуватий колір, ті ліси здаються безкраїм маревом. Повз мене проходили люди, але ніхто з них не пробував сісти на моїй лавочці. Коли це раптом чую — хтось поблизу кашлянув, а потім запитує:

— Чи це ви?

Дивлюся — до мене підступає мій колишній знайомий, на прізвище С., боротьбист. У 1919 році я часто зустрічав його з Михайлом Яловим на вулицях Києва.

— Доброго здоров'я! — вітається зо мною С. за руку.
— Чого це ви так зажурилися? Може, рано оженилися?
— І сів поруч мене.

— Хворію, — відповідаю.

— А що ж з вами? Яка хвороба?

— Така, що коротко про неї не розповісти.

— Дарма, розкажіть. Я нікуди не поспішаю.

І я розповів йому про своє важке становище.

— Так, справи ваші, бачу, невеселі, — похитав головою С. — Проте, якщо ви погодилися б на мою пропозицію, я міг би допомогти вам у вашій біді.

— А чим же ви можете допомогти мені, — адже ви й самі працюєте в Києві?

— Ні, я працюю на цукроварні бухгалтером. У нас зараз розпочався виробничий сезон. Є серед наших працівників і «біженці» з міст. То й для вас можна знайти роботу. Хочете — працюватимете в конторі, а ні, — у нас є вільна посада завідувача робітничого клубу. Харчуванням та мешканням ми вас забезпечимо. Отож, якщо ваша згода, — завтра по обіді вирушимо разом на цукроварню.

Хоч як мені не хотілося переривати свого навчання в ІНО, однак мусів дати С. свою згоду: для мене не було іншого порятунку. Наступного дня, з довідкою від лікаря в руках, пішов я до інституту і попросив дати мені, у зв'язку з моєю хворобою, річну відпустку. Голобородько того дня чомусь не прийшов, і я через хлопців передав йому прощальний привіт та подяку за все те, що він досі робив для мене.

Хоч пізніше мені доводилося бувати в Києві, бачитися із своїми товаришами, але мешкати з ними разом я вже ніколи не мешкав. Ще більше: поїхавши влітку 1924 року на кілька днів до Харкова, я залишився там на довгий час. Одного дня — це вже після процесу СВУ — до мене надійшла чутка, що Голобородька заарештувало ГПУ. А ще через якийсь час, вирушаючи на Вороніжчину, куди його засиляли, Микола Трохимович заїхав був по дорозі до нас у Харків. На жаль, я був тоді у від'їзді, а моїй дружині Голобородько ска-

зав, що засилають його через сина, який доніс на батька в ГПУ. Коли я почув про це, мені боляче стало на серці. Кому й що могла зробити ця, здається, на весь світ найскромніша людина? Який з Голобородька міг бути «ворог народу», коли він, хворий, обдертий, напівголодний, тільки те й робив, що допомагав тому народові?..

Минуло ще щось понад три роки. Сталінський погром української інтелігенції дедалі набирав широкого розмаху. Рідили лави українських письменників. Якогось дня зайшов до мене додому секретар гумористичного журналу «Червоний перець» Борис Сіманцев, що жив неподалеку від нас.

— Приїхав із Києва письменник Н., — почав казати мені. — Хоче з вами побачитися в якійсь важливій справі.

— А що ж то за справа? — цікавлюся.

— Він не сказав. Тільки просив вас зайти завтра о дванадцятій годині до нашої редакції.

— Добре, я прийду.

Сіманцев пішов від мене, а я почав ламати собі голову: чого це Н. хоче мене бачити? Здала ми з ним знали один одного, але ближчого знайомства між нами ніколи не було. Наступного дня їду до міста, заходжу до редакції «Червоного перця». Н. уже чекає на мене. Привіталися, посідали на канапі.

— Я привіз вам привітання від Миколи Трохимовича, — тихо заговорив до мене Н.

— А де ж ви могли його бачити? Адже він перебуває на засланні.

— Своє заслання — три роки — Микола Трохимович уже відбув. Повернувся на Україну. Одначе жити в Києві йому заборонено. То він знайшов собі притулок на Лівобережжі. Тільки наїздами буває в Києві. Але його матеріяльне становище дуже тяжке. Ми, кияни, всіляко допомагаємо йому. То може б і ви обізвалися чимсь. Микола Трохимович часто згадує про вас.

— Скажіть мені, Борисе, — звернувся я до Сіманцева: — Чи нема часом у вас належного мені гонорару?

Секретар подивився у свої списки і каже:

— Ви маєте одержати від нас сто карбованців. Зараз я їх вам видам.

— Прощу взяти від мене сто карбованців, — віддав я Н. гроші. — Якщо цієї суми мало, то дайте мені свою адресу, — завтра я вишлю вам більше.

— Ні, покищо вистачить і ста карбованців, — сказав Н.

Адресу свою Н., проте, дав мені, але скористатися з неї я вже не зміг: за короткий час і він опинився в НКВД. Відтоді знову увірвався мій зв'язок з Голобородьком. Уже й війна з Німеччиною розпочалася; німці захопили не тільки Київ, а й Харків, одначе про Миколу Трохимовича не було жодних вісток. І тільки по закінченні війни, аж у Новоульмівському дріп'яборі, мені трапилася нагода дізнатися про подальшу долю Миколи Голобородька. Зустрів я якомсь на таборському подвір'ї Ізидору Борисову (сестру Лесі Українки) та Олександра Зозулю. Обое кияни, вони згадали під час розмови про Голобородька.

Я як стій звертаюся до них:

— А хіба ви знали Миколу Трохимовича?

— Як же нам його не знати? — відповіли вони в один голос. — Миколу Голобородька весь Київ знав.

— Я навіть брала участь в його похороні, — додала пані Борисова.

— То Микола Трохимович, виходить, уже не живе? — запитливо дивлюсь я на неї.

— Помер бідолашиний. За німців. У Києві. Одного темного вечора ішов хідником і, не запримітивши, що перед ним відкритий люк, шугнув у глибоке підземелля. На смерть забився.

Кілька тижнів не сходив мені з пам'яті небіжчик. Чого тільки він не зазнав на своєму віку: хронічна недуга, родинні нелади, повсякчасна матеріальна скрута, рідний син виявився донощиком в ГПУ, арешт, допити, заслання, заборона жити в Києві після повернення на Україну і, нарешті, несподівана смерть у темному підземеллі. Такою страдницькою була життєва путь Миколи Трохимовича Голобородька — подвійно освіченої, а разом із тим якоїсь чудної людини, незабутній образ якої і донині зберігається в моїй пам'яті.

НА КОНІ І ПІД КОНЕМ

Відтоді як С. припровадив мене з Києва на цукроварню, минуло півтора року, а я ще й досі не міг звикнути до тутешнього життя. Сумував за Києвом, «пролетарськими студентами», зокрема ж за Миктрохом. Милий Микола Трохимович! Це ж він, скупа на похвалу людина, нераз підбадьорював мене:

— Ви, Антошо, на доброму коні в'їхали в літературу: одразу написали дві п'єси.

Та мені й самому тоді здавалося, що я вже сидів верхи на баскому коні, але невдовзі, полетівши сторч головою вниз, відчув себе під конем. За все те, що зо мною сталося півтора року тому, нарікав на свою примхливу долю. Бо це ж вона зіпхнула мене з коня, одірвала від навчання у вишій школі і послала в глуху провінцію завідувати на цукроварні робітничим клубом. Роботи тут мені було подостатком: організував популярні лекції та доповіді для робітників, улаштував вистави, концерти, розвагові вечори. Іноді навіть доводилося уряджати «христини», чи то пак «жовтини» новонароджених дітей.

Коли мав на те вільний час, дещо писав. Ще взимку закінчив п'єсу «Тіль Уленшпігель». Але що мені з нею робити, сам не знав. Отож лежала вона, передрукована в двох примірниках, на дні моєї валізи, чекаючи на свою долю.

Кілька місяців тому на цукроварні появилася нова службовка. Загнали її сюди труднощі тогочасного міського життя. Ми познайомилися, зблизилися, навіть вирішили одружитися. А коли настав час літніх відпусток, надумали поїхати до Києва, щоб оформити там

наш шлюб. Цього дня зранку — кожне у своєму мешканні — почали пакувати подорожні речі. Завтра, гадали, вирушимо в дорогу. Готуючи свою валізку, я наткнувся на рукописи «Тіля Уленшпігеля». Беру один до рук, перегортаю, роздивляюся на нього, навіть дещо перечитую. Чудова п'еса! Коли б вона потрапила до рук доброго режисера, він міг би зробити з неї таке барвисте театральне видовище, дивитися на яке глядачі приходили б по кілька разів. . . Раптом чую: хтось застукав у двері. Увійшов С. — той самий С., що привіз мене на цукроварню. Дає мені листа.

— Тількищо привезли з пошти. Пакуєтеся? — запитує. — А коли ж думаєте вирушити?

— Завтра вранці.

— О, то ми з вами ще побачимось.

С. пішов собі з кімнати, а я видивлявся на конверта. Від кого ж цей лист? Київський поштовий штамп. Але адресу писала незнайома мені людина. Цікаво! Відкриваю листа. В очі упав підпис: «Л. Качуровський». Знаю — керівник Київської філії видавництва «Книгоспілка». Чого це його зацікавила моя особа? Читаю листа:

«Шановний товаришу Гак!

Де ви запліділися? Обізвіться! Вас давно вже розшукує член ВЦВКу, редактор харківської газети «Селянська правда», голова Спілки селянських письменників «Плуг» — Сергій Пилипенко. Він хотів би, щоб ви приїхали до Харкова у справі Ваших п'ес. Адреса його така: Харків, Павлівська площа, Всеукраїнський селянський будинок, 3-й поверх, мешкання ч. . . (не пам'ятаю — А. Г.).

З пошаною Л. КАЧУРОВСЬКИЙ».

Я дивом дивувався з цього листа. Про що йдеться? Адже рукописів своїх п'ес, крім театрові Заньковецької в Києві, я нікому не давав. Звідки ж вони взялися в Пилипенка? Це питання мене не тільки цікавило, а й турбувало. Тим більше, що одна з тих п'ес, «Людина в окулярах», подвійно була заборонена до вистави в театрі Заньковецької. Пішов розповів про цей лист моїй майбутній дружині. Ось такий, мовляв, стався випадок. Я мушу негайно поїхати до Харкова, щоб з'ясувати справу із своїми п'есами. Завтра ввечері повер-

нуся назад. А позавтра ми поїдемо до Києва. Зареструємо там наш шлюб і справимо з моїми київськими товаришами весілля. . . І того ж таки дня надвечір вирушив з цукроварні. Не забув захопити із собою і рукописи «Тіля Уленшпігеля».

До Харкова я прибув на другий день десь біля дев'ятої години вранці. Павлівська площа неподалеку від вокзалу — пішов пішки. Ось і Всеукраїнський селянський будинок (колишній готель). Сходжу на третій поверх, дзвоню до потрібного мені мешкання. Двері відхилила Пилипенкова мати — срібноволоса, чорноброва, хоч уже й літня жінка. Я знав її ще з Києва.

— Чи можна мені побачити товариша Пилипенка? — запитую.

— Зараз я йому скажу, — відповіла вона, прихилиючи двері, але за півхвилини відчинила знову. — Прошу заходити, — сказала.

Переступаю через поріг. Середнього розміру кімната. З неї — праворуч і ліворуч — двоє дверей. За довгим столом сидить четверо молодих людей, — кінчають, бачу, пити вранішній чай. Пилипенко знайомить мене із своїми гостями. Один — кругловидий, випещений, з білим комірцем на шії — начальник Головоплітосвіти НКО товариш Озерський. Другий — уже широкознаний на той час фейлетоніст харківських газет Остап Вишня. Третій — співробітник газети «Вісті» Хмельницький, що невдовзі після того одружився з Пилипенковою сестрою. За кілька хвилин гості пішли собі. Пилипенко запросив мене до сусідньої кімнати, а сам тим часом вийшов на хвилину. Назад повернувся з якимсь рукописом у руках. Сівши біля мене на канапі, почав казати:

— Я викликав вас, товаришу, до Харкова, щоб поклагодити з вами справу відносно видання друком ваших п'ес. Одна з них, «Студенти», лежить у «Книгоспілці», а друга, «Людина в окулярах», оце у мене в руках.

— Пробачте, — звернувся я до Пилипенка. — Яким чином мої п'еси потрапили до ваших рук? Адже я нікому їх, крім театрові Заньковецької, не давав.

— Сталося це просто, — став розповідати мені Пилипенко. — Театр Заньковецької прислав по два при-

мірники ваших п'ес до Головреперткому НКО. Бо в Києві одну з них нібито заборонено виставляти. По одному примірнику обох п'ес Головрепертком передав мені, щоб я перевірів їх на «масі». Ми прочитали вашу п'есу «Людина в окулярах» на літературній вечірці «Плуга», де було чоловіка двісті слухачів, після обговорювали її гуртом. Переважна більшість присутніх висловилися за те, що п'есу, мовляв, можна виставляти в наших театрах. «Студентів» ваших ми не перевіряли на «масі», бо проти тієї п'еси нема ніяких заперечень. То тепер зробіть ось так. Насамперед підіть до «Книгоспілки» — Шляпний провулок — і підпишіть там умову на видання «Студентів». Після попрямуйте на ріг Совнаркомівської та Чернишевської, де міститься відділ друку ЦК партії, — там працює Іван Кулик; віддайте йому цю п'есу (при цьому Пилипенко передав мені рукопис «Людини в окулярах») і попросіть його, щоб він якнайшвидше написав на неї рецензію. Бо, не мавши відповідної рецензії, «Книгоспілка» не прийме її до друку. Як усе це зробите, зайдіть до готелю «Асторія». Це тут, поблизу. В тому готелі міститься видавництво «Червоний шлях». Директором його, до речі, є ваш знайомий — Михайло Яловий. Він децю розповідав мені про вас.

— Але при мені є ще одна п'еса, — кажу я Пилипенкові.

— Яка? Як називається? — зацікавився Пилипенко.

— «Тіль Уленшпігель». Зараз я її скажу вам. — Дістав із валізки один примірник рукопису і віддав Пилипенкові.

— Ну, що ж, дуже добре, що ви встигли написати вже й третю п'есу. — посміхнувся Пилипенко. — Зробіть з нею так. Від Кулика підіть до Наркомосу — Басейна вулиця, — знайдіть там Відділ мистецтв і оддайте рукопис секретареві Головреперткому. Він подбас про рецензію на неї.

Тримавши в руках рукописи двох п'ес, я рушив до порога. Пилипенко ще раз наказав мені:

— То не забудьте ж, товаришу, зайти до мене в «Асторію».

— Зайду, обов'язково зайду, — запевнив я його, зачиняючи за собою двері.

Від Всеукраїнського селянського будинку до «Книгоспільки» була не яка далечінь. За п'ять хвилин я вже сидів біля столу, а секретар видавництва, письменник Гордій Коцюба, писав умову, яку, коли вона вже була готова, дав мені підписати. А далі сталося те, чого я зовсім не чекав. Ми пішли до касира і той виплатив мені п'ятдесят карбованців авансу в рахунок гонорару за п'єсу «Студенти». Для мене це була така радість, що до Відділу друку ЦК партії я вже йшов не звичайною ходою, а майже бігцем. Знайшов там Івана Кулика, віддав йому рукопис «Людини в окулярах» і попросив написати на неї рецензію. Кулик з якоїсь, не знаю, причини зацікавився був моєю особою, але пожалкував, що йому нема коли поговорити зо мною докладніше. Від Кулика я попрямував до Наркомосу і, розшукавши там секретаря Головреперткому, віддав йому рукопис «Тіля Уленшпігеля».

І ось, полагодивши всі справи із своїми трьома п'єсами, поспішаю харківськими вулицями до готелю «Асторія». Але в голові мені тоді був уже не Харків, ні, — щось інше. Побачуся з Пилипенком, нуртували в голові думки, якнайсердечніше подякую йому за те, що він зацікавився моїми п'єсами, належно попросаюся з ним — і гайда на вокзал. Сяду в черговий поїзд Харків — Київ. Увечорі буду в Києві, через пару годин — в Умані, а опівночі — на цукроварні. Хоч як буде пізно, проте постукаю до своєї нареченої. Бо треба ж розповісти їй про наслідки моєї щасливої подорожі до Харкова. Ще б пак: «Людину в окулярах» дозволять виставляти в театрах; «Студенти» невдовзі вийдуть друком; «Тіля Уленшпігеля» здав до Головреперткому на рецензування...

Пилипенко, коли я розшукав його в одній із багатьох кімнат «Асторії», сидів біля столу і читав якийсь рукопис. Праворуч від нього лежав на столі бокастий, наче повітрям напompований, великий портфель. Побачивши мене, Сергій Володимирович здивовано запитав:

— Невже ви вже справилися?

— Так, справився, — відповів я йому. — Все зробив, що ви мені загадали.

— Ну то сідайте, — кивнув він на крісло по другий бік столу. — А я думав — ви довше забаритесь.

— Справився. З «Книгоспілкою» підписав умову. «Людину в окулярах» одніс товаришеві Куликові. «Тіля Уленшпігеля» здав секретареві Головреперткому. А тепер оце прийшов до вас подякувати вам за ваші турботи про мої п'єси. Після вирушу на вокзал. Хочу, щоб на завтра вранці бути вже вдома.

— Який ви швидкий, — подивився Пилипенко на мене через вершечки своїх окулярів.

— Швидкий не швидкий, а завтра я мушу бути вдома.

Пилипенко якусь хвилинку помовчав, потім глянув скоса на свій портфель і каже:

— Нікуди ви, товаришу Гак, з Харкова не поїдете.

— А чому не поїду? — здивували мене його слова.

— Бо ми вас не пустимо.

Тепер я ще дужче здивувався.

— Чому не пустите?

— Тому що ви не маєте права сидіти десь у глушині, коли Харків потребує працівників пера. Ось гляньте сюди. — Пилипенко простяг праву руку, присунув до себе свого портфеля, відкрив і вигорнув із нього цілий оберемок рукописів. — Бачите оцю паперову завалу? Є тут багато всякого добра: статті, оповідання, вірші. Навіть п'єси є. З усіх кінців України присилають. І то щодня. Хтось же має все це перечитувати, виправляти, редагувати, скеровувати до редакцій наших газет та журналів. Адже незабаром, у зв'язку з посиленням українізації, на українську мову мають перейти журнали всіх професійних спілок. До мене день-у-день дзвонять: подавай їм редакторів, секретарів, коректорів, — загалом людей, що вміють орудувати пером. Або ось така справа. — Пилипенко вибрав із-поміж рукописів теку, перев'язану червоною стрічкою, показує її мені. — Що це таке? Готовісінькі матеріяли для журналу «Селянка України». Передали мені їх із Жіночого відділу ЦК партії. Робіть, просять, журнал для українських селянок. Вони на це заслужили. Сам знаю — заслужили. Але в мене не двадцять рук, а лише дві. Вже три місяці ношу в портфелі ці матеріяли — нема кому здати. Отож саме через це ви, товаришу,

нікуди й не думайте їхати з Харкова. Навпаки, завтра вранці сідайте в приміщенні редакції газети «Селянська правда» за стіл і робіть оцю «Селянку України».

— Товаришу Пилипенко, — прсбую його переконали. — Чи ж випадає мені братися до журналу для жінок, коли я зовсім не орієнтуюся в їхніх справах.

— Навчитесь орієнтуватися. Зробити перше число я вам допоможу. А потім Жінвідділ ЦК партії призначить вам на редактора-дорадника котрусь із жінок.

Розмовляючи з Пилипенком, я й не запримітив, звідки під той час узявся Яловий. Підходить до мене, вітається, після запитує нас обох:

— Що тут у вас, товариші, за дискусія?

— Ніякої дискусії тут нема, — зиркнув на нього Пилипенко. — Тільки оцей твій знайомий, що тільки сьогодні приїхав до Харкова, хоче сьогодні ж і тікати назад.

— А ми його не пустимо, — посміхається до мене Яловий.

— Те саме і я йому кажу, а він провадить своє — поїду.

Узялися вони тепер удвох за мене. Не пустимо, мовляв, із Харкова. А я таки не погоджуюся, кажу їм:

— Як же я можу залишитися в Харкові, коли мені тут нема де жити.

— Допоможемо вам знайти мешкання, — кидає Яловий.

— Та й коштів я не маю на прожиток, — упираюся далі. Про аванс, що дістав від «Книгоспілки», мовчу.

— Дамо вам аванс, — обзивається Пилипенко.

— Крім того, мені з наступного учбового року треба кінчати Київський ІНО.

— ІНО і в Харкові є. Переведетесь сюди.

Бачачи, як вони обидва на мене наполягають, кажу їм:

— Гаразд. Я згоджуюся працювати в Харкові. Але попереду пустіть мене на тиждень додому, щоб я полагодив там свої особисті справи.

— Ні, — заперечливо крутить головою Пилипенко. — Спочатку зробіть перше число «Селянки України», а тоді ми дамо вам тижневу відпустку.

Що мені було з ними робити? Як від них одкараскатися? Адже я дав слово моїй нареченій, що завтра по-

ідемо до Києва реєструвати наш шлюб та справляти весілля, а тут вони — залишайся! Вирішив піти «ва-банк». Кажу:

— Та зважте ж, товариші, на моє становище. Я маю поїхати позавтра із своєю нареченою до Києва. Хочемо зареєструвати наш шлюб та справити весілля. Пустіть мене на кілька днів.

— До Києва?! — загукав Яловий. — Справляти весілля?! А хіба в Харкові не можна одружитися? Зараз же йдіть на пошту і пошліть своїй нареченій телеграму — нехай вирушає сюди. Київ — провінція, Харків — столиця! Ми навіть на весіллі у вас погуляємо.

Остаточно переконавшись в тому, що вони живим мене з Харкова не пустять, я дав згоду залишитись. Яловий одразу ж вийшов із кімнати, а Пилипенко, зібравши всі рукописи до свого портфеля, повів мене на Сумську, ч. 11, де містилися редакції двох газет — «Вістей» (на другому поверсі) та «Селянської правди» — на третьому. Щойно ми зійшли на другий поверх, як двері з редакції «Вістей» відчинилися, і на поріг вийшов редактор тієї газети Василь Блакитний, він же голова Спілки письменників «Гарт». Побачивши мене (ми були з ним знайомі ще з дев'ятнадцятого року), він простяг руку до мого ліктя і почав був казати:

— Цього товариша я беру собі...

Але Пилипенко випередив його. Схопивши мене під правий лікоть, гукнув:

— Спізнився, Василю! Я вже взяв його собі. — І повів мене на третій поверх.

Пізніше мені доводилося чути про те, що в Блакитного з Пилипенком часто-густо виникали гострі конфлікти: один намагався залучити котрогось письменника до своєї організації, другий — до своєї.

Ось і третій поверх. На дверях — табличка: »Редакція газети «Селянська правда»«. У першій кімнаті Пилипенко знайомить мене з трьома редакційними працівниками. Я ще й сьогодні не забув їхніх імен та прізвищ: Микола Горбань, Іван Ширенко та Іван Овчаренко. Ліворуч від дверей стояв вільний стіл.

— Оце й буде місце вашої роботи, — показав Пилипенко на той стіл.

Переходимо до наступної кімнати. Тут знаходимо

Остапа Вишню. З ним я вже познайомився в Пилипенковому мешканні. Вишня, виявилося, працював на посаді секретаря редакції «Селянської правди». Довелося мені з Пилипенком побувати ще й у третій кімнаті, де завідувач видавництва записав мене до списку співробітників «Селянської правди».

— Тепер, — звертаюсь до Пилипенка, — дозвольте мені піти на пошту і послати додому телеграму.

— Ідіть. Тільки не думайте часом утекти, — посміхнувся Пилипенко собі під вуса. — Бо ми однаково знайдемо вас.

Пішов я на пошту, послав своїй майбутній дружині телеграму:

«Залишаюся в Харкові. Подробиці листом».

Ночувати мені тієї ночі довелося в невеличкому готелі, здається, на Плетньовському провулку. А наступного дня я вже сидів за редакційним столом і переглядав матеріали для жіночого журналу.

Протягом першого місяця мого перебування в Харкові мені пощастило зробити не абияку кар'єру: я випустив перше число «Селянки України»; став членом Спілки селянських письменників «Плуг»; Остап Вишня з великою охотою взявся друкувати на сторінках «Селянської правди» мої віршовані фейлетони, що я їх підписував псевдонімом — Антоша Ко; Іван Кулик написав позитивну рецензію на «Людину в окулярах», і Головрепертком не загаявся дати дозвіл на виставу цієї п'єси в театрі Заньковецької. Тим часом Гнат Юра (я дав йому прочитати другий примірник «Тіля Уленшпигеля») згодився був залучити цю п'єсу до репертуару театру ім. Франка. Мене цей факт дуже радував. Адже кращого за Гната Юри виконавця ролі Лямме Гоодзака годі було б і шукати. Та, як на лихо, знайшовся в Харкові партійний рецензент (якесь цабе з Обкому партії), який, рецензуючи мою п'єсу для Головреперткому, назвав Тіля Уленшпигеля «міщанським героєм». Цього було досить, щоб Головрепертком наклав на п'єсу свою заборону. Хоч як боляче було мені терпіти ту чергову невдачу, проте, опинившись у вирі тогочасного літературного життя, я знову, як і півтора року тому в Києві, став почувати себе верхи на баскому коні.

СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО, „ПЛУГ“ І „ГАРТ“-ВАПЛІТЕ

Хоч у двадцятих та на початку тридцятих років Сергій Пилипенко був одним із широковідомих діячів на полі творення пореволюційної української культури, однак даремно було б шукати згадки про нього в антології «Розстріляне відродження», що її упорядкував свого часу еміграційний літературознавець Юрій Лавріненко. Іншим письменникам, а часом і не-письменникам, упорядник приділив по двадцять-тридцять сторінок тексту, натомість Пилипенко не заслужив у нього навіть кількох рядків. Та однією кривдою, заподіяною Пилипенкові, Лавріненко не задовольнився: у своєму есеї «Літературний вітаїзм 1917-1933», надрукованому в кінці антології, упорядник бере Пилипенка на глум, називаючи його «нещасливим теоретиком мистецтв (?) з рамени (??) псевдописьменницької (???) організації «Плуг». Ось в яку бундючну позу може іноді стати і порядна людина, коли вона захворіє на елітоманію. До такого знеславлення Пилипенка не звертався навіть сам Хвильовий під час Літературної дискусії 1925-27 рр. Пилипенко — його головний опонент — для Хвильового був: «Енко», «маестро», товариш Пилипенко», «Сергій Володимирович». Ще обурливіший факт: Лавріненко, як бачимо, дозволяє собі глумитися не тільки з Пилипенка, а й з усієї письменницької організації «Плуг», називаючи плужан псевдописьменниками.

Тим часом через «Плуг», про що й Лавріненкові відомо, в пореволюційну українську літературу прийшли такі письменники: Володимир Сосюра, Андрій Головка, Іван Сенченко, Петро Панч, Олександр Копиланко, Докія Гуменна, Андрій Панів, Василь Чапленко, На-

таля Забіла, Сава Божко, Володимир Гжицький, Дмитро Бедзик, Василь Мисик, Леонід Первомайський, Григорій Епик, Василь Минко... Та й сам шановний Юрій Андріанович, і він не тільки був членом «Плуга», а й, як про це подекують люди, послужливо носив слідом за Пилипенком плужанського істика.

ХТО Ж ТАКИЙ БУВ СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО?

Народився Сергій Володимирович Пилипенко 12 липня 1891 року в Києві в учительській родині. Учився в гімназії та Київському університеті. Бувши студентом, належав до есерівської організації, за що потрапив був на заслання. Під час 1-ої світової війни протягом кількох років перебував на фронті, де дослужився до ранги штабс-капітана.

Мені особисто Пилипенкове прізвище стало відомим ще в 1917 році. Працюючи в газеті 6-ої армії «Воин-гражданин», я мав можливість переглядати фронтові видання, що надходили до редакції порядком обміну на нашу газету. Всі ті видання були російські, за винятком газети «Український голос», що виходила на Північному фронті, в латвійському місті Ризі. Редактором того «Українського голосу», як зазначалося в кінці четвертої сторінки, був штабс-капітан С. Пилипенко.

Демобілізувавшись з армії, Сергій Володимирович повернувся до рідного Києва. Тут партія українських есерів увела Пилипенка до складу свого ЦК і настановила його на редактора органу цієї партії — газети «Народня воля».

У бібліографічному довіднику «Письменники радянської України», виданому 1970 року в Києві, пишеться, що Пилипенко нібито ще в 1918 році перейшов до КП(б)У. Це твердження розходиться з правдою: за Директорії УНР Пилипенко весь час залишався на посаді есерівської «Народньої волі». І тільки 4 лютого 1919 р., коли до Києва наближалися московсько-большевицькі загони, Сергій Володимирович скликав редакційну нараду, в якій, до речі, брав участь і автор цих спогадів, і запитав присутніх: «Що ми, товариші, маємо робити — видавати газету далі чи припинити?» Більшістю голосів ухвалено припинити.

І тільки після того С. В. Пилипенко перейшов від українських есерів до большевиків. Невдовзі я став знати його як одного з редакторів газети «Вісті ВУЦВКу». Під час денікінщини Пилипенкові довелося побувати на фронті, але на початку 1920 року він повернувся був назад до київських «Вістей». Коли ж на Київ стали наступати поляки з українцями, його знову послали на фронт. Після ліквідації польського фронту Пилипенко до Києва вже не повернувся. Де він перебував якийсь час — не знаю. Але ширилися чутки, що його заарештовано і посаджено до харківської в'язниці. Справа, очевидно, була поважна. Бувши замолоду завзятим курієм, я якось запитав Пилипенка:

— Невже ви, Сергію Володимировичу, ніколи не курили цигарок?

— Тільки тоді курив, коли сидів у в'язниці і щохвилини чекав на розстріл, — почув я його відповідь.

Однаке до розстрілу діло не дійшло: Пилипенка виправдали, і в 1921 році ми бачимо його вже на посаді відповідального редактора всеукраїнської газети «Селянська правда», що виходила в новій столиці України — Харкові. На весні 1922 р., залишаючись і надалі редактором «Селянської правди», Сергій Володимирович, з наказу партії, береться творити всеукраїнську Спілку селянських письменників «Плуг». Вже через рік стали появлятися друком книжки членів «Плуга»: Андрія Головка, Петра Панча, Івана Сенченка, Олександра Копиленка та Володимира Сосюри. Усі ці письменники-плужани, як один, походили із селянських родин. Вийшло друком також перше число альманаха «Плуг» — з поезією та прозою плужан, і з літературними шаржами Сашка (Олександра Довженка). Проте на цих осягах Пилипенко не зупинився. Ні, він і далі ще завзятіше розшукував по всій Україні схильних до літературної праці молодих людей, щоб залучити їх до тогочасних письменницьких лав.

СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО І ПЛУЖАНИ

Як про це вже згадувалось, я знав Пилипенка і раніше. За Директорії УНР він друкував у київській «Народній волі» мої фейлетони. Пізніше, в 1919-20 рр. обидва ми працювали в київських «Вістях»: Сергій Во-

лодимирович був одним із редакторів тієї газети, я редактором. Але тоді я знав Пилипенка тільки, сказати б, здала, а від 1924 р., вступивши до «Плуга», став знати його і зблизька.

Однією з характерних рис Пилипенкової вдачі була його працьовитість. З дому він виходив перед дев'ятою годиною, а з праці повертався аж опівночі. Та й не дивно: обов'язків у нього було багато. В 1924 році, коли я приїхав до Харкова, Сергій Володимирович займав кілька посад: редактор всеукраїнської газети «Селянська правда», голова Спілки селянських письменників «Плуг», головний редактор трьох книговидавництв — «Червоного шляху» (пізніше переіменованого в Державне видавництво України), «Книгоспілки» та «Руху». Крім згаданих вище обов'язків, Пилипенка щодня викликували на різні засідання, зібрання та наради — то до котрогось із Відділів ЦК партії, то до Головополітосвіти НКО, то до Головдруку. Удень в редакції «Селянської правди» я майже ніколи його не бачив. Газету робив Остап Вишня з трьома співробітниками. А Сергій Володимирович приходив, вірніше, заходив до редакції десь тільки о восьмій годині вечора. Стомлений за день, клав на підвіконні свого портфеля, скидав із себе довгого чорнодубленого кожуха та сиву шапку (взимку) і сідав за стіл, щоб далі продовжувати свій робочий день. Робити тут йому було що. Ось, праворуч лежать на столі відбитки завтрішнього числа газети — треба їх перевірити і підписати до друку. Ліворуч — купа адресованих йому особисто листів. А ще ж і передову до наступного числа «Селянської правди» треба написати: завтра він не матиме на те часу.

І Сергій Володимирович береться до праці.

Тим часом до першої редакційної кімнати починали сходитися плужани. Така вже у них традиція була — зустрічатися щовечора із своїм «папашею», як вони називали Пилипенка. Отож і сьогодні зійшлося їх сюди, мабуть, чоловіка з п'ятнадцять. Хто ж вони такі? Кілька редакційних працівників із харківських газет та журналів, двоє-трое учителів, усі ж інші — студенти Харківського ІНО, Комуніверситету Артема, педінституту та один юнкер з Української школи військо-

вих старшин. Майже всі поприходили з портфелями в руках, а як ні, — з книжками під пахвою. Порозсідалися, хто де хотів: на стільцях, на столах, на підвіконнях. І всі вони, так само як і їхній «папаша», продовжують свій робочий день. Наталя Забіла примостилася кінець мого столу — перевіряє учнівські зошити, — вона вчительює в одній із харківських шкіл; Андрій Панів — здаля бачу — схилився над книжкою Олександра Білецького — «В мастерской художника слова»; Володимир Сосюра читає Павлові Усенкові свого нового вірша; Антій Дикий з Юрієм Вухналем точать у кутку якісь теревені.

Час збігає. Дев'ята година — «папаша» не виходить. Десята — не чути його. Комуś нетерпеливиться, — запитує:

— Щось довго запрацювавсь наш папаша?

— Бо працює як віл, — обзивається з кутка Терень Масенко.

— Не як віл, — поправляє Масенка Михайло Биковець, — а як три пари волів.

Свого «папашу» плужани люблять понад усе. Та й як вони могли б його не любити, коли Пилипенко поводився з ними як порядний батько із своїми синами та дочками. За весь час мого перебування в «Плузі» я й раз не був свідком, коли б Пилипенко підвищив на котрогось із нас свій голос, нагрімав, чи став би комуś гостро докоряти. Ні, в його вдачі й натяку не було на начальницьку зверхність, партійницьке зазнайство, бюрократичне адміністрування. Завжди спокійний, стриманий, урівноважений, Пилипенко міг зробити нам зауваження, але ніколи він не вдавався до погроз чи залякувань. Коли ж мова про те, чим і як допомагав Пилипенко плужанам, то всього й не перелічити: того визволив із в'язниці, іншого улаштував учитися у вищій школі, третього підтримав матеріально. А часом траплялися випадки, коли Сергій Володимирович давав котромусь заблукалому провінційному письменникові-початківцеві притулок у своєму власному мешканні.

Та ось, нарешті, двері з редакторової кімнати відчинились, і через поріг переступив Пилипенко. В кожусі, в шапці, з портфелем — напоготовлений попряму-

вати додому. Одначе зупинився, зиркнув поверх окулярів і, мугукнувши у вуса щось на кшталт привітання, каже:

— Багатенько вас зібралося. Що скажете нового?

І Пилипенко намірився був ступати далі, але послужливий Михайло Биковець уже підсунув йому стільця, запрошує:

— Сідайте, папашо.

Довелось Пилипенкові сісти. Не сядеш — можуть образитися. Чогось же вони сюди поприходили? Сергій Володимирович скидає шапку, кладе її на столі і чекає хто що скаже. Охочих щось сказати знайшлося багато. Отож і почалося. Сенченко: «Що чути, папашо, про видання плужанського журналу? Чи скоро він почне виходити друком? Плужани понаписували великі прозові речі, а друкувати їх нема де». Биковець: «Коли вже ми, папашо, роздобудемо для «Плуга» приміщення? Люди щодня приїжджають з периферії і скаржаться, що ніде того «Плуга» не можна знайти». Панив: «Час нам подумати про третій з'їзд «Плуга», що має відбутися на весні наступного року». А за цими трьома подають свої голоси й інші. Пилипенко на все те докладно відповідає. Та не встигне відповісти, як уже розпочинається обговорення, дискусія, навіть суперечки. Нарешті, глянувши на свого годинника, «папаша» каже:

— Чверть на дванадцяту. Давайте, товариші, кінчати.

Усі встають і прямують до дверей. Рушив був і Пилипенко, та раптом пригадав — забув свої рукавиці взяти. Вертається до другої кімнати, а слідом за ним суне і Сосюра. Тримаючи в руках наготовленого папірця, Володя плаксивим голосом звертається до Пилипенка:

— Дозвольте мені, папашо, прочитати вам свого нового вірша.

Хоч як Пилипенкові хотілося уже піти додому, але Сосюрі він не може відмовити. Адже Володя — один із його улюбленців. Іноді можна було бачити, як Сосюра, випадково зустрівши Пилипенка на Сумській вулиці, читав йому свого нового вірша.

— Гаразд, читайте, — каже Пилипенко і знозу сідає на стільці.

Додому Сергій Володимирович приходив десь о двадцятій годині, але не одразу лягав спати: ще ж треба було перечитати листи, яких він не встиг прочитати в редакції.

Крім своїх чергових засідань, нарад та зустрічей з «папашею», плужани щопонеділка улаштовували літературні вечірки. Відбувалися ті вечірки у концертній залі Селянського будинку. Вступ до залі для всіх був вільний. Тим то харків'яни валом валили на ті плужанські вечірки. Чоловіка з двісті щоразу приходило. Письменники, вчителі міських шкіл, працівники газет та журналів. А часом бували й звичайні службовці, що цікавилися літературою. Та найбільше серед присутніх можна було бачити студентів.

Керував вечірками, як правило, сам голова «Плужа». Ставний, високий, з помірними вусами, — виходив Сергій Володимирович, поблискуючи скельцями окулярів, на сцену. Звідти виголошував коротеньку промову, після починав випускати по одному плужан, що мали читати свої твори. Читалося різні жанри: оповідання, новелі, вірші, гуморески. Гумористів у «Плужі» не бракувало: Остап Вишня («позапартійний» плужанин), Антоша Ко, Василь Минко, Юрій Вухналь, Юхим Гедзь, Василь Чечвянський, Сергій Чмельов. Частенько виступав на плужанських вечірках один з юнкерів Української школи старшин. На жаль, прізвища його не можу пригадати. Він так само належав до гумористів. Талановитий був юнак. Йому пророкували таку саму популярність у майбутньому, якої на той час досягнув був Остап Вишня. Що сталося з тим юнаком — не знаю, але він незабаром умер.

Після читань починалося обговорення прочитаних творів. Часом доходило до гострих суперечок. Бо між плужанами були і вроджені заводіяки, прикладом: Григорій Коляда, Олександр Копиленко, Сава Божко, Михайло Биковець. Як заведуться було, то от-от почнуть битися. Але «папаша» швидко урезонував їх.

На плужанських вечірках вільно було виступати з читанням своїх творів і членам інших письменницьких

організацій, зокрема гартованцям. Микола Хвильовий не раз читав там свої новелі, Гордій Коцюба — оповідання, Майк Йогансен — вірші. Бо всяк із них хотів перевірити якість власних творів на «масі». Ось що пише з цього приводу Юрій Смолич у книжці своїх спогадів «Розповідь про неспокій»:

«Блакитний першим ділом вирішив перевірити п'єсу (мова про «97» Миколи Куліша — А. Г.) на «масі».

Масою стала аудиторія чергової плужанської вечірки в Селянському будинку: чоловіка двісті плужан, гартованців та постійних відвідувачів — студентів і вчителів».

Смолич правду пише. Діялося це влітку 1924 року. Я й сам брав участь у тій вечірці.

Не гребували плужанськими вечірками і кияни. Навіть Микола Зеров іноді прикрашав своїми виступами наші вечірки. Як ото приїде було в якійсь справі до Харкова, то одразу ж шукає Пилипенка, щоб домовитися з ним про свій виступ на вечірці «Плуга». Мені запам'ятався один виступ Зерова, коли він читав у нас новелю Марка Черемшини «Село вигибає». Річ у тім, що ДВУ доручило йому написати вступну статтю до книжки Черемшининих творів. У цій справі він і приїхав до Харкова. Читати з трибуни Зеров був мастак. Навряд чи й професійний актор міг би так утнути. Постава, голс, дикція, виразність — все у нього було доладне. І хоч Черемшина, як відомо, писав свої твори гуцульською говіркою, проте читання Зерова справило на слухачів велике враження.

Минули зимові місяці 1924-25 рр. В уряді УССР на той час сталися значні зміни. Замість румунського комуніста Христіяна Раковського головою уряду УССР став українець Влас Чубар, а наркомом освіти України — колишній боротьбист Олександр Шумський. Нарешті, в травні 1925 року усунено і першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга, що був на боці русифікаторів, а на його місце призначено Лазаря Кагановича. Тепер українізація стала набувати щодень ширшого розмаху. Школи, театри, газети, журнали — все переходило на українську мову. Таке відбувалося по всій Україні. Одночасно з успіхами на полі українізації

зростала і популярність нашого «Плуга». В 1925 році ми крім щорічних альманахів «Плуг» стали видавати місячний журнал «Плужанин». Зростала наша організація й чисельно. До «Плуга» стали зголошуватися й письменники, що починали свою літературну діяльність ще до революції, наприклад: Наталя Романович-Ткаченко, Юрій Будяк, Любов Яновська, Дніпрова Чайка, Пилип Капельгородський, Володимир Свідзінський, Віталій Товстоніс, Кіндрат Анищенко, Дмитро Загул, Яків Жарко, Антін Шабленко. В Києві, Полтаві та Дніпропетровському на той час уже існували філії «Плуга». Багато хто з плужан провадили літературні відділи в обласних газетах, пропагуючи таким чином серед широких читацьких мас українську художню літературу. Та й у самому Харкові щось із п'ятеро плужан працювали в масових журналах за секретарів редакцій. Плужанин С. Киричинський, галичанин з роду, утворив у Харкові УТОДІК (Українське товариство драматургів і композиторів), яке збирало авторські гонорари за виставлені в театрах п'єси та виконані на концертах музичні твори. Юрій Смолич, у своїй книжці спогадів «Розповідь про неспокій», приписує цю заслугу Миколі Кулішеві. Запевняю Смолича: Куліша тоді ще зовсім не було в Харкові, коли утворено УТОДІК. Бо я сам особисто був одним із тих, що перші вступили до того Товариства. Щождо Миколи Куліша, то його обрано на голову УТОДІКу вже аж восени 1926 року, а Вараву, композитора Мейтуса та мене — на членів ревізійної комісії.

Крім згаданих осягів, що їх «Плуг» мав на початку четвертого року свого існування, слід відзначити нашу єдність поглядів на завдання «Плуга». Ніхто з нас не замірявся на авторитет Сергія Пилипенка, ніхто не проголошував себе опозиціонером, ніхто покищо і в думці не мав перетворювати масовий «Плуг» на чисто творчу літературну організацію.

«ПЛУГ» І «ГАРТ»-ВАПЛІТЕ

Як про це вже згадувалося, Сергій Пилипенко організував «Плуг» у квітні 1922 року. Натомість Спілку пролетарських письменників «Гарт», організаторам і керівником якої був редактор газети «Вісті» Василь

Блакитний, утворено на рік пізніше. За настановами партії, обидві ці організації мали однакові завдання — виявляти серед робітничо-селянських мас охочу до літературної праці молодь, гуртувати її та навчати літературної майстерности. Різнилися «Гарт» із «Плугом» лише одним: гартованці мали провадити свою роботу серед робітництва, плужани — проміж селянства. Так Блакитний з Пилипенком обидва й робили. Юрій Лавріненко викривляє правду, коли замовчує масовізм Блакитного. Бо насправді Блакитний був куди більшим прихильником масовізму, ніж Пилипенко. Голова «Плуга» обстоював лише один масовізм — літературний, а голова «Гарту» — чотири масовізми: літературний, театральний, образотворчий і музичний. Адже не хто — саме Блакитний наказував гартованцєві Смоличу утворювати по всій Україні театральні філії та драматичні гуртки «Гарту».

Якщо ж брати на увагу той факт, що «Плуг» мав у десять разів більше членів організації, ніж «Гарт», то діялося таке з інших причин. Перша: робітництво на Україні було зрусифіковане на дев'яносто дев'ять відсотків, і гартованці спочатку не могли знайти на харківських заводах двох-трьох молодиків, що вміли б української мови. Друга причина: наявність серед гартованців опозиційної групи, яка саботувала роботу «Гарту» серед робітництва. Очолював ту групу Микола Хвильовий. На думку Хвильового, все те, що досі робили «Гарт» та «Плуг» серед мас, мало б належати до обов'язку культурно-освітніх установ. А письменники, мовляв, повинні сидіти в своїх робочих кабінетах і писати доброякісні твори. Хвильовий навіть видав був — таємно від Блакитного — число опозиційного журналу під назвою «Урбіна». А його прихильники склали «позахалаявний» «Інтернаціонал гартованців», в якому співалося:

Вставай, Дніпровський і Сосюра,
Аркадій Любченко, вставай, —
Доволі в «Гарті» бути за джурів,
Політикам в — — — дай,
У груди, в — — — , в морду, в зуби,
Шоби залляло все вогнем.

Нехай Блакитний і Коцюба
Самі працюють в Л. Н. М.

Через ці розходження в поглядах у Блакитного з Хвильовим часом виникали гострі конфлікти. Обидва авторитетні і не без амбіцій, вони не хотіли один перед одним поступитися.

Коли, як і чим закінчився б двобій Блакитного з Хвильовим, трудно сказати. Але на початку 1925 р. Блакитний раптово занедужав і, спаралізований, ліг до шпиталю. Цей нещасливий випадок деякою мірою вплинув на зміни в «Гарті»: замісником Блакитного відтоді став Микола Хвильовий. Талановитий новеліст, член партії з понадп'ятирічним стажем, учасник громадянської війни на боці большевиків — іншого такого кандидата на керівника організації серед гартованців не було. Ставши на чолі «Гарту», Хвильовий береться перетворювати масовий «Гарт» у творчу організацію. Це — поперше. А подруге — починає критикувати та висміювати масовізм «Плуга». Слідом за Хвильовим стали обзиватися і декотрі його однодумці. Однак і серед плужан так само не бракувало гострословців. Давай вони давати гартованцям одкоша, називаючи їх «олімпійцями», «літературними дворянами», «задаваками». Ті ще дужче взялися глузувати з плужан. Правда, покищо ця, з обох боків гостра шпиганина обмежувалася словами. Але з часом, десь на початку квітня 1925 р. на сторінках «Культури і побуту» (додаток до газети «Вісті») появилася стаття Григорія Яковенка (київський плужанин) під назвою «Про критику й критиків в літературі», в якій автор висміював «олімпійців» із «Гарту».

Прочитавши ту статтю, Хвильовий, експансивно-запаліста людина, як стій ухопив до рук любу йому романтичну шпагу, і за кілька днів на сторінках «Культури і побуту» появилася його памфлет «Про сатану в бочці», або графоманів, спекулянтів та інших «просвітян». Водночас із слухними закликами до молоді дбати про високий рівень літератури автор памфлету раптом, ніби втративши над собою контроль, став вивергати антимосковські гасла («Геть від задрипанки Москви!», «Дайош психологічну Європу!») та висловлювати

дивоглядні пророкування про азійський ренесанс, який нібито має виникнути на Україні і, зчасом, поширитися на всі частини земної кулі. Щодо плужан, то їх Хвильовий «почастував» у своєму памфлеті цілою зливою найзневажливіших термінів, як от: «селописці», «писарі», «просвітяни», «недоуки», «графомани»...

Обурливо було плужанам читати той памфлет Хвильового. Нам здавалося, що оті зневажливі слова, кинуті на адресу селянських синів та дочок, належали не українському письменникові-комуністові, а одному із старорежимних «паничів», для яких кожний український селянин був «мужиком», «хахлом», «мазницею». Тим то Сергій Пилипенко, повсякчасний оборонець селян, негайно ж зареагував на памфлет Хвильового своєю статтею на сторінках тієї ж таки «Культури і побуту». Іронізуючи з протиселянських тенденцій автора памфлету, Пилипенко вживав ось таких метафраз:

«Куди лізете, сопливі! Ви ж не геніяльні! Ви не розумієте, — що грядуть ренесанси: азійський — пролетарський, африканський, пролетарський і що треба вчитися в Зерова зневажати просвіту».

Ото тими двома виступами в пресі — Хвильозого та Пилипенка — і розпочалася так звана Літературна дискусія 1925-27 рр. Перший опонент протягом усього часу вимахував гострою романтичною шпагою, другий орудував замашним реалістичним істиком.

Як Хвильовий розцінював (поза виступами в пресі) скеровані проти нього Пилипенкові статті — не доводилося чути. Щождо Пилипенка, то він об'єктивно сприймав памфлети Хвильового. Мені не раз доводилося чути від нього:

— Сьогоднішній памфлет Хвильового сильніший за мою попередню статтю.

Або:

— Ось у цьому місці Хвильовий має рацію.

Слід зазначити ще й такий факт: надалі «Плуг» щороку переводив реєстрацію своїх членів, виключаючи геть баласт.

І, загалом кажучи, поза дискусіями на сторінках преси, обидва опоненти ставилися один до одного по-джентлменському.

Декотрі з шанувальників Хвильового ще й до сьо-

годні не можуть дарувати Пилипенкові його виступів проти Хвильового. Сам він, кажуть, не спромігся написати нічого путнього, тим часом насмілювся виступати проти найталановитішого пореволюційного українського письменника. Що Пилипенко написав мало — це правда. Правдою є й те, що Хвильовий на той час виявив був себе як талановитий письменник. Але ще більшою правдою треба вважати той факт, що для творення пореволюційної української літератури Сергій Пилипенко зробив більше за будь-кого з тогочасних письменників. Попереду я вже згадував про ту гору обов'язків, які Пилипенкові довелося в роки українізації нести на своїх плечах. А зараз додаю до сказаного ще й таке: саме Сергій Пилипенко був одним із будівничих Українського літературно-наукового інституту в Харкові і першим його директором. Щодо виступів Пилипенка проти Хвильового під час літературної дискусії, то він мав на те підстави.

Бувши членом комуністичної партії і головою «Плуга», утвореного за настановами тієї ж таки партії, Пилипенко повинен був боронити цю письменницьку організацію від гострих нападів Хвильового.

Далі: перетворювати Спілку селянських письменників «Плуг» на чисто творчу організацію, так як це робив Хвильовий з «Гартом», було ще зарано. Адже на той час щойно почалася була боротьба за дерусифікацію всіх ділянок життя українського народу, і письменникам не випадало зачинятися в своїх кабінетах, бавитися мисливськими рушницями та водитися з ловчими собаками, як це робив Хвильовий та дехто з його друзів.

Нарешті: хоч яким українським патріотизмом позначалися антимосковські гасла Миколи Хвильового, однак в 1925 році, коли Москва почала була — нехай і лицемірно — виявляти поступливість перед домаганнями ЦК КП(б)У в національній справі, — ті гасла були невчасними. І можна тільки пожаліти, що Хвильовий, талановитий письменник і блискучий памфлетист, видно згоряча, припустився непоправної помилки. Адже гасла, кинуті ним в напрямку Москви, значесм, мимо його волі, перетворилися в безліч бумерангів, які, повернувшись на Україну, влучили не тільки

в скроню самого Хвильового, а й у голови тисячів української інтелігенції. А могла б була ця трагедія і не статися, коли б Хвильовий був стриманішою, обачнішою та далекогляднішою людиною.

А втім, вернімося до подій у «Гарті». В травні 1925 р. помер Василь Блакитний — колишній редактор газети «Вісті», він же голова літературної організації «Гарт». Якщо досі Хвильовий ще час від часу оглядався назад (чи не вертається Блакитний до «Гарту?»), то тепер він відчув себе цілковитим господарем цієї організації. Наслідки його господарювання невдовзі виявилися. Пролетарський «Гарт» остаточно перетворився у ВАПЛІТЕ — Вільну академію пролетарської літератури. На президента цієї організації обрано Михайла Ялового (літературний псевдонім — Юліан Шпол). Як і в колишньому «Гарті», так і в новоутвореній ВАПЛІТЕ були різні письменники: з більшим і з меншим талантом, з більшою і з меншою культурою, хвальковиті і скромні. А були й такі, які своєю творчістю навіть не дорівнювали плужанам. Коли вийшло перше число альманаха «Вапліте», я наглядів у ньому зовсім слабе оповіданнячко Михайла Майського, що належав до «Гарту»-ВАПЛІТЕ. Якось зустрічаю на вулиці Ялового, кажу йому:

— Чого це ви, товариші «академіки», називаєте нас «селописцями», а в самих є письменники, що й від «селописців» отстають. От узяти б Михайла Майського. Його оповідання у «ВАПЛІТЕ» зовсім слабеньке.

— Бачите, в чому річ, — зніяковівши, почав виправдовуватись Яловий: — Ми називаємо себе пролетарськими письменниками, гегемонами, а поміж нас нема жодного робітника. Отож саме через це ми й переманили до себе з «Пролеткульту» Михайла Майського. Він робітник. Правда, росіянин, але потроху опановує українську мову.

Уже з цього одного факту видно, що й у ВАПЛІТЕ не бракувало своїх «селописців», «писарів» та «просвітян». Ще одна біда ваплітян — їхня незначна кількість. Та й проміж тих були такі письменники, що не погоджувалися з поглядами Хвильового, — опозиціонери. А йти на заводи та вишукувати там і залучати до літератури молоді таланти — ваплітянам не хоті-

лося. Адже всі ми добре пам'ятаємо, з яким завзяттям Хвильовий вигукував у своїх памфлетах: «Дайош пролетаріят!», «Дайош українізацію пролетаріату!» Однак сам він до того пролетаріату не поспішав, бо то був би, з його погляду, масовізм. А щоб збільшити кількісно ВАПЛІТЕ, Хвильовий удався до інших заходів: не гребуючи «селописцями», почав він переманювати плужан до себе. Що ж, ніде правди діти, знайшлися проміж членів «Плуга» такі письменники, що помандрували до ВАПЛІТЕ. Першими перейшли туди Петро Панч з Олександром Копиленком. А через якийсь час за ними похилили і Володимир Сосюра з Іваном Сенченком. Загалом кажучи, згодом третю частину ваплітян становили колишні плужани. Виправдували ті перекинчики свою поведінку, звісно, «масовізмом» «Плуга». Насправді ж причина була інша: їх, поперше, принадажувала назва ваплітянської організації: ВАПЛІТЕ, а не якийсь там селянський «Плуг»; подруге — мала вагу і популярність Хвильового, що на той час уславився був своїми романтичними новелями та войовничими памфлетами.

Зрозуміла річ, перекинчики з «Плуга» до ВАПЛІТЕ справляли на Пилипенка прикре враження. Однак Сергій Володимирович, людина з міцними нервами, не виявляв свого невдоволення назовні.

— Що ж, — казав він спокійно, — якщо комусь милішою здається ВАПЛІТЕ, — нехай іде до неї. А ми й далі оратимемо український чорнозем своїм «Плугом».

Тим часом взаємини між плужанами та ваплітянами дедалі дужче загострювалися. Фігурально висловлюючися, заносилося на «холодну війну».

Ваплітяни висміювали плужан:

— Селописці! просвітяни! писарі! графомани!..

А плужани на те їм:

— Задрипані олімпійці! Фальшиві академіки! Літературні чваньки!..

Наступний, 1926 рік приніс плужанам кілька несподіванок. Перестала, з наказу партії, виходити газета «Селянська Правда», що її протягом п'ятих років редагував Сергій Пилипенко. Натомість із Києва до Харкова переїхала інша селянська газета — «Радянсь-

ке село», з редактором Веніямином Фурером на чолі. Звільнившись від редагування «Селянської правди», Пилипенко став ще більше приділяти уваги «Плугові». Від Фурера він допомігся, щоб той дав у будинку «Радянського села» (Пушкінська, ч. 24) кімнату для «Плуга». Туди негайно ж уселився із своїм майном архіваріус «Плуга», він же секретар журналу «Плужанин» — Михайло Биковець. За невеликий час нова адреса «Плуга» стала відомою не тільки в Харкові, а й по всій Україні, навіть за кордоном. Трохи чи не щодня заходили на Пушкінську, ч. 24, прибулі з периферії письменники-початківці. Там їх зустрічав Биковець, приймав від них рукописи. Коротші перечитував сам і одразу ж давав авторам поради, довші залишав у себе, щоб передати їх на рецензію котромусь із харківських плужан.

Пилипенко тепер ще частіше став навідуватися до «Плуга». Здебільшого приходив сам-один, але іноді з ним приходила і його дружина. Не дочекавшись чоловіка вдома, вона очевидно виходила йому назустріч. Переступивши через поріг, Сергій Володимирович одразу ж розпочинав ділову розмову, а Тетяна Михайлівна сиділа осторонь і мовчки дивилася на нас. Навіть тоді, коли ми часом зводили між собою словесну бучу, вона ані словом не втручалася до наших справ.

Мушу признатися: товкся і я в тому плужанському «центрі» майже щовечора. Річ у тім, що після ліквідації «Селянської правди», Фурер забрав був мене разом із «Селянкою України» до «Радянського села». Не буду нарікати: мені й там непогано працювалося. Бо й платню добру діставав, і ставлення до мене було людяне. Та все ж таки я вирішив кинути працю в редакції: хотілося перейти від дрібних жанрів до більшої прози. Почувши, що мені спало на думку кинути працю в «Селянці України», Фурер став цапки. «Не пущу! — вигукував. — Не пущу! Чого вам іти від нас? Платня мала? То я можу щось набавити. Хочете мати більше вільного часу? Починайте працю з півдня». Але я таки наполіг на своєму — залишив «Селянку України». Фурерові ж порадив узяти на моє місце Івана Сенченка, що саме тоді підшукував собі постійної праці, а сам перейшов, як тоді казали, «на підніжні

корми», тобто почав жити з літературних гонорарів. І так, не працюючи вже ніде в установі, прожив аж до початку 2-ї світової війни. Щождо матеріального стану, то, правду казавши, траплялося всього: іноді було густо, а іноді й пусто.

Тим часом літературна дискусія, розпочата минулого року, тривала далі. Тепер проти Хвильового виступав не тільки сам-один Пилипенко, а й інші письменники, критики та літературознавці, як от: Самійло Щупак, Дмитро Загул, Яків Савченко, Степан Васильченко, Борис Коваленко, Михайло Семенко, Григорій Яковенко та Олександр Дорошкевич. Одначе, Хвильовий не потурав на те — прямував далі своїм шляхом. На додаток до попередніх двох серій своїх памфлетів — «Камо грядеши» та «Проти течії» — на весні 1926 року він надрукував ще й третю серію — «Апологети писаризму». Москві, яка весь час прислухалася до того, що діялося в Харкові, нарешті, увірвався терпець. Рукою самого Сталіна вона написала листа до тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича та до всіх членів того ж таки ЦК, в якому, листі, були, між іншим, і ось такі рядки:

«У той час як західноєвропейські кляси і їхні партії повні любови до Москви, цитаделі міжнародного пролетарського руху, в час коли західноєвропейський пролетаріят із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Москвою, — український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів якомога швидше тікати від Москви».

Відтоді нагінка на Хвильового набагато збільшилася: його стали гостро критикувати не тільки в газетах, а й на партійних зборах. Разом із Хвильовим діставалося і всій ВАПЛІТЕ. Тим то ваплітяни змушені були усунути Михайла Ялового з президенства, натомість настановили на президента Миколу Куліша. А ЦК КП(б)У, мабуть, зрозумівши нарешті, як то воно смішно виглядає ситуація, коли голова організації селянських письменників «Плуг» Пилипенко обстоює під час літературної дискусії лінію партії, а керівник пролетарської ВАПЛІТЕ Хвильовий, навпаки, нехтує нею. Отож давай плянувати та монтувати нові літературні

організації, які могли б боротися проти ВАПЛІТЕ, зокрема ж проти Хвильового. Наслідком того в кінці 1926 року утворився «Молодняк». Виникла та літературна організація з ініціативи плужанських комсомольців. А в січні 1927 року в Харкові з'їхався з'їзд, нібито справжніх пролетарських письменників. Кажу — нібито, бо насправді то була строката збиранія. На тому з'їзді утворено ВУСПП — Всеукраїнську спілку пролетарських письменників. На голову ВУСППу обрано молодого письменника з Одеси, на той час студента, — Івана Микитенка. Оті дві літературні організації — ВУСПП та «Молодняк» — і пішли далі наступати на ВАПЛІТЕ, а «Плуг» залишився тепер на другому пляні. Пилипенкові від того трохи полегшало. Біда тільки та, що і Микитенко, так само як досі Хвильовий до ВАПЛІТЕ, почав переманювати плужан до ВУСППу. Та ще більше: голова ВУСППу мав намір взагалі зруйнувати «Плуг».

Відтоді увесь український літературний фронт став поволі входити в смугу хаосу, безладдя та розвалу. Колись, на початку двадцятих років, українських літературних організацій було дві-три, а тепер стало їх щось із десяти і кожна сама себе реклямувала, а всіх інших гудила, і кожна закликала письменників переходити до неї, бо тільки вона є справжньою літературною організацією. А скільки тих перекинчиків розвелось, що перекидалися з однієї літературної організації до другої, то не можна було й перелічити. Траплялися такі, які, побувавши геть чисто в усіх організаціях, знову верталися до своїх попередніх товаришів.

«ПЛУГ» ОРЕ ДАЛІ

1927 рік для плужан був подвійно ювілейним роком. Крім десятиріччя советської влади, ми в тому році мали відзначити ще й п'ятиріччя існування нашої організації. З цієї нагоди, десь наприкінці квітня, був скликаний всеукраїнський з'їзд «Плуга». Скільки саме прибуло на наш з'їзд людей — не пам'ятаю, але було їх, здається, близько сотні. Вітати нас приходили представники всіх літературних організацій, не виключаючи й ВАПЛІТЕ. Та найгарячіше привітав плужан нар-

ком освіти УССР Микола Скрипник, що за невеликий час перед тим заступив місце Олександра Шумського.

По закінченні з'їзду багато хто з плужан вирушили групами в подорож по Україні. Розуміється, за державні кошти (про це заздалегідь подбав наш «папаша»). Маршрути подорожей були різні. Мені, прикладом, випало подорожувати з чотирма товаришами за таким маршрутом: Харків—Київ—Дніпропетровське—Запоріжжя—Харків. До Києва ми їхали потягом, від Києва до Дніпропетровського пливли пароплавом, далі — до Запоріжжя — човном, через пороги. Побували ми і на будівництві Дніпрельстану, яке тоді щойно розпочиналося.

Повернувшись з цієї подорожі, я пішов на Пушкінську, де досі містився «Плуг», але нікого вже там не застав. А на замкнених дверях висіло оголошення:

«Увага!

«Плуг» перебрався на Сумську, ч. 31, до будинку ДВУ».

Іду на Сумську, ч. 31, щоб з'ясувати, що сталося з «Плугом». А сталося з ним таке: ДВУ, з нагоди десятиріччя советської влади, надало всім літературним організаціям у своєму будинку по кімнати. Крім того, те ж таки ДВУ зробило письменникам ще один ювілейний подарунок: взяло на своє утримання всі літературні журнали, що їх досі організації видавали самотужки. Плужани від того дуже пораділи: давай видавати свого «Плужанина» двічі на місяць, а також ще дужче активізувати видання серії гумору та сатири під загальною назвою «Весела книжка», розпочатої ще в 1926 році. Назв видаваних книжок не можу пригадати, але прізвища авторів збереглися в моїй пам'яті. Ось вони: Остап Вишня, Антоша Ко, Василь Чечвянський, Василь Минко, Юхим Гедзь, Юрій Вухналь, Кость Котко, Іона Вочревісущий, Павло Нечай, Сергій Чмельов та Олександр Ковінька. Видали ми й кілька перекладів: Ярослава Гашека, американського письменника Батлера, Шолом Алейхема. Ці гумористично-сатиричні книжки так швидко розходилися, що нам довелося перевидавати їх по кілька разів. А наше видавництво розбагатіло із серії «Весела книжка»: навіть свого бухгалтера спромоглося утримувати.

Хоч плужанські вечірки в Селянському будинку на той час давно вже були ліквідовані, — натомість у «Плузі» існувала Літературна студія для молодих письменників, — однаке від прилюдних виступів із читанням своїх творів ми й не думали відмовлятися. Виступали всюди: в робітничих клубах, на курсах української мови, перед студентами харківських вищих шкіл. А часом виїжджали і поза межі Харкова. Не від тих був і наш «папаша», щоб поїхати з нами кудись на літературний виступ. Хоч як йому було ніколи, проте він іноді вхитрявся звільнитися на якийсь день від своїх обов'язків.

— Цього разу і я поїду з вами, — казав у таких випадках Сергій Володимирович до нас.

А нам, групі з п'яти-шести чоловіка, тільки того й треба було, — радо приймаємо «папашу» до свого гурту. Бо, коли на виступи з нами їхав сам голова «Плуга», ми почували себе «як у Бога за дверми». Сергій Володимирович усе зробить як слід: і познайомить нас із представниками місцевої влади, куди ми приїдемо, і подбає за всі наші вигоди, і, якщо котрийсь із нас часом спіткнеться, зуміє його підтримати.

Мені пригадуються два виступи, коли на чолі нашої групи стояв Пилипенко. Трапилося це в 1928 році. Побували ми спершу в Прилуці, а після поїхали до Сум. Про ці обидва виступи згадує у своїх спогадах про «Плуг» і київський письменник Василь Минко («Вітчизна», ч. 2, 1971 р.). Він називає на прізвища всіх письменників, які тоді їздили. Ще більше: Минко навіть згадує про те, чим пахла Прилука (м'ятою!), однаке «забув» згадати, що з ними їздив ще один письменник — Антоша Ко (таким псевдонімом я тоді підписувався під своїми гумористичними фейлетонами та гуморесками). А втім, не буду нарікати на Минка. Бо як же він міг згадати прізвище «зрадника народу», коли його, Минка, за те могли б запровадити до психіатричної лікарні.

Найдужче запам'ятався мені наш виступ у Сумах. Приміщення міського театру. Повно-повнісінько людей. Ми — семеро нас — сидимо на сцені за довгим столом. Керує нами Сергій Володимирович. Напочатку Андрій Панів прочитав кілька ліричних віршів. Далі виступає

Андрій Головка з уривком із повісти «Бур'ян». Після сам Пилипенко читає свої байки. «Папашу» змінив на авансцені Василь Мисик. Публіка приймала письменників якнайкраще, зустрічаючи й випроводжаючи їх гучними оплесками.

Ось прийшов ряд і до мене. Я, як завжди, виступав останнім. Бо сам того хотів. Часом товариші умовляли мене: виступай, мовляв, за котримсь із нас, раніш. Але я рішуче відмовлявся: мені подобалося виступати останнім. Отож, виходжу на авансцену й читаю якусь, не пригадую, свою гумореску. Публіка плеще в долоні. Читаю ще одну гумореску — присутні й далі плещуть. Але, думаю, досить із них. Бо вже пізній час. Вертаюся до столу. Тим часом оплески в залі не втихають.

— Прочитайте їм іще щось, — каже Пилипенко.

— А може, досить, Сергію Володимировичу? Пізно вже. Щоб часом не спізнитися нам на поїзд.

— Ще встигнемо, — запевняє мене Пилипенко. — Прочитайте їм «Роман з партійкою».

Мені дуже не хотілося б читати тієї гуморески. Бо за той «Роман з партійкою» мене вже не раз лаяно. Одначе, якщо сам «папаша» наштотує мене на те, — прочитаю. І прочитав. Заля довго греміла оплесками. Наостанку всі ми, як і кожного разу, взялися відповідати на одержані від слухачів записки. Мав і я щось із десяти записок. Беруся переглядати їх. Стандартні: «Звідки Ви родом?», «Де вчилися?», «Чи можна вивчитися на письменника?», «Чи багато Вам платять грошей за Ваші твори?» Або ще й такі: «Чи Ви жонатий?», «Що то за бюстгальтер, який Ви згадували в своїй гуморесці «Радіо-інваліди»? І, нарешті, ще одна записка, якої я й боявся: «Як же так, що Ви, советський письменник, зважуєтесь висміювати в своїй гуморесці «Роман з партійкою» партійних людей? Та це ж справжня контрреволюція». Замість підпису — ініціали.

Я передаю ту записку Пилипенкові:

— Ви домовили мене читати «Роман з партійкою», то тепер самі й відповідайте на цю записку.

Та Пилипенкові відповісти на ту записку було легко. Прочитавши її вголос, Сергій Володимирович почав казати:

— Ніякою контрреволюцією тут і не пахне. Адже автор висміює на партійців, а одного міщанина, який думає, що партійці якось відмінно від безпартійних кохаються та одружуються. Насправді ж і партійна дівчина, коли до неї залицяється гарненький хлопець, почне приспівувати:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько,
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько.

Слухачам Пилипенкова відповідь так сподобалася, що вони і його нагородили гучними оплесками. А мені від того одразу ж полегшало на серці. Ще раз кажу: «папаша» не віддавав нас, своїх «синів» та «дочок», на поталу.

Як уже згадувано, 1927 рік порадував харківських письменників різними подарунками: всі організації дістали для себе окремі помешкання; багато хто з нас відбули групові подорожі по Україні; шестеро одержали ювілейні нагороди за свої літературні твори. І приємно відзначити таке: трое з шістьох лавреатів були основоположниками «Плуга» — Андрій Головка, Петро Панч та Володимир Сосюра.

ВАПЛІТЯНИ ВИРІШИЛИ «ЯРМАРКУВАТИ»

Тим часом організації ВАПЛІТЕ довелося в 1927 році зазнати великих клопотів. Ще наприкінці минулого року Хвильовий, Досвітній та Яловий змушені були опублікувати в пресі спільну заяву, в якій визнавали свої ідейні помилки. Та не зважаючи на їхні каяття, загальні збори ВАПЛІТЕ, що відбулися 27 січня 1927 року, виключили їх із своїх рядів. На нового президента замість Михайла Ялового ваплітяни обрали Миколу Куліша. Віцепрезидентом став недавній «селописець» — Григорій Епик, секретарем — Аркадій Любченко. Миколу Хвильового, що формально на той час уже не належав до ВАПЛІТЕ, партія й надалі не випускала із своїх цупких рук. Яких тільки заходів не вживалося з боку ЦК КП(б)У, щоб поставити цього «еретика» навколішки — нехай кається! Його посилено за

кордон — поїдь, мовляв, подивися на «психологічну Європу», що на неї ти надумав промінати комуністичну Москву; йому давано солідні грошові аванси, — бери, казали, гроші та пиши твори, в яких би ти на всі сто відсотків визнав свої дотеперішні ідейні помилки. А як же реагував на все те Хвильовий? За кордон їздити їздив, аванси брати брав, нові літературні твори писати писав, навіть від романтики перейшов до реалізму, проте ставати навколішки не поспішав. Це було видно хоч би з того, що його писання піддавалися гострій партійній цензурі. Та й не всі вони потрапляли до друку. А втім, партія була не тільки самого Хвильового, — не переставала вона бити і всю ВАПЛІТЕ. Та так була, що в кінці 1927 року ця організація змушена була самоліквідуватися. Звісно, ваплітяни і після самоліквідації, за винятком кількох осіб, що відійшли геть, і надалі трималися одного гурту.

Бачачи, що на фронті української літератури йдеться до ще більшого розвалу, ЦК КП(б)У став уживати різних заходів, щоб припинити процес того розвалу. Одначе до якоїсь радикальної перебудови літературного фронту він не міг братися: це право належало винятково ЦК КПСС.

Трохи чи не цілий рік нудилися колишні ваплітяни, не мавши свого журналу. Природна річ, їм довелося весь час вишукувати всяких способів, щоб якось вийти з того ненормального становища, в якому вони опинилися. Справді бо: конструктивіст Валеріян Поліщук, в організації якого налічувалося півтори людини членства, мав свій журнал, «Аванґард»; а вони, чимала група талановитих письменників, були позбавлені такого права. Треба було щось робити з цього приводу. І колишні ваплітяни вирішили вдатися до хитрощів: зголосимося, мовляв, до Головліту з пропозицією про те, що ми надумали видавати позагруповий журнал, в якому друкуватимуться твори членів усіх літературних організацій. Оскільки ж склад співробітників майбутнього журналу нагадуватиме собою ярмаркове збіговисько, то назвемо його «Літературним ярмарком». Пішли до Головліту. Там зраділи, почувши, що колишні ваплітяни міняють свої ідеологічні віхи. Дали дозвіл на видання позагрупового журналу. На

редактора призначили не кого-будь, а самого Миколу Хвильового. Отож, у грудні місяці 1928 року появилось друком перше число «Літературного ярмарку», який проіснував рівно рік.

Дехто з наших літературознавців твердить, що Микола Хвильовий був увесь час редактором «Літературного ярмарку». Насправді ж було інакше: видав він не більше двох-трьох чисел. Бо в моїй пам'яті зберігається ось такий випадок із тих років. Надумав я одного дня змонтувати для Літературного будинку настінну гумористичну фотогазету. Беру вирізаю з газетних та журнальних знімків чужі тулуби, які чимсь нагадують того чи того харківського письменника, насаджую на ті тулуби голови моїх товаришів — виходять смішні фотомонтажі! Під кожним роблю відповідний напис. Ось надійшла черга до Хвильового. На чий тулуб посадити його голову? Натрапляю в «Червоному перці» шаржований малюнок оперової акторки Литвиненко-Вольгемут. Широка із себе жінка, одягнена в барвистий український одяг, з великою низкою бубликів, замість намиста, на шії. Припасовую до тулуба акторки голову Хвильового. Чудовий фотомонтаж. Трохи-трохи не Хівря із «Сорочинського ярмарку», хоч і з чоловічим обличчям. Під фотомонтажем роблю напис: «Микола Хвильовий з нагоди призначення його на редактора журналу «Літературний ярмарок».

Коли фотогазета була готова, вирушаю з нею до Літературного будинку. По дорозі зайшов до редакції «Літературного ярмарку». Іван Сенченко, секретар редакції, як побачив мою фотогазету, то так і вчепився в неї обома руками.

— Давай її мені! — гукає. — Я вивішу на стіні.

— Ні, не дам! — одпихаю я його геть. — Не для вас, — до Літературного будинку несучи.

А він в одну душу:

— Давай її мені...

Отож і вовтузимосся з ним посеред кімнати: Сенченко тягне газету до себе, а я до себе. Аж тут, як на те, переступає через поріг до приміщення Хвильовий. Сенченко — до нього:

— Подивіться, Миколо Григоровичу, самі на себе.

Побачивши, яку я зробив із нього ярмаркову Хіврю, Хвильовий аж за боки вхопився — сміється.

— Чудово! — каже. — Знаменито! На жаль, ви, товаришу Гак, зробили одну помилку.

— Яку?

— Підпис під фотомонтажем не відповідає дійсності.

— Чому не відповідає? Адже вас призначено на редактора журналу «Літературний ярмарок». У газетах про це писалося.

— Колись призначено, а тепер назад відзначено, — криво посміхнувся Хвильовий.

Зрозуміла річ, Микола Хвильовий і надалі залишався співробітником «Літературного ярмарку», але редактором його він уже не був. Бо надалі журнал став редагуватися кожного місяця іншою особою — хто оформлював чергове число. Нема чого заперечувати, журнал був цікавий як своїм змістом, так і оформленням. Друкувалися в ньому і твори супротивників колишнього ВАПЛІТЕ: Сергія Пилипенка, Івана Микитенка та інших. Однак, через якийсь час партійна цензура — чого їй слід було сподіватися — запримітила, як із «Літературного ярмарку» час від часу висувається ваплітянське шило, і журнал змушений був відійти в «небуття».

Зазнавши невдачі з «ярмаркуванням», колишні ваплітяни через якийсь час вдалися ще до однієї модифікації: утворили нову літературну організацію, назвавши її «Пролітфронтом». А щоб усім — друзям і недругам — довести, що до цієї організації належать таки справді пролетарські письменники, вони вирушили на заводи виявляти серед робітничої маси охочих до літературної праці молодих робітників. Навіть колишній президент ВАПЛІТЕ — Микола Куліш і він став керівником літературного гуртка на одному з харківських заводів. Одне слово, колишні ваплітяни змушені були, нарешті, взятися до того, за що вони протягом довгого часу нападали на Пилипенка, допікаючи йому масовізмом. Здавалося, тепер їм простяться всі дотеперішні гріхи, однак сталося інакше: наприкінці 1930 року «Пролітфронт», як і попередю «Літературний ярмарок», змушений був самоліквідуватися.

НА ЛІТЕРАТУРНОМУ ФРОНТІ СТАЛИСЯ ЗМІНИ

Можливо, колишні вапліт'яни вдалися б були ще й до третьої модифікації, але незабаром, в 1931 році, з Москви до Харкова долетіло гучне гасло: «Дайош ударників у літературу!» Відтоді на всій території СРСР розпочався так званий призив ударників до літератури. Тепер настали дні такого масовізму, про який досі ніхто й не думав. Багато хто з харківських письменників, залишивши літературну роботу, змушені були виїхати з Харкова: «селописці» — в колгоспи, «академіки» — на заводи...

Якщо ж говорити про тогочасну критику, то проміж критиків дедалі більшало число так званих «голобельників». Особливо ж багато їх появилася відколи до літературних організацій стали прибувати та звані «ударники соціалістичних полів». Опинившись у письменницьких організаціях, ті ударники і тут, як попереду на селі, заходилися здійснювати гасло «Ліквідувати літературного куркуля, як клясу!». Замість романтичної шпаги та реалістичного істика, якими під час літературної дискусії вимахували один на одного Хвильовий з Пилипенком, ударники озброїлися натуралістичними голоблями і вирушили гамселити ними усіх поспіль — винних і безвинних. Лайливі слова, наклепи, цькування, навіть одверті доноси на сторінках преси — таким був «мовостиль» тих «ударників соціалістичних полів». Найбільшого ж рейвахи вони накоїли в «Плузі». Трохи чи не всіх членів цієї організації, а в тому числі й автора оцих спогадів, геть розігнали своїми голоблями. Не помилювали і самого Пилипенка: зробили з нього опортуніста. Зрозуміла річ, Пилипенкові прикро було терпіти розбишацтво «голобельників», проте він, людина стійка, і в думці не мав про резигнацію. Навпаки, Сергій Володимирович готувався відзначити в квітні 1932 року десятиріччя «Плуга». Однак зробити того йому вже не вдалося: 23 квітня того ж таки року в газетах появилася постанова ЦК КПСС «про перебудову літературно-художніх організацій». Тією своєю постановою ЦК партії наказував розпустити всі дотеперішні літературні організації і натомість зформувати всесоюзний та республіканські тимчасові організаційні Комітети для підготовки та скликання всесоюзного з'їз-

ду советських письменників, на якому має бути утворена єдина Спілка письменників СРСР.

Ця постанова ЦК партії для харківських письменників здалася небесною манною. Вона так їх порадувала, що того дня ніхто з них не залишався вдома: всі поспішали на Сумську, ч. 31, до приміщень своїх організацій, а звідти — до Літературного будинку. Зустрівшись там, письменники міцно тиснули руки та здоровили один одного із щасливим днем.

Не сиділося того дня й мені вдома. Біжу лечу до Літературного будинку. А в ресторанній залі зібралася така сила людей, що мені одразу не щастить знайти вільного стільця. Отож ходжу поміж столиками, роздивляюся на всі боки. І раптом натикаюся очима на групу плужан — Андрій Панів, Володимир Гжицький, Дмитро Бедзик, Павло Хуторський. Сидять навколо столика. Біля них, бачу, стоїть вільний стілець, прямую туди.

— Дивіться! дивіться! — загукав Гжицький. — Наш зрадник іде.

— Ніякий він зрадник, — заступився за мене Панів. — Навпаки, розумна людина. Якби Гак був не втік із «Плуга», то і йому «голубельники» порахували б голоблями ребра, як ото нам з тобою, Володимире. — Далі каже до мене: — Сідай, Антошо, поговоримо.

Я сів. А Панів казав далі:

— Ти ж, мабуть, ще не знаєш усіх новин? Ми вже маємо Тимчасовий організаційний комітет. Знаєш, кого призначено на голову?

— Микитенка? — запитую я.

— Ні, не вгадав. Кулик буде головою. Якби ти тільки побачив, як він за один день змінився. Ще вчора повертався до всіх колишніх ваплітян спиною, а сьогодні ходить перед ними «і задком і передком». «Забудьмо, каже, товариші все, що досі між нами було. Усі ми завинили, всім нам було темно в очах. І тільки завдяки мудрій постанові ЦК партії над нашим літературним фронтом засяяло сонце правди. І засяяло назавжди. Бо того, що діялося досі між нами, вже ніколи не буде».

Ми й далі розмовляли гуртом про те, що на нас чекає завтра: і де міститиметься Тимчасовий організацій-

ний комітет, і які будуть його функції, і що станеться з теперішніми журналами, — досі вони були органами окремих літературних організацій.

Тим часом у залі збільшувався гомін. Брязкотіли чарки, чулися вигуки, сміх. А з-поміж того галасу час від часу проривалися високопарні славлення на адресу ЦК партії, що своєю постановою закликав нас, розсварених, до порядку.

Від одного столика лунало:

— Навколішки дякуємо ЦК партії за його мудру постанову!

Від другого:

— Гаряче спасибі рідному ЦК партії за його дорогоцінний подарунок!

Від третього:

— Хай живе людолюбний ЦК партії, що врятував українську літературу від остаточного розгрому!

Ще й ще лунали пишнословні славлення на адресу «велемудрого» ЦК партії, який нібито й справді врятував українську літературу від остаточного погрому. Тим часом, мабуть, нікому і в голову не приходило, що промине лише один рік, як той самий «велелюбний» ЦК партії «ощасливить» українську літературу таким погромом, від якого небагатьом із нас пощастить урятуватися. А саме так воно через рік і сталося.

БУМЕРАНГИ ХВИЛЬОВОГО ВЕРТАЮТЬСЯ З МОСКВИ НА УКРАЇНУ

Сталося це на весні 1933 року, — того страшного року, коли Москва вигублювала голодною смертю мільйони українських селян, — правдоподібніше, сталося це 30 квітня: ГПУ заарештувало Михайла Ялового. Виходець із партії боротьбистів, близький товариш усунутого з посту наркома освіти УССР Олександра Шумського, перший президент ВАПЛІТЕ, — Яловий був принадною постаттю для гепоїстів. Тим то вони й почали свій погромницький похід проти української літератури саме з Ялового.

Почувши про арешт їхнього товариша, верхівка колишніх ваплітян не тільки обурилася з цього заходу ГПУ, а й вирішила заступитися за Ялового. Іду я одного дня Совнаркомівською вулицею в напрямку Сум-

ської. Коли це бачу: до мене наближається трійка — Хвильовий, Куліш та Досвітній. По-святковому одягнені: в темних костюмах, в білих сорочках, з краватками на грудях.

— Куди це ви так понаряджалися? — гукнув я до них на ходу.

Хвильовий з Кулішем не обізвалися, але Досвітній відповів.

— Он туди! — показав він рукою на масивний будинок ГПУ.

Що сказали їм у ГПУ, мені не доводилося чути. Зате — щоправда, набагато років пізніше — я довідався від одного з мешканців будинку «Слово», що колишні ваплітяни ходили клопотатися за свого товариша не тільки до ГПУ, а й до ЦК партії. Там їм показали копію зізнання Ялового, в якому він, нібито, визнав свою «контрреволюційну» провину. Ото аж після того*), десь певно остаточно усвідомивши своє трагічне становище, 13 травня 1933 року пустив собі в скроню смертоносну кулю Микола Хвильовий, талановитий письменник, войовничий памфлетист, основоположник і теоретик колишньої ВАПЛІТЕ.

Самогубство Хвильового справило на українських письменників гнітюче враження. Не один із нас, почувши про ту страшну трагедію, розплакався. Бо всяк відчував, що трагедія Хвильового — це й наша трагедія. У день похорону домовина з небіжчиком стояла на горішньому поверсі в Літературному будинку. Під час громадської панахиди в почесній варті біля домовини можна було бачити як колишніх «олімпійців», так і «селописців». Усі вони з почуттям великого жалю дивилися на того, про кого один із тогочасних критиків писав: «Хвильовий хвилюється і нас усіх хвилює». Тепер він уже не хвилюватиметься: лежить — холодний, блідолиций, з темнофіялковою плямою на правій скроні від кулі...

*) Я не можу погодитися з авторами, які твердять, що Ялового заарештовано вночі проти 13. травня, і що Хвильовий, довідавшись про те, через кілька годин застрелився. Якщо прийняти таку версію, то Хвильовий виглядав би боягузом. А з нього, як відомо, була відважна людина.

Тисячний натовп народу випроводжав Хвильового в останню дорогу. Переважали студенти харківських вищих шкіл: запрудили всю Пушкінську вулицю, зупинили трамвайний рух. На кладовищі людей ще побільшало. Перше прощальне слово виголосив Петро Панч (колишній плужанин-ваплітянин-вуспівець). Власне, то було не прощальне слово, а докір Хвильовому за те, що він позбавив себе життя саме в той час, коли «жити стало краще, жити стало веселіше».

— Ет, знайшов про що говорити! — зсерця вигукнула літня жінка, що стояла обіч мене, і пішла геть з кладовища на вулицю.

Через два місяці, 12 липня, сталася наступна трагедія: цькований Постишевим, що прибув того року з Москви на Україну, застрелився старий большевик, член Політбюро ЦК КП(б)У, недавній нарком освіти УРСР Микола Скрипник. Під час похорону, дарма що небіжчик був народнім комісаром, народу до нього зовсім не допустили. Прийшовши до Будинку старих большевиків (на Сумській, в північній частині Харкова), звідки ховали Скрипника, я не побачив на вулиці жодної людини. Наче всі вимерли. А слідом за вантажним авто, на якому стояла домовина з небіжчиком, ішла невелика група цекістів, оточена з усіх боків довгастим колом гепейстів. Коли похоронна процесія була вже за півкілометра від Будинку старих большевиків, звідкілясь узялися троє людей — задихані з поспіху, з подорожніми валізками в руках. І враз — до мене:

— Де тут ховають товариша Скрипника?

З їхнього акценту мені легко було пізнати їхню національність: грузини.

— Он там! — показав я їм рукою в напрямку Лісопарку.

Вони бігцем подалися наздоганяти похоронну процесію. Видно, делегація із Тбілісі.

Поховали Скрипника не на кладовищі — за містом, при дорозі, проти Лісопарку. На надгробку, крім імені, прізвища та дат народження й смерті, не викарбували жодного слова.

А через чотири місяці, 29 листопада, гепейсти заарештували й забрали до в'язниці Сергія Пилипенка,

колишнього голову Спілки селянських письменників «Плуг», директора Українського літературно-наукового інституту ім. Шевченка і незмінного протягом десятих років головного редактора Державного видавництва України, — забрали, осиротивши його дружину з двома маленькими дітьми.

Услід за цими чотирма жертвами московсько-комуністичного терору, головним привідцем якого був ЦК КПСС, гепейсти-енкаведисти*) забрали на згубу не десятки, не сотні — тисячі письменників, художників, акторів, науковців, учителів та інших представників української інтелігенції, чиїми костями засіяні терени Біломорського каналу, Соловецьких островів та холодні тундри північно-східного Сибіру.

*) В 1934 році ГПУ увійшло до складу НКВД.

ОСТАП ВИШНЯ

30 вересня 1956 року, в Києві, на Байковому кладовищі, де можна натрапити не одну могилу дореволюційних українських діячів, поховано й нашого сучасника, широкознаного письменника і фейлетоніста, автора численних «Вишневих усмішок» — Остапа Вишню*).

У своєму вірші, що він його прочитав над могилою небіжчика, поет Володимир Сосюра пише:

Хай він упав із смертю в серці
в путі до світлої мети,
та назавжди в народнім серці
вишневим усмішкам цвісти.

Чи так воно станеться? Чи справдяться поетові слова — «та назавжди в народнім серці вишневим усмішкам цвісти»? Чи, може, не встигне Вишнине покоління зійти з життєвої сцени, як «осиплеться з них листячко і понесе його вода»? На ці питання зможуть дати відповідь лише наші нащадки. Щождо людей-сучасників Остапа Вишні, що жили в його роки і знали небіжчика, — на них лежить обов'язок розповісти нашій молоді про те, яким рясним та буйним цвітом «вишнєві усмішки» цвіли в народньому серці, коли на них ще не настали «сталінські холоди». До таких людей я залічую й себе, бо й мені довелося не тільки знати Вишню протягом десятих років, а й працювати разом із ним в кількох редакціях харківських газет та жур-

*) Цей спогад написано невдовзі після смерті письменника.

налів. Отож, свідомий свого обов'язку, я й беруся сьогодні за перо, і нехай мої оці скромні рядки будуть вінком на могилу того, хто, вийшовши з-під селянської стріхи, своїм великим талантом проклав собі шлях до мільйонних сердець всього українського народу.

ОСТАП ВИШНЯ — ФЕЙЛЕТОНІСТ

Десь наприкінці 1924 року, в котромусь із харківських місячників, у відділі дрібних сміховин, пригадується, була надрукована і така сміховина: «Що таке Остап Вишня?» — «І вам фейлетона? Калавур!» І в оцьому «калавур», мушу без вагання ствердити, не було ніякого перебільшення. Бож усі редакції харківських газет та журналів, лікнепівської газетою «Геть неписьменність» починаючи і місячниками кінчаючи, будь-що-будь хотіли мати на сторінках своїх видань фейлетони Остапа Вишні. А периферійна преса, що не мала змоги безпосередньо діставати від автора оригінальних фейлетонів, передруковувала їх із харківських «Вістей» та «Селянської правди», в яких Вишня працював як постійний фейлетоніст. Нарешті, від 1923 року «вишневі усмішки» — так автор називав свої фейлетони — почали виходити друком як окремі книжки, що буквально за кілька днів зникали з крамничних полиць. Популярність автора «усмішок» дедалі ширшала. Редакції газет щодня одержували десятки листів, в яких читачі відгукувалися на той чи той Вишнин фейлетон, або просили друкувати їх частіше, чи надсилали місцеві матеріяли, щоб Вишня робив із них фейлетони. І хоч тематика тодішніх Вишниних фейлетонів була переважно сільська, їх, проте, читали не тільки селяни, а й робітники, службовці, інтелігенція. Читали Вишнині фейлетони навіть люди, які, «ображені» українізацією, вороже ставилися до української мови.

У чому ж річ? Що було таке принадливе у фейлетонах Остапа Вишні? Адже були і крім Вишні фейлетоністи, як от: Іона Вочревісуций («Вісті»), Кость Котко («Комуніст»), Павло Нечай («Радянське село»), Антоша Ко («Селянська правда») та інші. І їхні фейлетони люди читали, але такого, я б сказав, ажіотажу, який творився навколо особи Вишні, ніхто з них не

зазнав. У чому ж полягає секрет Вишниних фейлетонів? На це питання можна б відповісти коротко: Вишня — великий талант. Але, як ми знаємо, часом траплялися куди більші таланти, проте вони залишалися маловідомими серед широкого загалу. Тим то відповідь на поставлене вище питання має бути ширшою: треба назвати їхніми іменами головні ознаки, які є характеристичними для Вишниних фейлетонів. Це — народність, простота викладу, лаконічність, образність та афористичність мови, фолкльорність, актуальність, деяка опозиційність до тодішньої казенної лінії (за часів НЕП це було можливим), речевість (Вишня не був прибічником «сміху для сміху») і, нарешті, м'якість Вишниного гумору. В його фейлетонах ви не знайдете ані прямолінійности, ані гострих образ на адресу того, кого він узявся висміяти в своєму фейлетоні. Ні, взявши котрусь особу за об'єкт для свого фейлетона, Вишня м'яко, лагідно, з властивою йому одному усмішкою, цілою сукупністю образотворчих засобів ставить ту особу в такі «гумористичні» обставини, що вона, читаючи про неї ж написаний фейлетон, і сама починає сміятись. І оця м'якість Вишниного гумору є чи не найголовнішою ознакою його творчости. Вишня сміявся не з ненависти до людини, а з любови до неї. Та про це сам небіжчик признається у своєму «Щоденнику»:

«Умираючи, скажу вам усім: ніколи не сміявся без любови до вас усіх, до сонця, до вітру, до зеленого листу.

У моєму сміхові завжди бачив народ: хорошого чоловіка, привітну жінку, дівчину веселооку, дитину, бабу з дідом... І так мені хотілося, щоб посміхнулися вони, щоб веселі вони були, радісні, хороші...»

Як я вже казав, на початку своєї творчости Вишня писав переважно про село. Але зчасом, убиваючись у колодочки та набираючися майстерности, фейлетоніст поширює свою тематику і на місто. Об'єктами для його фейлетонів крім сільських типів стають ще й міські міщани, бюрократи, русотяпи, шкурники, шахраї, кар'єристи. Тоді ж таки, поруч із фейлетонами на міські теми, на сторінках харківських видань, появляються Вишнині «усмішки» і на літературні, театральні та

взагалі на мистецькі теми. Отаким чином у 1925 році Вишня виростає на фейлетоніста великого масштабу, якому вже не бракує ані високих гонорарів, ні численних прихильників та друзів, ні широкої популярності, ба, слави. Тодішній нарком освіти України Олександр Шумський, відбувши подорож по всій Україні, якось розповідав:

— Найпопулярнішою людиною на Україні є тепер Остап Вишня. Товарища Петровського мало згадують, Чубаря — так само*). А от про Вишню всі запитують: «А як там Остап Вишня? Що він робить?» і т. д.

Так воно насправді й було з тим Вишнею. Пригадую один із неможлимих з'їздів, на якому і я був присутній як співробітник газети. З'їзд ще тільки розпочинав свою роботу. Виступав з промовою Петровський, після — Чубар. А десть надвечір до президії стали надходити від учасників з'їзду записки: «А чи виступатиме тут Остап Вишня?» «Покажіть нам Вишню»... Що ж, довелося покликати телефоном Вишню. Петровський з Чубарем зійшли з підвищення і посідали в першому ряді. Натомість на сцену вийшов Остап Вишня. З'їзд улаштував фейлетоністові таку овацію, від якої Вишні аж вуха почервоніли. Треба бути справедливим — Петровський з Чубарем так само плескали в долоні.

Працюючи кілька років із Вишнею в одній і тій самій редакції, мені трохи чи не щодня доводилося спостерігати, яку то велику популярність мав цей славний фейлетоніст серед усіх верств українського народу. Двері, було, просто таки не зачиняються від людей, що приходили до Вишні в різних справах. Секретарі двох-трьох масових журналів, прикладом, прийшли замовляти Вишні фейлетони. Група студентів просить Вишню взяти участь в їхньому літературному вечорі. Делегація від якоїсь сільської ради приїхала до Харкова, щоб поінформувати Вишню, що їхнє село обрало його на почесного члена сільради. Безробітний службовець, прибувши з периферії, просить Вишню улаштувати його на працю. Літня жінка прийшла скаржи-

*) Петровський — голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Чубар — голова Ради Народніх Комісарів України.

тися Вишні на незаконний арешт її сина. Інша, ще молода, але з трьома дітьми, звертається до Вишні, щоб він «нарисував» у газеті її чоловіка, бо він, «негодяй», покинув її на селі з трьома дітьми, а сам тим часом зійшовся з якоюсь харківською «пройдохою». І — треба правду сказати — всім їм, як тільки міг, Вишня допомагав. Іноді він у тих справах звертався до своїх редакторів — Блакитного («Вісті») та Пилипенка («Селянська правда»), а часом, набравшись хоробрости, сам викликав телефоном котрогось наркомачи його секретаря. Та найдивніше те, що навіть люди, які прибували до Харкова з-поза меж України, за день-два вже знали про Вишню. Тут не можу не розповісти про два випадки, свідком яких я був.

Сиджу в першій кімнаті, Вишня в другій. Чую: стук! стук! — хтось стукає в двері. Стукає вміло, делікатно. Кажу: «прошу заходити!» До моєї кімнати вступає середнього віку чоловік. Низенький, огрядний, чепурно, по-акторському виголений. Під пахвою — грубезна книга. Звертається до мене російською мовою: «Могу ли я відеть товарища Вишню?»

— Он він там, — показую йому на двері до другої кімнати. Він іде до Вишні. Я чую: «Разрешіте представиться: народний шут Віталій Лазаренко».

Вишня вітається з ним, просить сідати. Зацікавлений «народним шутом», я й собі йду до тієї кімнати. Виявляється: цей «народний шут» — комедіант московського цирку, який тільки вчора прибув до Харкова на гастролі. А ота велика книга, що «народний шут» притирив сюди, — книга автографів відомих людей. Коли він, поклавши на столі, розкрив її перед нами, ми побачили там, крім автографів відомих російських діячів літератури, театру, образотворчого мистецтва, ще й автографи Будьонного, Луначарського, Крупської та інших советських вельмож. По автограф «народний шут» прийшов і до Вишні.

Другий випадок. Цього разу нас у кімнаті сиділо троє. Раптом бачимо: через поріг переступає якась дивовижна людина. Замість обличчя — суцільна борода, чорна, кураювата. Одежа — благоденська, поруділа, пом'ята, ніби ця людина в ній не тільки ходила вдень, а й спала вночі. В руках незнайомиць тримає закладену

паперову теку, з якої визирають аркуші паперу. Говорить, чуємо, слав'янською, але якою саме — не знаємо мо, мовою. І цьому потрібен Остап Вишня. Кидаємо свої рукописи, і, зацікавлені цією людиною, утрюх супроводимо її до Вишні. Виявляється, це — болгарин, що всього кілька днів тому прибився з батьківщини до Харкова. А чого йому треба до Вишні? Річ у тім, що в отій паперовій теці, яку він тримає в руках, лежить його «наукова праця». В Болгарії, мовляв, нема тямущих людей, які могли б зрозуміти, що то є, і взяти його рукопис до друку. Тим то він і приїхав сюди. А до Вишні хтось скерував болгарина як до людини, яка «все може зробити», тобто допоможе йому видати його «наукову працю». Що ж то була за «наукова праця»? Болгарин розповів нам і про це. Він, мовляв, шляхом математичних числень та логічних висновків дійшов тієї думки, що Копернік, Галілей і всі інші, хто досі твердив, що земля рухається навколо сонця, а сонце стоїть на місці, — всі вони помиляються. Насправді ж, наша планета стоїть на місці, а сонце ходить навколо неї.

Вишня викликав телефоном директора Харківської астрономічної обсерваторії професора Барабашова. Приїтавшись з ним, запитує:

— Як там воно, професоре, бо вам видніше: чи ми рухаємося навколо сонця, чи сонце рухається навколо нас?

Коли Вишня пояснив професорові, про що мова, той гукнув у телефон:

— Та женіть його в потилицю! Маніяк! Він уже був у мене...

Але Вишня і не думав гнати цього «вченого» в потилицю. Ні, він сказав болгарині — справа видання його наукової праці дуже складна: її можуть розв'язати тільки в Москві. А коли «вчений» натякнув на те, що він не має грошей на подорож до Москви, то Вишня вийняв із кишені гаманця і дав йому новесенького червінця (десять карбованців), за що, як це видно було з його низьких поклонів, болгарин дуже дякував Вишні.

У 1925 році, про що попереду згадувалося, Остап Вишня як фейлетоніст уже перебував у zenіті своєї сла-

ви. Здавалося, в редакціях оцих двох газет — «Вістей» та «Селянської правди» — йому й вікувати. Однаке незабаром сталися дві події, які, хоч і не одразу, поставили Вишню поза стінами редакцій згаданих газет.

Перша подія — занедужавши на хворобу серця, ще зовсім молодим, помер редактор «Вістей» Василь Блакитний. А саме ж Блакитний, — колишній боротьбист (український лівий есер), пізніше комуніст, — визволив Вишню в 1921 році з катівень Чека і взяв його до редакції «Вістей» на працю. Відтоді між ними утворилася велика приязнь: Вишня в особі Блакитного мав не тільки чуйного редактора, а й свого рятівника; а Блакитний, сам причетний до літератури — поет, високо цинив Вишнин талант. Але, як умер Блакитний, в редакторське крісло «Вістей» сів Євген Кас'яненко — відомий поборювач «петлюрівців» ще за часів Центральної Ради, а його заступником став Микола Новицький, що й сам писав фейлетони, підписуючи їх псевдонімом Іона Вочревісущий. Відтоді ставлення в редакції «Вістей» до Вишні змінилося. Редактори почали прискіпуватися до нього за зміст і форму його фейлетонів. А Новицький, звичайно по-заочі, казав про Вишню: «І не добереш, що воно за людина. Чи він за совєтську владу чи, може, проти неї?» Вишня одразу ж відчув цю зміну, і від того часу дедалі рідше стали появлятися його фейлетони на сторінках «Вістей».

Друга подія — взимку 1925-26 рр., з наказу тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича, припинила своє існування газета «Селянська правда», в редакції якої Вишня протягом кількох років працював на посаді секретаря. А редактором «Селянської правди» був Сергій Пилипенко (колишній український есер), який, так само як і Блакитний, з великою пошаною ставився до Вишні. Зліквідувавши «Селянську правду», Каганович перевів із Києва до Харкова газету «Радянське село», що її редагував його ставленник — Веніамин Фурер. Заподіяна «Селянській правді» кривда дуже обурила Вишню, і Фурерові довго довелося ходити навколо Вишні, щоб він, бодай раз на тиждень давав до «Радянського села» свої фейлетони. Замість 25 карбованців, що Вишня одержував за кожний фейлетон у «Селянській правді», Фу-

пер згоджувався платити йому — 100! Нарешті Вишня погодився. Але не тому, що поласував на ті сто карбованців, а просто боявся, щоб його не обвинуватили як саботажника. Отож, саме відтоді Остап Вишня став поволі одходити від газетно-фейлетонного жанру, тим часом тіснішими ставали його зв'язки з літературою.

ОСТАП ВИШНЯ І ВЕЛИКА ЛІТЕРАТУРА*)

Тепер, після смерти Остапа Вишні, українські підсоветські літературознавці з не абиякою ретельністю заходилися позолочувати образ покійного гумориста. З колишнього «петлюрівця», в'язня Чека, пізніше «куркульського скалозуба», а ще пізніше — «ворога народу» ці фальшувальники черероблюють Вишню на советського «праведника». Згідно з їхніми твердженнями, Вишня ще на початку своєї творчості, тобто в першій половині двадцятих років, «душею сприйняв політику комуністичної партії», а в другій половині того ж таки десятиріччя він, за їхніми словами, вже «викривав імперіялістів та їхніх вірних прислужників — українських буржуазних націоналістів». Щождо жанрів, в яких Вишні доводилося працювати, то Вишня, як торочать про це советські писаки, був не тільки «великим майстром прози», а й «драматургом-новатором». Вишнине ім'я сьогодні згадується поряд з іменами партійних письменників — Максима Рильського, Павла Тичини, Миколи Бажана та інших. І не знати, куди ж дівають свої очі оті всі Полторацькі, що свого часу, невдовзі перед арештом Вишні, паплюжили славного гумориста на сторінках «Нової генерації» за його «народницьку мову» та за інші подібні «гріхи».

Обізвалася з приводу смерти Остапа Вишні й українська еміграційна преса. Обізвалася по-різному. Якийсь вигадько «пришив» Вишні москвофільство, за що його, мовляв, убили українські націоналісти. Інший позбавляє Вишню права називатися письменником, закидаючи йому «сількорівство» та «спрощування». Третій, навпаки, підносить його на рангу «войовничого пролітфронтівця», який дружив з Хвильовим та

*) Прикметник «велика» поставлено тут на ознаку жанрів, а не на ознаку якості літературних творів.

Кулішем і «з ними пройшов увесь тяжкий шлях облоги і щоденних систематичних боїв із всенищуючою атмосферою монопартійної диктатури». Тим часом всі ці твердження розминаються з правдою. Бо вмер Вишня від серцевої хвороби, довго перед тим хворіючи. Був він не «сількор-спрощувач», а талановитий письменник-фейлетоніст. «Войовничого пролітфронтівця» з Вишні зроблено помилково. Небіжчик насправді таким ніколи не був. Та й не міг бути. Недавній «петлюрівець», в'язень Чека, позбавлений виборчого голосу, безпартійний, людина політично байдужа, теоретично майже зовсім не підкована, характером м'яка, безтемпераментна — ну, як отакий Вишня міг би брати участь в «систематичних боях із всенищуючою атмосферою монопартійної диктатури»? Ще раз кажу: Вишня таким не був. І тут більшу рацію має Йосип Гірняк, коли він у своїх спогадах про Вишню (мюнхенська «Літературна газета») пише:

«Остап Вишня у літературних герцях 20-х років участі не брав. Співчував усім, іронізував над усіма, декого палко любив і за них готовий був кожного часу і при кожних обставинах свою голову покласти».

Зрозуміло, я й не думаю заперечувати формальної приналежності Вишні до «Пролітфронту». Так, він був членом «Пролітфронту», а ще раніше — ВАПЛІТЕ. Але, будучи ваплітянином-пролітфронтівцем, Вишня не гірше ставився і до інших тодішніх літературних організацій. З цього приводу можна прочитати в його знаменитій «Автобіографії» таке:

«Як я ставлюся до теперішніх літературних організацій? Ставлюся. Ставлюся до ВАПЛІТЕ, до «Плуга», до ВУСППУ, до «Марсу», до «Неоклясиків», до «Бумерангу» (чи як він там зветься...), до всіх ставлюся.

Ех, дорогі товариші! Був колись на світі мудрий філософ. Звали його Йосипом, а по-батькові і на прізвище не знаю як там він був.

То отой мудрий філософ казав:

— Мотузочка? Давай і мотузочку! В дорозі все пригодиться».

Отака була та «літературна платформа», на якій Вишня в'їхав в українську літературу і з якої ніколи не сховався, аж поки енкаведисти не стягли його звідти.

Вишню цікавила не якась спеціальна ваплітянсько-пролітфронтівська, плужанська чи вуспівська література, — ні, його цікавила українська література взагалі. Він з однаковою прихильністю ставився і до пролітфронтівців, і до плужан, і до вуспівців, і до молодняківців. А за те й сам мав величезну повагу від усієї письменницької «армії». Я, прикладом, не зміг би пригадати ні одних загальних зборів харківських письменників, коли б Вишня, будучи присутнім, не сидів за столом президії. Обирати Вишню до президій — то був не звичай, а традиція.

Якщо говорити про дружбу Вишні з провідними письменниками ВАПЛІТЕ-«Пролітфронту», то треба починати не від «Пролітфронту», а набагато, може років сім-вісім, раніше. Бо, скажім, дружба Вишні з Хвильовим (Куліш переїхав з Одеси до Харкова взимку 1925-26 рр.) починається не в «Пролітфронті», а на літературних вечорах «Плуга». Там вони — Хвильовий та Вишня — виступали з читанням своїх творів. Перший — талановитий новеліст, другий — так само талановитий фейлетоніст. Там, Кажу, почалася дружба Вишні з Хвильовим, а продовжувалася в редакції «Вістей», де в ті роки гуртувалися майбутні ваплітяни-пролітфронтівці. А що Вишня опинився в ВАПЛІТЕ-«Пролітфронті», а не в якійсь іншій літературній організації, то це цілком нормальне явище. Як і всякий, зрештою, письменник, Вишня не був позбавлений особистої амбіції. Бувши широко відомим, популярним і всіма шанованим, він, зрозуміла річ, вважав за найдоцільніше для себе належати до тієї літературної організації, в якій зібрались як фахово, так і політично найсильніші письменники. Бо не треба забувати, що Хвильовий, Куліш, Яловий та й ще дехто — це були комуністи, учасники громадянської війни на боці більшовиків, і до їхнього голосу тоді прислухались не тільки в офіційних советських установах, а й у ЦК КП(б)У. А ваплітянам-пролітфронтівцям, із свого боку, вигідно було мати в організації Остапа Вишню, з популярністю якого ніхто із них не міг порівнятися. Щоправда, Вишня був «малоформістом», — він на той час не написав чогось більшого: повісти, романа, п'єси, навіть оповідань, — проте багато його усмішок, на

яких позначився не абиякий талант сатирика-гумориста, давали йому повне право на перебування в передовому загоні української літератури. І ніхто з «академіків», певна річ, не вважав Вишню за «сількора» чи «спрошувача», на що спромігся один із емігрантських літературознавців.

У когось може виникнути питання: якщо Остап Вишня був справді талановитою людиною, яку охоче прийнято до провідної літературної організації, то чому ж він за все своє життя не спромігся написати чогось більшого? Чи в нього самого не було такого бажання, чи, може, хтось йому перешкодив у цьому? Бажання таке Вишня, безумовно, мав, і навіть пробував взятись до більших речей, але, як це не дивно, з його спроб нічого путнього не вийшло. Десь на початку тридцятих років з боку Агітпропу ЦК КП(б)У почався був тиск на письменників. Досить, мовляв, барбаться в «повзучому емпіризмі» (модне на той час слово!), беріться до монументальних полотен, які були б гідні нашої великої доби. Не прислухатися до голосу Агітпропу не можна було, бо то означало б потрапити в «єретики». Отож трохи чи не всі дотеперішні «малоформісти» почали й собі писати повісті, романи, п'єси. Узався до романа і Остап Вишня, бо йому зовсім не личило б пасти задніх. Чи багато він написав — не знаю, але через якийсь час уривок того «твору» побачив світ на сторінках «Червоного перця». То була така безпорадна писанина, якої я від Вишні ніколи не сподівався. Хтось із близьких, мабуть, порадив Вишні облишити писати той роман, бо, крім згаданого уривка, нічого про нього вже не було чути. Пробирав Вишня писати і п'єсу, але й тут його спіткала така сама доля. Монологи, діалоги, репліки — все це зроблено блискуче, — тільки не було в його п'єсі головного — дії.

Читаючи Вишнині усмішки, я часто думав про автора тих талановито написаних мініатюр: ну, що, якби Вишня, найпопулярніший в Україні письменник, твори якого розходяться сотисячними тиражами, — що, якби він написав, скажім, комедію? Адже та річ, мабуть, по сто разів ішла б в одному і тому самому театрі. Якось я навіть не стерпів — запитав Вишню:

— Чому ви, Павле Михайловичу, завоювавши своїми усмішками всю Україну, не спробуйте написати комедії?

— Пробував, — відповів Вишня.

— І що ж?

— Нічого не виходить.

Я витріщив на нього очі.

— Не виходить? У вас, такого талановитого гумориста, не виходить комедія?

«Рускім язиком говорю вам, гражданин, — нічерта не виходіт!»

Вишня, жартуючи, часом уживав російської мови.

А одного разу, коли Вишня працював як завіт Червонозаводського театру в Харкові, він запропонував був мені написати разом із ним п'єсу.

— На тему українізації, — пояснив мені. — Я вже й назву маю — «Між двох сосен». Що, може, скажете не серйозна тема? Навіть дуже серйозна. — «Між двох сосен» — боротьба двох культур...

Якби Вишня запропонував був мені писати цю п'єсу два-три роки тому, я, звичайно, з великою охотою погодився б. Але ця думка в нього виникла вже тоді, коли справи українізації помітно йшли на спад. Багато хто з харків'ян, що досі вживали української мови, переходили на російську, бо говорити українською мовою ставало «поганим тоном». Тим то я відповів на його пропозицію ось так:

— Якщо ми з вами напишемо п'єсу «Між двох сосен», то наслідки будуть такі: вас повісять на одній сосні, а мене — на другій.

Вишня безнадійно махнув рукою.

— З вами, бачу, каші не наварив, — сказав він.

Але не наварив Вишня тієї «каші» ні з ким. Навіть ніколи вже і не згадував про ті «дві сосни».

Вертаюся знову до Вишніного — «не виходить!». Чому ж він, талановитий письменник, не спромігся написати чогось більшого? Я над цим питанням думав раніше, думаю й тепер. І схильний прийти ось до такого висновку. Вишня, безперечно талановита людина, понад десять років працював, в основному, як фейлетоніст. Гумористичний фейлетон — це твір лише одного виміру — площинного (стиль), тоді як більшим жан-

рам (повість, роман, п'еса) властиві три виміри: площинний (стиль), висотний (конфлікти та ситуації) і глибинний (характери). Виходячи з такого означення, слід зробити висновок: Вишня-фейлетоніст був лише талановитим орнаменталістом, але ніяким архітектором. Він, як ніхто інший, міг зовні оздобити готову побудову (я маю тут на увазі його переробки «Запорожця за Дунаєм» та «Вія»), але не міг її всю сам побудувати. І щоб перейти від усмішок до широких літературних полотен, Вишня повинен був би, передусім, перевести велику роботу над самим собою — перебудуватися. Але здійснити таку перебудову — для Вишні було б нелегко. Одне — його зв'язував орнаменталізм; друге — важкою колодою лежала в нього під нсгами ота його велика популярність, коли, здавалося, йому вже більше нічого не треба; і третє — небіжчик був людиною надто повільної вдачі. Проте, я вірю, що Остап Вишня, якому тоді було яких сорок п'ять років, зчасом таки перебудувався б, і ми тепер читали б його талановиті сатирично-гумористичні повісті, та дивилися б у театрах його веселі п'еси. Але, на Вишнине нещастя, отож і на нещастя усіх нас, саме в той час надійшли з Москви в Україну «сталінські холоди», від яких, мов від отрути, почав гинути цвіт українського народу — письменники, художники, актори, режисери, науковці. Така сама доля спіткала й Остапа Вишню.

АРЕШТ, ЗАСЛАННЯ І ЗВІЛЬНЕННЯ

Якщо до кінця 1933 року українські письменники зобов'язані були доносити один на одного, то тепер, після самогубства Хвильового та Скрипника, а також після арешту Пилипенка, нас стали змушувати до того, щоб ми доносили і самі на себе. Робилося це ось у такий спосіб.

У Літературному будинку ім. Блакитного, ясна річ, з наказу відповідних органів, почали відбуватися покаляльні вечори, на яких письменники повинні були виявляти всі свої дотеперішні «гріхи», вірніше, доносити на самих себе. Починалися ті вечори о 8 годині, а кінчалися вже аж по півночі. Приміщення Літературного будинку — колишня архиерейська церква, щоразу була виповнена людьми по самісінькі вінця. Охочих бути

свідками того, як письменники привселюдно вивертали свої душі, серед харків'ян вистачало. Мені й зараз ввижається мініатюрна постать тодішнього голови Оргкомітету письменників Івана Кулика. Низенький на зріст, худорлявий, з рудуватою борідкою, без піджака, в самій сорочці, з позасукуваними рукавами, — Кулик буквально лазив проміж рядами, вишукуючи кандидатів до катівень НКВД. Нахилившись до котрогось із письменників, він шепотів йому на вухо:

— Виступайте, товаришу... Ми всі, як один, повинні виявляти свої помилки. Нічого страшного в цьому нема. Помилятися — це нормальна річ для кожної людини... Он і товариш Ленін казав: «Не помиляється тільки той, хто нічого не робить»...

І письменники, а передусім колишні ваплітяни, зголосувалися до слова, виходили на трибуну, перелічували всі свої помилки, засуджували їх та обіцяли вже ніколи не звертати з того шляху, що його вказує письменникам непомильний ЦК партії. А геть осторонь від столу президії, за невеличким столиком сиділи стенографістки. Їхні загострені олівці, аж ніби танцюючи, занотовували кожне сказане письменником слово. Закінчивши свою сторінку, та чи та стенографістка поспішала на нижній поверх, де працювали друкарниці. І за якусь півгодини, дивись, Кулик уже підсовує тому, хто нещодавно каявся з трибуни, розшифровану і переписану на машинці його промову. І знову таки Кулик пошепки навчає письменника:

— Оце, товаришу, ваша промова. Перевірте. Якщо знайдете якісь помилки — виправляйте. А якби вам забажалося ще щось додати, будь ласка, — допишіть. Після поставте внизу свій підпис і поверніть мені.

Так усі, хто виступав тоді з каяттям, і робили: перевіряли, виправляли, додавали, підписували... А пізніше, коли їх позаарештовано, вони пробували доводити слідчим НКВД свою безневинність, але слідчі показували їм стенограми їхніх промов, ними ж таки, письменниками, попідписувані — і про безневинність уже годі було й говорити.

Таке сталося і з Остапом Вишнею. Він, правда, не поспішав каятися. Одначе, побачивши, що ті, з ким він був у великій дружбі, вже виступили з каяттям, і

собі, нарешті, змушений був вийти на трибуну. Похилений наперед, напівглисий, з почервонілим від хвилювання обличчям, Вишня почав свою «сповідь»:

— Чи помилявся я, товариші, в своїй літературній роботі? Так, помилявся. От узяти б мою переробку «Запорожця за Дунаєм». Я цю п'єсу аж надто перевантажив українськими народними піснями. Чи йшло це на шкоду радянській владі? Безумовно. Далі. Я ще переробив і «Вія»...

І в цій п'єсі Вишня понаходив майже такі самі «помилки». Хоч вони, оті Вишнині помилки, власне, були ніякими помилками, проте він, як колишній ваплітянин, мусів з чимсь виступати. Стенографістки стенографували і Вишнину промову. Після, як і всі, Вишня виправляв її, додавав, підписував. А за кілька днів, рано-вранці, коли я ще лежав у ліжку, в моїй кімнаті задзвонив телефонний дзвінок. Устаю, підходжу до телефона, обзиваюся:

— Галло! Я вас слухаю...

— Це говорить до вас Маруся, — чується в телефоні тихий жіночий голос, — Маруся...

Прізвища свого вона не називає, але я й без того знаю, що до мене говорить дружина письменника П., який мешкає в будинку «Слово».

— Чую, — кажу я їй. — Доброго ранку! Що скажете новенького?

— Цієї ночі НКВД заарештувало Остапа Вишню, — не сказала, а прошепотіла Маруся і — цок! — поклала слухавку.

З першого ж дня, як тільки заарештвано Вишню, агенти НКВД, яких не бракувало й серед письменників, почали ширити про Вишню найбезглуздіші чутки. Нібито Вишня планував терористичний замах на урядових осіб і т. д. Але найдалі щодо цього пішов сам голова НКВД — Всеволод Балицький, виступаючи на Вседонецькому з'їзді комсомолу, про що я довідався пізніше від одного з учасників того з'їзду, Балицький розповідав комсомольцям про Вишню таке:

— Пішли наші люди, щоб заарештувати українського письменника Остапа Вишню. Дивляться: у нього в кабінеті стоїть справжня польова гармата. Запитують

його: «Навіщо вам здалася гармата?» — «Для надхнення!» — відповів Вишня.

Звичайно, нічого безглуздішого не можна було б і придумати, однаке комсомольці, повіривши Балицькому — член ЦК КП(б)У! — нагородили промовця за оті небилиці бурхливими оплесками.

Опинившись в НКВД, гуморист Вишня, проте, і там залишився гумористом. Якось пішла його дружина провідати чоловіка. Побачення відбувалося в присутності енкаведиста. Перемовившись з дружиною про те про се, Вишня раптом питає:

— А що там, Варю, про мене люди говорять?

— Кажуть, що ти вбивав людей, — відповіла дружина.

— О, я такий! — посміхнувся Вишня. — Я на все здатний. Ого!

Остапа Вишню засуджено на десять років ув'язнення в далеких північних таборах, де йому й довелося відбутися кару. На превеликий жаль, про перебування письменника в концтаборах ми, крім дуже коротких газетних згадок, нічого і ніколи не знаємо. Та, мабуть, ніколи й не визнаємо. Бо ні в посмертному некролозі, що був надрукований після смерті Остапа Вишні з київській пресі, ні в словах промовців, які виступали з промовами в день похорону письменника, ні, нарешті, у Вишниному «Щоденнику» — ніде ані слова не сказано про заслання та перебування Вишні в концтаборах.

Навряд чи дожив би був Вишня до XX-го з'їзду КПСС, після якого почалася реабілітація декотрих репресованих письменників. Але, на Вишнине щастя, сталася друга світова війна. Советські армії, під тиском німецьких дивізій, відкотилися аж до Волги. Столиця СРСР — Москва опинилася під прямим ударом ворога. Становище советської влади було в той час надзвичайно критичне. І большевики змушені були вжити надлюдських зусиль, щоб мобілізувати не тільки весь свій воєнний потенціал, а й пропагандистські сили. Не гребували вони тепер ні «троцькістами», ні «ворогами народу», ні «українськими націоналістами». До редакції московської «Правди» посаджено троцькіста Карла Радека, що, будучи родом із Німеччини, як ніхто інший,

міг орудувати журналістичним пером проти німецьких фашистів. Щодо України, то тут большевикам потрібна була людина, гостре перо якої можна б було скерувати проти «українських буржуазних націоналістів». Котрийсь із близьких до Хрущова українських письменників — Корнійчук, Бажан, Рильський — сказав Микиті Сергійовичеві про Вишню — і Вишня опинився на «волі».

Певна річ, оті пасквілі, що Вишня потім понаписував їх на «українських буржуазних націоналістів», не можуть нас не турбувати. Але, з другого боку, ми повинні зрозуміти й тодішнє Вишнине становище. Поперше, письменник сам добре розумів, для чого його випущено з концтабору. Подруге — що він бачив, перебувши на Україні? Зруйновані дощенту міста, села, фабрики, шахти, заводи... Хто це все заподіяв його Батьківщині? Ясно — з Вишниного погляду — в цьому винні були лише німецькі фашисти. А німецьким фашистам, про що день-у-день товкла советська преса, допомагали й «українські буржуазні націоналісти». Ще трохи згодом Вишні довелося побувати і в західних областях України. Тут він від місцевих людей (бо й серед галичан не бракувало советофілів) так само почув про співпрацю «українських буржуазних націоналістів» з німецькими фашистами. І, набачившись та наслухавшись отого всього, Вишня пише відому нам «Самостійну дірку».

Коли закінчилася війна, Вишня повертається до звичайної газетно-літературної роботи. На сторінках київських газет та журналів появляються його фейлетони, усмішки, гуморески. Одначе, йдеться вже, як кажуть, «не к Різдву, а к Великодню». Вишні повернуло на сьомий десяток — вік, коли людині починає спотикатися серце, м'якнуть м'язи, притуплюється думка. А до того ще й хвороба дедалі настирливіше нагадує письменникові про те, що «молодість не вернеться, не вернеться літа». 8 лютого 1952 року Вишня нотує у своєму «Щоденнику»:

«І от тепер, коли сивина, коли серце з камфорою, я згадую ті часи, коли я схоплювався й записував окремі слова, фрази, думки...»

Тому то, замість колишніх фейлетонів-усмішок, пов-

них барвистих образів, ніжно-запашної лірики, блискучих дотепів та українського кольориту, — з-під Вишнього пера тепер виходять слабенькі, як на його великий талант, речі. Що більше, зчасом Вишня береться до звичайної газетної публіцистики: пише «серйозні» подорожні нариси, рецензії, статті — те, що немає нічого спільного з його сатирично-гумористичним жанром. А якщо дехто й ці Вишині речі вважає за «гуморески», то або він не пам'ять, що таке гумор, або робить це для чогось навмисне.

Крім усього згаданого, Вишня останнім часом писав свій «Щоденник», уривки з якого надруковано в ч. 2 київського журналу «Дніпро» за 1957 рік. Хоч у Вишніному «Щоденнику» можна натрапити, особливо, коли читати його між рядками, чимало й щиро-патріотичних думок та міркувань, однак над ними превалюють висловлювання, які свідчать про те, що радянський письменник, навіть пишучи свій передсмертний заповіт, повинен писати його в дусі «соціалістичного реалізму».

ОСТАП ВИШНЯ — УКРАЇНЕЦЬ, ЛЮДИНА, СІМ'ЯНИН

Бувши наркомом освіти України, Микола Скрипник якось у розмові з Гнатом Хоткевичем сказав: «І чого ви, Гнате Мартиновичу, з такою недовірою ставитеся до мене? Хіба я не такий українець, як і ви?» — «Такий, та не такий, — відповів Хоткевич. — Ви, Миколо Олексійовичу, українець, коли вам накажуть, а я — українець без наказу». Отож і Остап Вишня належав до типу «українців без наказу». Селянського походження, українських батька-матері син, він, вирушаючи в широкий світ, узяв із собою три великі цінності: матерну мову, неугасиме відчуття рідної землі та велику любов до свого народу. І з цими скарбами Вишня не розлучався до самої смерті.

Революція застала 26-літнього Вишню на посаді фельдшера. Здавалося б, фельдшер — це такий аполітичний фах, що Вишня міг би був залишитися байдужим до всіх тих подій, що виникли на весні 1917 року в Києві. Але, навпаки, молодий фельдшер з головою поринув у бурхливих хвилях збудженої рево-

люцією української стихії. Сам небіжчик про ті незабутні дні ось так згадує у своїй «Автобіографії»:

«Як ударила революція — завертівся. Бігав із Центральної Ради в університет, а з університету в Центральну Раду. Тоді до св. Софії, а з св. Софії до «Просвіти» на мітинг, а з мітингу на збори, зі зборів у Центральну Раду, з Центральної Ради на з'їзд, із з'їзду на конференцію, з конференції в Центральну Раду... Хотілося, щоб і у війську бути, і в парляменті бути, і в університеті бути, і по всіх комітетах бути, і на національний фонд збирати, і пісень співати».

І хоч трохи згодом Вишні довелося сидіти в большевицькій Чрезвычайці, він, проте, і в 1924 році, коли я вперше з ним зустрівся, та й подальші роки, залишався «українцем без наказу». Якщо взяти на увагу тодішні заходи щодо українізації, то, здається, не було найдрібнішої справи, якою Вишня безпосередньо не цікавився б. Українізація шкіл, газет, журналів, театрів, службового апарату, працівників харківського трамваю, вуличних вивісок, установських написів та табличок і т. д. — усе те Вишня близько брав до серця, про все говорив, писав, обстоював, захищав. Брати під захист українську культуру — то для Вишні був священний обов'язок, яким він ніколи не поступався. Навіть у таких випадках, коли партійні фейлетоністи боялися рота роззявити, Вишня не лякаючись можливих наслідків, підносив з приводу тієї справи свій голос. Коли, прикладом, нарком освіти РСФСР Луначарський висловив думку, що українізацію слід переводити на основі «живої мови», тобто мовного суржику, Вишня негайно висміяв Луначарського в своєму фейлетоні «Конфуз», використавши для того відомий «Лист запорожців до турецького султана». Дозволив собі російський письменник Федір Гладков (комуніст) великодержавницькому висловитися з приводу української літератури — Вишня, що був тоді редактором журналу «Червоний перець», містить у тому журналі карикатуру на Гладкова, якого зображено в уніформі колишнього російського жандарма. Ще один приклад. Потрапивши з групою письменників до Москви (здається, в 1932 році) і будучи присутнім у Кремлі на прийнятті на честь українських письменників, Вишня звер-

нувся до тодішнього голови Совнаркому СССР Олексія Рикова ось із такою претенсією:

— Узяли б ви, Олексію Івановичу, та й повернули нам наших українців, яких забрано з України до Москви.

«Наприклад?» — прищурих Риков свої очі.

— Ну, наприклад, вернули б нам товариша Гринька.

Гринько — перший нарком освіти України, пізніше був переведений до Москви і там призначений на наркома фінансів СССР.

«Ішь-ти, какой хитрый хохол!» — посварився Риков на Вишню пальцем. — Чего захотел...»

Звісно, обидва вони були під той час напідпитку.

Я з великим задоволенням прочитав спогади Ів. Гавсьського (Літдодаток до «Свободи»), в яких автор подає характеристику Вишні як людини: «Людяність, чуйність, товариськість, доброзичливість, сердечно-уважне ставлення до побратимів — ось ті риси, що були притаманними небіжчикові». Такий він був у ставленні до чужих, так він ставився й до своїх. Я знав Вишниних сестер (одна — вчителька, друга — студентка), товаришував з його братом (писав під псевдонімом Василь Чечвянський, репресований), і всім трьом їм Вишня ввесь час подавав матеріальну допомогу. В 1925 році Вишня розлучився із своєю першою дружиною, лишивши на її руках маленького хлопчика. Мене цікавила доля Вишниного сина. Я кілька разів звертався з приводу цього до Катерини Михайлівни (старша сестра Вишні) з питанням, як брат ставиться до своєї колишньої родини та чи допомагає він їй, і щоразу чув на те таку відповідь:

— Не турбуйтеся: їм обом нічого не бракує.

Тут до речі буде сказати, що й самому Вишні під той час нічого не бракувало: гроші, мов борошно з коша в мішок, сипалися в його кишені з усіх боків — від редакцій, видавництва, театрів і т. д.

Не доводилося мені ніколи бачити, щоб Вишня з кимсь сварився. Розсердившись на когось, він не говорив з тією людиною два-три тижні, або й зовсім припиняв з нею стосунки. Надзвичайно чулий та товариський був Вишня й до колег-письменників. Не можу я

також пригадати жодного випадку, коли б Вишня — на письменницьких зборах чи на засіданнях — виступав з критикою чийхсь творів, шукав у них, як тоді казали, «блїх». Навіть будши редактором журналу «Червоний перець», Вишня ніколи не прискіпувався до авторів за подані до того журналу матеріали.

У вільний від праці час Вишня любив посидіти з буфеті Літературного будинку за чаркою з котримсь із його друзів. Були це як не письменники, то актори, а не актори, — художники. У свята — їздив на полювання. Частенько зустрічав я Вишню і на Харківському гіподромі, куди ми ходили дивитися на «українізованих» рисаків та рисачок. Я й досі пам'ятаю назви деяких коней: Страшна помста, Глибокий Дніпро, Запорожець, Гайдамака, Дніпрова хвиля, Кобза тощо.

Нарешті — про родинні справи Остапа Вишні. Коли мені довелося прочитати в «Українських вістях» статтю про Вишню, підписану ініціалами, яких тепер я уже не пригадаю. Автор, як він сам це зазначав, писав ту статтю із слів акторки. Одне місце в тій статті мене дуже вразило, навіть обурило. Там, пригадується мені, Остапа Вишню названо трохи чи не баламутою, що звів з ума-розуму «красуню Варю». Чи відповідає це дійсності? Нітрохи! Поперше: «красуня Варя» (Варвара Маслюченко, акторка театру ім. Франка) за своїм характером належала до жінок, яких труднувати звести з ума-розуму. А подруге — «красуня Варя», коли Вишня з нею дружився, мала вже у себе на руках дівчинку приблизно такого самого віку, як Вишнин хлопчик. Отож говорити про те, що Вишня скривдив «красуню Варю», — нісенітниця! Та й подальше спільне життя цих двох людей свідчить зовсім про інше, а не про те, що написано в згаданій статті. Адже, коли заарештовано та заслано Вишню, Варвара Олексіївна не покvapилась, як дехто інший, одружитися з кимсь, — ні, навпаки, вона взяла свою дівчинку і вирушила з нею на північ, щоб бути ближче до свого чоловіка. А коли Вишню звільнено з концтабору, вони знову зійшлися для спільного життя, і Вишня — це вже в Києві — втішався онуками, що були дітьми нерідної йому дочки. Він про неї навіть згадує в своєму «Щоденнику»:

«Маша — не моя дочка, не від мене вона народила-

ся. Живе Маша зо мною вже тридцять літ*) — півтора року було, коли я її побачив, — і я вам кажу, що навряд чи можна більше й дужче любити свою дитину, як я люблю свою Машу».

СМЕРТЬ ОСТАПА ВИШНІ

Остап Вишня був людиною не без щастя. Перше його щастя — революція 1917 року. Бо, якби не революція, Вишня, мабуть, усе своє життя профельдшерував би в якійсь лікарні, і ніхто б, крім хворих, що там лікувалися, не знав би навіть, що така людина існує на світі. Наступне Вишнине щастя — друга світова війна. Не сталося б цієї війни — Вишня, засланий до концтабору, певно, ніколи вже не побачив би своєї Батьківщини, і його кості тліли б десь серед далеких північних лісів. І, нарешті, третє Вишнине щастя — смерть настигла письменника вже після XX-го з'їзду КПСС, коли змінилося ставлення Москви до репресованих за Сталіна українських письменників. Тільки цим можна пояснити оту «сміливість», яку уряд УРСР виявив у зв'язку з смертю Остапа Вишні.

На державні кошти уряджено величний похорон, на якому з промовами виступали не тільки письменники, актори, музики та художники, а й урядові особи.

Дружині покійного письменника видано одноразову допомогу в розмірі 15.000 карбованців, а сестрі та дочці — по 5.000 карбованців.

Протягом 1957-59 років мало вийти друком повне зібрання літературних творів Остапа Вишні.

Грунському будинкові культури присвоєно ім'я Остапа Вишні — «Грунський будинок культури імені Остапа Вишні**).

Київська Міська Рада, згідно з ухвалою Ради міністрів УРСР, має побудувати надгробний пам'ятник на могилі Остапа Вишні та встановити меморіальну дошку на стіні будинку, де жив і помер письменник.

У низинах Дніпра, між Херсоном та Кахівкою, кур-

*) Вірніше — двадцять літ, бо десять років Вишня пробув у концтаборі.

**) Містечко Грунь Сумської області — місце народження Остапа Вишні.

сує новий пароплав, названий ім'ям покійного письменника — «ОСТАП ВИШНЯ».

А на Байковому кладовищі, де поховано Вишню, трохи чи не щодня кияни бачать постаті приїжджих до Києва селян, що прийшли сюди відвідати могилу, в якій знайшов собі вічний спокій великий усмішник Землі Української — Остап Вишня.

ЯКІВ МАМОНТОВ

Нема сумніву, що об'єктивний історик української культури двадцятих та тридцятих років зупиниться на багатогранній і плідній діяльності Якова Андрійовича Мамонтова. Адже цей невтомний трудівник залишив по собі значну літературно-наукову спадщину: 27 п'єс, 6 лібретто опер, 4 кіносценарії і щось із 10 друкованих праць — з поля науки, літератури, театрального мистецтва, публіцистики. Згадає той історик і про активну участь Мамонтова в роботі Харківського драматичного інституту, драматичної секції Спілки письменників України та Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК). На жаль, за життя Мамонтова його ім'я як драматурга і театрознавця не було в належній пошані: офіційні літературно-театральні кола холодком ставилися до Мамонтових п'єс. І тільки вже в повоєнні роки на сторінках київських журналів стали появлятися статті з позитивною оцінкою драматичної творчости Мамонтова. Досліджуючи спадщину небіжчика, автори згаданих статтів приходять до такого висновку: Яків Мамонтов був одним із перших заспівувачів як у ділянці пореволюційної української драматургії, так і на українській театрознавчій ниві.

У довіднику «Радянські письменники України», виданому 1970 року в Києві, про Мамонтова пишеться, що він «закінчив трирічну церковно-приходську школу, потім п'ятирічну земську школу, Дергачівське сільсько-господарське училище». Оце, за тим довідником, і вся освіта Якова Мамонтова. Насправді ж Мамонтов закінчив ще й Московський комерційний інститут.

Учився він там на відділі педагогічної психології і на тему з тієї ж таки ділянки захистив дисертацію. Відтоді Яків Андрійович береться до практичної викладацької роботи. В 1920 р., коли Харків став столицею України, Мамонтов уже читав курс педагогіки в Харківському науково-дослідному інституті та на педагогічних курсах ім. Сковороди, а також завідував катедрою педагогіки в Харківському інституті педагогіки, сам провадив наукову роботу і керував молодими кадрами.

Та все ж таки Мамонтова, людину вольову, енергійну й схильну до мистецького відтворення реального життя, педагогіка не задовольняла: йому хотілося ширшого обсягу діяльності, простору, де він міг би всебічно виявити свої творчі здібності. Слід зазначити, що Яків Андрійович ще від 1907 р. почав дружити з Музою: його вірші появлялися майже в усіх тогочасних українських журналах, ба, навіть у журналі «Українська хата», навколо якого гуртувалися тодішні модерністи. Однак, в буремні роки революції, коли руйнувалися вікові традиції й переглядалися всі культурні цінності, Мамонтов став одходити від поезії. Не на Олімп хотілося йому тепер видиратися, а, навпаки, спуститися з підгір'я донизу і стати пліч-о-пліч із збудженим революцією народом. На що ж Мамонтов проміняв Музу? Проміняв він її на театральне мистецтво. Не припиняючи своєї педагогічної роботи, Яків Андрійович береться з режисером Іваном Юхименком творити в Харкові Український народний театр. До речі, на той час у столиці України не було жодного українського театру (Гнат Юра із своїм колективом акторів прибув до Харкова лише в 1923 році). А щоб той театр міг діяти, потрібні були актори. Тим то Мамонтов з Юхименком утворюють при театрі «Театральну майстерню», до якої посунула студентська молодь. Та й про новий репертуар для того театру так само треба було дбати. Мамонтов береться викладати в «Театральній майстерні» теорію драми і водночас пише п'єси. Невдовзі починають появлятися друком його драматичні твори: «Над безоднею», «Драматичні етюди» (1922 р.), «Веселий хам» (1923 р.), а далі — «Ave Maria», «Коли народ визволяється» і т. д.

Вище я вже згадував, що за двадцять років свого літературного життя Мамонтов написав 27 п'єс. Тепер додам до сказаного ще й таке: 21 його п'єса побачила сцену, 19 вийшли друком, 8 залишилися в рукописному стані. У цій драматургічній спадщині Мамонтова є різні твори: більшого й меншого формату, драми й комедії, оригінальні п'єси й інсценізації. Бувши послідовником кращих зразків української класичної драматургії, зокрема творів Івана Тобілевича (Карпенка-Карого), Мамонтов уникав у своїх п'єсах крайньої ліvizни. Тим то його п'єси, хоч почасти й модернізовані, виставлялись як в обласних театрах, так і в робітничих та сільських клубах. Та не тільки в Україні, а й в інших радянських республіках, навіть за океаном — у Канаді. Коли ж говорити про театри, на сцені яких п'єси Мамонтова не появлялися, то такими театрами були українські театри республіканського ма-штабу, як от: «Березіль», театр ім. Івана Франка, Одеський театр революції, театр ім. Мар. Заньковецької. Туди п'єси Мамонтова чомусь не потрапляли.

Але Мамонтов, людина з неабияким оптимізмом, не занепадав від того на дусі. Ні, навпаки, він і далі ще з більшим ентузіазмом брався писати п'єси. І ось, в 1928 році появляється його нова п'єса «Рожеве павутиння». Соціально-побутова комедія, в якій висміюється міщанство та обивательство. Треба, мовляв, позбутися нам отого «рожевого павутиння», в якому може заплутатись і порядна людина. Міцно зладнений сюжет, яскраві образи дійових осіб, добра мова — все це сприяло тому, що «Рожеве павутиння» обійшло трохи чи не всі обласні театри, одначе на сцену котрогось республіканського театру воно не потрапило.

Надходив 1927 рік — десятиріччя жовтневої революції. Відділ мистецтв НКО оголосив з цієї нагоди конкурс на найкращі драматичні твори. Драматурги взялися писати п'єси. Написав п'єсу і Мамонтов. Трагікомедія. Як відомо, під час громадянської війни на Україні завелось було багато дрібних отаманів. Переважали серед них добрі українські патріоти, але зрідка траплялись і звичайні авантюристи. Прочитавши в ко-трійсь периферійній газеті, що якийсь отаман-авантюрист оголосив у своєму селі самостійну республіку, Ма-

монтов бере цей факт за основу для п'єси і пише трагікомедію під назвою «Республіка на колесах». В центрі п'єси стояв отаман — «президент» Андрій Дудка. Оскільки образ цього «президента» деякою мірою асоціювався з іншими отаманами, які так добре залили своїми діями большевикам за шкуру, то п'єса «Республіка на колесах» припала советським рецензентам до душі, і драматург дістав за неї ювілейну нагороду. А відділ мистецтв НКО рекомендував «Республіку на колесах» виставляти в усіх театрах, зокрема ж у сільських клубах. Та не зважаючи на ту рекомендацію, і ця п'єса Мамонтова не дісталася на сцену жодного республіканського театру. Зате «Республіка на колесах» якимсь чином опинилася була в Московському театрі сатири. Однак москвичі зробили з неї таке шаржоване видовище, що драматург змушений був звернутися з цього приводу до суду.

Написавши після «Республіки на колесах» ще кілька п'єс, далі Мамонтов довгий час працював над комедією «Гетьманщина». Ішлося в ній про Павла Скоропадського. Драматург розраховував її, очевидно, на котрийсь республіканський театр. Сатирична комедія. Велика розміром і складна для постанови. З куплетами, пародійними моментами, навіть з танцями. Нема що й говорити, ця п'єса могла б була стати принадним театральним видовищем для советських глядачів, але вийшло інакше: «Гетьманщини» не тільки не пустили на сцену, а й не дозволили надрукувати. Тим часом в одному із московських театрів п'єса йшла вільно-вільнісінько. Чому? Тому що большевики всіма силами старалися замовчувати від українського народу, як існування в 1917-1919 рр. Української Центральної Ради, так і гетьманування П. Скоропадського.

Мене особисто негативне ставлення республіканських театрів до Мамонтових п'єс не тільки дивувало, а й обурювало. Можливо, були якісь недоліки в його п'єсах, як це траплялось і з п'єсами інших драматургів. Але чому б не взяти одну з найкращих Мамонтових п'єс, не спробувати її на сцені та не вказати драматургові на його помилки, — нехай би він переробив п'єсу ще раз. Адже випадки, коли той чи той тодішній драматург доробляв свою п'єсу разом з театром, ча-

стеню траплялися. Хоч би взяти, прикладом, співпрацю Миколи Куліша з «Березолем». Та ні, наче чорний кіт перебіг Мамонтову дорогу: жоден режисер республіканського театру не зважувався взяти його п'єсу до постанови.

У 1936 році випало мені на короткий час поїхати до Одеси. Заходжу якогось дня до мого давнього знайомого — головного режисера Одеського театру революції Івана Юхименка. Сидимо з ним в його кабінеті, розмовляємо про репертуар наших театрів.

— Чого це ви, шановні керівники театрів, так усі замикитенкилися? — звертаюся до Юхименка. — Був я в Харкові — йшла Микитенкова п'єса на сцені; заїхав по дорозі до Києва — Гнат Юра виставляє Микитенкову п'єсу: приїхав до Одеси — ви те ж саме робите...

А Юхименко, не вислухавши мене до кінця, виймає з шухляди свого столу, мабуть, із десятих тек.

— Що це таке? — показує мені ті теки. — П'єси! І не думайте, що це якась халтура: є тут і добрі речі.

— То чому ж ви не виставляєте їх?

— А ви думаєте, що п'єсу кожного драматурга можна виставляти? — впирається Юхименко в мене очима. — Помиляєтесь. Ідеться цілком інакше. Слухайте но сюди. Нам хтосьна-як потрібна п'єса. Дзвонимо до Відділу мистецтв НКО: «Рятуйте! Ми не маємо чого ставити». Нам відповідають: «Пождїть кілька днів, Іван Кіндратович (Микитенко — А. Г.) днями закінчить нову п'єсу». Ми чекаємо на ту п'єсу тиждень, другий, третій. Нарешті приїжджає Микитенко. Захеканий, задиханий, вбігає до мого кабінету, кидає мені на стіл рукопис своєї нової п'єси і каже: «Робіть з п'єсою, що хочете, бо мені нема коли з нею морочитися. За п'ятнадцять хвилин лечу до Парижу на міжнародній з'їзд. До побачення!» Та й подався геть із мого кабінету. Я беруся читати ту його п'єсу. А вона тільки наполовину зроблена. Якби це була не Микитенкова п'єса, ми викинули б її до кошика. А Микитенкову мусимо самі доробляти. І навпаки: коли б я вибрав найкращу з цих п'єс, — Юхименко знову показує мені теки, — та послав її до Відділу мистецтв НКО, то дозволу на постанову її ніколи б не дочекався.

— А чому б вам не спробувати поставити котрусь із п'єс Мамонтова?

— Така ж сама справа і з Мамонтовим. Ви ж самі добре знаєте моє ставлення до Якова Андрійовича. Але п'єси його не можу поставити. Бо офіційні кола Мамонтова як драматурга уперто замовчують.

— То чому ж, на вашу думку, таке ставлення до Мамонтова?

— Бо Мамонтов не має в кишені партійного кейтка. О, якби то він його мав, як ото Микитенко. Тоді працівники Відділу мистецтв НКО цуциками б коло нього вертілися. Між нами кажучи, — притишив Юхименко свій голос, — в офіційних колах Якова Андрійовича вважають за неблагонадійну людину.

Тоді я ще не міг цілком погодитися з Юхименком, але за невеликий час і мені стало зрозумілим, що Мамонтов уже ходить не під Богом, як колись казали, а під НКВД.

Своєю невдачею з «Гетьманщиною» Яків Андрійович був на якийсь час трохи приголомшений, проте писати п'єси не думав кидати. Навпаки: від 1930 року він цілком одійшов від педагогіки і віддався драматургії та театрознавству. В 1935 році після довгочасної над нею праці, Мамонтов закінчив — це вже, здається, свою двадцять шосту за чергою — п'єсу «Архітектор Шалько». Сучасна тема. Дія відбувається на фронті соціалістичного будівництва. Персонажі — переважно молоді люди: робітники, студенти, фахівці. Головний герой п'єси — архітект Шалько, енергійний, цілеспрямований. У своєму особистому житті він був на якийсь час збочив, але, вчасно спохватившись, знаходить вірний шлях. П'єса була наскрізь советська. Драматург, щоб перевірити, чого варта його п'єса, прочитав її акторам театру ім. Шевченка (колишній «Березіль»), а також акторам російської драми. Акторські колективи обох театрів поставилися до «Архітектора Шалька» захоплено: вони, мовляв, тільки й чекали на таку п'єсу. Тепер залишилося зробити одне — дістати від Головреперткому дозвіл на постанову п'єси. Яків Андрійович ставленням двох театрів до його п'єси був дуже підбадьорений. Нарешті, думалося йому, хоч один його драматичний твір дістанеться на сцену республікансь-

кого театру. Та даремні були радощі Мамонтова: замість дозволу Головреперткому на постанову п'єси, він дістав негативну рецензію. У тій рецензії рецензент писав, що автор викривляє ідейну лінію партії, що п'єса його справить негативне враження на глядачів, що советська студентська молодь зовсім не така, як подає її в п'єсі драматург, і т. д.

На Мамонтова ця рецензія справила гнітюче враження. Тепер, не зважаючи на свій оптимізм, він уже й сам, мабуть, зрозумів, що його мають за неблагонадійну людину. Саме від того часу Яків Андрійович і починає хворіти.

Останньою, тобто двадцять сьомою його п'єсою була інсценізація повісти Михайла Коцюбинського «Фата Моргана». Втративши надію попасти будь-коли із своїми оригінальними п'єсами на республіканську сцену, драматург зробив інсценізацію спеціально для Чернігівського драматичного театру, де вона й була поставлена. У квітні 1938 року цей театр гастролював з нею в Києві. Але Мамонтову вже не довелося бути на тих столичних виставах «Фати Моргани»: хворий на серце й нирки, він під той час лікувався в кардіологічному інституті в Одесі.

Крім двадцяти семи п'єс, Мамонтов написав шість лібретто опер: «Кармалюк», «Мікаель Демарк», «Сава Чалий», «Гайдамаки» (за Шевченком), «Турбаї» (за повістю Юрезанського «Зникле село»), «Золотий обруч» (за повістю Івана Франка «Захар Беркут»), музику до якого написав композитор Б. Лятошинський. Опера «Золотий обруч» і до сьогодні йде в оперових театрах України. Всі ж інші лібретто Мамонтова залишилися в архіві: ніхто з композиторів не взявся писати до них музики.

Та найбільшої невдачі зазнав Мамонтов із своїми кіносценаріями. Написав він їх чотири: «Земля Українська», «Так народжується людина», «Мурований міст», «Манька з Вовчих Ярів». На жаль, ні один із цих кіносценаріїв не потрапив до Київської кінофабрики.

Досі мовилося про Мамонтова — знаного драматурга. Але Яків Андрійович не менше знаний був і на полі української театральної публіцистики. Мені трудно було б назвати всі ті журнали, в яких протягом

двадцятих років появлялися театрознавчі статті Мамонтова. Так само́'я не в стані деталізувати обсягу його статтів, бо написав він їх велику кількість. Дореволюційний і пореволюційний українські театри, реалізм і конструктивізм, традиціоналізм і новаторство... Ще й ще багатьох проблем торкався Мамонтов у своїх статтях. Варто зазначити, що на початку двадцятих років на полі театрального життя появилось було багато «революціонерів». І то не звичайних революціонерів, а «ура-революціонерів». Одні з них бралися «революціонізувати» старі п'єси: змушували, прикладом, Гриця в п'єсі «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці» співати революційних пісень, а до шапки йому чіпляли червону зірку. Другі — називали дореволюційний український театр «гопакією» та «гаркун-задунайщиною». Треті — дивилися на вистави українських театрів як на прояви «петлюрівщини». А були й такі театральні «ура-революціонери», що заперечували участь драматурга в театрі, і самі, цілими колективами, писали п'єси. Наслідки від тієї «колективної творчости» були мізерні.

Натомість Мамонтов був рішучим противником отієї «революціонізованої лівизни». Твердо стоячи на українському ґрунті, він завзято боронив краще надбання дореволюційного українського театру. Природна річ, і Мамонтов визнавав за потрібне оновлювати пореволюційний театр. Але як його оновлювати? Не шляхом механічного перенесення театральних зразків із західної Європи, а поєднуванням традиційних форм з новими формами пореволюційного театру.

Якщо говорити про критичні статті Мамонтова, то Яків Андрійович був одним із найсміливіших серед тогочасних критиків. Він не хитався з боку на бік і не поспішав виспівувати тому чи тому режисерові сахаринових дитирамбів, як це робили інші критики. Для нього, людини незалежної, твердої в своїх поглядах, не страшно було бути об'єктивним, а часом навіть гострим критиком. Скажім, Леся Курбаса Мамонтов дуже поважав як талановитого режисера, проте часто не тільки критикував його за оформлення вистав, а й заходив з ним у полеміку.

Немало уваги приділяв Мамонтов і драматургії. Від-

кидаючи формалізм у драмопису, він закликав драматургів писати реалістичні, глибоко психологічні п'єси, а не вдаватися до сурогату.

Крім численних театральних статтів Мамонтов залишив нам у спадщину близько десятка науково-теоретичних праць, історичних розвідок та досліджень. Не вдаючися в деталізацію, назву ці його праці: «Проблеми естетичного виховання», «Сучасні проблеми педагогічної творчості», «Основні педагогічні течії», «На театральному роздоріжжі», «Українська драматургія пореволюційної доби», «До питань про кваліфікацію літературних образів», «Теорія і техніка драматичного мистецтва», «Драматургія І. Тобілевича» (двотомна праця, видана за редакцією Мамонтова).

Наостанку треба згадати ще й про те, що не хто інший — саме Яків Мамонтов спонукував і допоміг двом видатним українським акторам — Л. Сабініну та О. Мар'яненкові — написати цінні спогади про їхню довголітню працю на сцені українського театру.

Досі йшлося про літературно-наукову та театрознавчу діяльність Якова Андрійовича, а далі мова буде про Мамонтова як про людину, яку я знав протягом п'ятнадцятих років. Уперше ми зустрілися з ним в УТО-ДІКу, здається, восени 1925 року. Позналилися. З часом наше знайомство перетворилося в приятелювання. Бо з такою людиною, якою був Мамонтов, гріх би було не заприятелювати.

Помірного зросту, високочолый, приємний з лиця, завжди чепурно одягнений, — Яків Андрійович водночас приваблював до себе і своєю вдачею. Був він лагідний, людяний, правдивий. Та найбільше Мамонтов подобався мені своїм оптимізмом. Ніколи я його не бачив засмученим, занепалим на душі, пригнобленим. Навпаки: де б було його не зустрінеш — на вулиці, в установі, чи в нього вдома, — завжди він бадьорий, веселий, з привітливою усмішкою на устах. Таким Мамонтов був навіть тоді, коли смерть уже стояла під дверима його мешкання.

До жодної літературної організації Яків Андрійович не належав. Тільки вже в 1934 році, коли утворено єдину Спілку письменників України, він і собі приєднався до тієї організації. Однак близької участі в ній,

крім, хіба, засідань драмсекції, не брав. Загалом кажучи, Мамонтов і надалі залишався більше науковцем, ніж письменником. Та й жив він не в «Слові», а в будинку науковців, деь на розі вулиці Дзержинського та Барачного провулку. Мав дружину, українізовану німку, і малолітнього сина. Мешкала з ними також мати Маргарити Федорівни, дружини Мамонтова, літня жінка. Сина свого Мамонтови назвали німецьким ім'ям — Альберт. Та коли в Німеччині до влади прийшов Гітлер, а в ССР, у зв'язку з тим, знявся антинімецький галас, вони змушені були називати свого хлопця Альошею.

Як відомо, від 1933 і до 1941 року на Україні лютував нечуваний московсько-большевицький терор. За той час замордовано голодною смертю сім мільйонів українських селян, а також розстріляно або запроваджено до сибірських таборів десятки тисяч української інтелігенції, в тому числі й письменників. То було таке жажливе лихоліття, коли кожен український письменник не міг бути певним, що наступної ночі не вдеруться до його мешкання енкаведисти, не зроблять у нього обшуку та не посадять його в «чорний ворон» і не повезуть на Совнаркомівську вулицю, де містилося НКВД.

А втім, даремно було б обвинувачувати в тих злочинних діях лише самих енкаведистів. Енкаведисти були тільки працівниками фабрики «совєтських грішників», а про «сировину» для тієї фабрики дбали партійні осередки. Так воно велося і в СПУ. Партійний осередок був зобов'язаний вишукувати в своєму колективі згадану «сировину». Якщо ж він лінувався це робити, тоді на нього гримали згори: «Чому ви затихли? Вишукуйте й далі українських націоналістів, нещадно викорчовуйте цих ворогів народу».

Ось один із характерних фактів того часу. Вже протягом трьох-чотирьох років заарештовували та висилали харківських письменників. Наші лави дуже поріділи: в будинку «Слово» стало мешкати більше неписьменників, ніж письменників. Декотрі партійці так старалися, що вже почали один на одного доносити до НКВД. І ось одного дня приїжджає з Києва до Харкова Іван Кириленко — партієць, член правління СПУ.

Загадує скликати загальні збори. Зібралися ми в Літературному будинку. Розпочалися збори. Голова надає слово Кириленкові. Набендюжений, надутий, сердитий, він ступає впоперек кімнати і на все горло вигукує:

— Чому це ваша організація заснула? Чому ви не скликаєте зборів? Чому не самокритикуєтеся? Чому у вас тут повно мовчальників? — І давай називати прізвища тих «мовчальників»? Ось дійшла черга й до моєї особи. — Або взяти б, — таращить Кириленко на мене свої очі, — Анатолія Гака. — Чому він мовчить? Чому не розповідає про себе? Адже йому є що розповісти. . .

А через недовгий час зо мною стався дивовижний випадок. Кілька місяців тому Відділ мистецтв НКО купив у мене нову п'єсу «Мобілізовані зорі». Заплатив мені за неї 2. 000 карбованців. Головрепортком ухвалив п'єсу до постави. Потім того п'єса потрапила до ДВУ, яке, на замовлення Відділу мистецтв НКО, мало видати її друком. У друкарні склали текст п'єси, надрукували, зброшурували. Залишилося тільки зробити обкладинку. Коли це одного дня викликають мене телефоном до директора ДВУ. Молодий чоловік, нещодавно, казали, приїхав із Ленінграда, чи що, щоб зайняти місце дотеперішнього директора ДВУ Войцехівського, заарештованого НКВД. Іду я до ДВУ. Переступивши через поріг директорового кабінету, бачу: новий директор звірем на мене дивиться. Не встиг я наблизитися до нього, а він уже рубає назустріч мені:

— Довожу до вашого відома, що вашу п'єсу «Мобілізовані зорі» знято з виробництва.

— Чому знято? — витріщаю я на нього очі. — Адже вона вже надрукована й зброшурована.

— Це не ваша справа — підвищує свій голос директор. — Кажу вам — ми вашу п'єсу зняли з виробництва. Крапка! Можете йти собі.

Я намагався ще щось сказати йому, але директор уже не говорив, а гукав до мене:

— Сказано вам — крапка!

Я вийшов з його кабінету і попрямував додому. Розповідаю дружині про цю справу.

— Оце вже, — журиться вона, — і до тебе надходить ряд. Що я тоді сама робитиму? . .

Щось із тиждень ходив я приголомшений. У чому

річ? Що сталося? До кого мені звернутися, щоб він розтлумачив мені цю справу? Та ось якогось дня зустрічаю у Літературному будинку Олексу Вараву. Привітавшись, бере він мене під лікоть, одводить у куток, починає шепотом казати:

— Моя дружина друкувала донощицький матеріал Євгена Кас'яненка. На вас і на Аркадія Любченка разом. Чого тільки він про вас, зокрема, не пише: — «куркульський письменник», «пилипенківець», «Вишинин полигач». . . І все згадує вашу п'єсу «Мобілізовані зорі».

Але дивна річ: я не розгнівався на Кас'яненка, — тільки мені стало шкода його. Солідна віком людина, з вищою освітою, колишній український есдек, член Української Центральної Ради, пізніше редактор щоденника «Вісті», — тепер став донощиком. Та ще яким — дрібним! Як же мені його було не жаліти?

Через кілька днів іду я до Мамонтова, розповідаю йому про цей донос на мене.

— Отож і ви, Якове Андрійовичу, — кажу я йому, — сподівайтесь від когось такої самої «свині»; яку підклав мені під ноги Кас'яненко.

— Не думаю, щоб щось подібне сталося, — здвигнув плечима Мамонтов. І, замість журитися разом зо мною, почав розповідати мені сюжет нової п'єси, яку він надумав писати.

Одначе незабаром сталося таке, про що Яків Андрійович, мабуть, ніколи і не думав. Якось викликають мене телефоном до Літературного будинку на позачергові збори письменників. Приходжу я на Чернишевську, ч. 68. Збори саме розпочинаються. Бачу, і Яків Андрійович сидить серед присутніх. Дивна річ: ніколи, навіть увечорі, Мамонтов не приходив на письменницькі збори, а сьогодні прийшов. Та ще ж в який час — о другій годині, коли він мав би бути в Драматичному інституті на лекції. І чогось не такий, як завжди буває. Не киває до мене привітливо, щоб я йшов до нього, не посміхається.

Почалися збори. Слово собі взяв секретар партійного осередку Леонід Юхвід. Спочатку сказав кілька слів про ідеологічні настанови партії в літературі, після перейшов до конкретних речей.

— Але серед нас, товариші, є люди, — казав він далі, — про яких нам слід сьогодні поговорити. — І бачу: Юхвід зупинився поглядом на Мамонтові. Після, трохи помовчавши, запитує Якова Андрійовича:

— Чи ви, товаришу Мамонтов, знали Миколу Вороного?

Усі в залі враз понасторожувалися: значить — черговий допит.

— Так, знав, — відказує з місця Мамонтов.

— Як же ви його знали — зблизька чи здалека?

— Щоб дуже близько — не скажу. Але ми разом з Вороним готували до видання драматичні твори українських клясиків.

— Добре. То чи не листувалися ви з ним?

— Листувався.

— З приводу чого ви листувалися з Вороним?

— З приводу редагування драматичних творів українських клясиків.

— То, може, ви скажете нам, що ви писали Вороному в справі антисемітських місць у п'єсах дореволюційних українських драматургів?

— Писав і про це, але що саме — не пам'ятаю.

— То я вам пригадаю. Ви обстоювали думку, що ті антисемітські місця слід залишити в п'єсах і надалі. Чи не так було?

— Ні, не так, — заперечує Мамонтов.

— То розкажіть, що ви з цього приводу писали.

— Я обстоював ту думку, що образливі для євреїв речення і окремі слова треба повикреслювати, а все позитивне, написане про євреїв, залишити в п'єсах, і, оскільки мені пригадується, Вороний зо мною погоджувався.

На цьому Юхвід припинив свій допит Мамонтова і перейшов до іншої справи.

Що ж то було за «гріхопадіння» Мамонтова з Вороним? Річ у тім, що Вороний (він жив у Києві) тоді був уже заарештований. Під час обшуку в нього енкаведисти забрали листування. Були там і листи Мамонтова. Юхвід про це міг би зовсім і не знати, але якоюсь «лінією» його, видно, повідомили про той «антисемітизм». Ще більше: наказали переробляти Мамонтова в «сировину» для фабрики «совєтських грішників». Юх-

від, як секретар партійної організації, змушений був виконувати той наказ.

Із зборів, щоб не давати нашим донощикам приводу для будь-яких підозр, ми з Мамонтовим пішли різними вулицями. Але наступного дня я таки відвідав Якова Андрійовича у нього вдома. Довго радилися. Тепер і Мамонтов погоджувався зо мною, що нас обох починають переробляти в «сировину», якої потребує фабрика «советських грішників».

Тим часом арешти письменників тривали далі. Навіть посилювалися. Досі енкаведисти заарештовували тих письменників, на кого були доноси, а тепер почали заарештовувати вже й самих донощиків. Заарештували, прикладом, Антона Дикого, що був одним із найретельніших донощиків. Його навіть наші партійці боялися. Вони вживали заходів, щоб позбутися цього донощика, але НКВД не поспішало заарештовувати Дикого. Та ось стався такий випадок: те ж таки НКВД прислало до СПУ на працю свого дотеперішнього співробітника, Анісімова на прізвище, безнадійно хворого на сухоти. Між іншим, для нас це була ніяка несподіванка. Адже ми ще добре пам'ятали випадок, коли на голову СПУ були прислали родича Постишева, якогось Сенченка (не Івана!), що ніколи не написав як письменник жодного рядка. Другий випадок: драматичною секцією СПУ якийсь час у ті роки керував колишній прокурор із Дніпропетровського — Ахматов, — той самий Ахматов, що в 1930 році виступав на процесі СВУ.

Що ж ми мали робити з отим енкаведистом Анісімовим? Призначили його за директора Літературного фонду, хоч досі обходилися без директора. Та Анісімов, дяка Богові, довго не прожив: через три місяці ми його поховали. Одначе за той короткий час колишній енкаведист допоміг нашому партійному осередкові позбутися Дикого. Вертаючися з похорону Анісімова, один із наших партійців признався мені:

— Все ж таки покійний Анісімов зробив нам велику послугу.

— Яку? — дивлюсь я на нього.

— Допоміг нам позбутися Антона Дикого. Адже ми самі, скільки не пробували спровадити його до НКВД, нічого не могли з ним подіяти.

Та, коли заарештували Антона Дикого, то вже не могли не заарештувати і Євгена Кас'яненка, що належав до трійки донощиків із будинку «Слово». Антін Дикий, Євген Кас'яненко та Олексій Полторацький — оце та трійка. Але останній мав, очевидно, такі великі заслуги перед НКВД, що його залишили на волі, — тільки із Спілки письменників тимчасово були виключили.

Отож відтоді ми з Мамонтовим, удень і вночі, чекали у себе на подвір'ї «чорного ворона». Не було жодного сумніву, що він по нас приїде. Яків Андрійович — він тоді був уже дуже хворий — не раз скаржився мені:

— Енкаведисти не дають мені спокою. Переслідують у цивільне, трохи чи не щодня навідуються до нашого будинку. Мабуть, перевіряють, чи я ще не втік із Харкова.

І раптом, наче одразу тисяча громів з ясного неба, неждана вістка: Єжова усунуто з посади міністра внутрішніх справ СССР. Я не пішов — помчав до Літературного будинку, щоб перевірити цю вістку. Бо мені не йнялося віри. Вийшло — правда. У Спілці всі тільки про це й говорили. І, розуміється, раділи. Треба правду сказати: арештів після того поменшало, хоч зовсім вони й далі не припинилися. Одначе у нас із Мамонтовим тепер стало більше шансів на те, що «чорний ворон», можливо, не потрапить до нас.

Минула зима 1938-39 рр., настала весна, а слідом за нею наближалось і літо. Харківські письменники стали збиратися на літні відпочинки. Одні діставали квитки до Криму, другі — на Кавказ, треті — в Одесу. Але найбільше членів нашої філії вирушали до села Біликів на Полтавщині, де ми мали свій Будинок відпочинку. Окремі від сільського масиву будівлі, великий сад, за півкілометра — Ворскло із сріблясто-піщаним пляжем. Дехто з наших відпочивальників наймали собі мешкання в селян. Ми з дружиною, не пов'язані з будь-якою службовою працею в Харкові, жили в Біликах протягом усього літа.

Привезла Маргарита Федорівна до Біликів і Якова Андрійовича. Хворий на серце та нирки, він на той час уже перебував у тяжкому стані. Все тіло набрякало від

рідини, — йому ставало тяжко не тільки рухатися, а й дихати. Проте, вживши відповідного ліку, хворий звільнявся від надмірної рідини, і тоді Яків Андрійович жвавішав, бадьорішав, навіть пробував щось писати. Але через два-три дні знову, увесь набряклий, лягав у ліжко.

Мешкали Мамонтови в селянській хаті. Була там гарненька веранда. Яків Андрійович, коли йому легшало, виходив на ту веранду посидіти та подихати свіжим повітрям. Усі ми, відпочивальники, час від часу одвідували хворого — коли поодинокі, а коли й гуртом. У такі хвилини до Мамонтова повертався його вроджений оптимізм: Яків Андрійович хвалився, що лікар сказав йому — за кордоном вже винайдено новий лік, яким можна виліковувати хворобу серця та нирок. От якби, мовляв, мати за кордоном когось знайомого, хто міг би подбати про той лік для нього.

Кінчався серпень. Уже треба було багатьом із нас вирушати до Харкова, але не хотілося: надворі й далі стояли теплі дні. Надто ж гарними здавалися вечори — хоч не лягай спати. А настане день — вабить тебе до себе Ворскло.

Сьогодні ми прийшли до річки гуртом, розташувалися на пляжі, лежимо, розмовляємо. Ми — Юхвід, Муратов, Черняков та ще дехто, чиїх прізвищ не можна пригадати. Коли це де й узялася біля нас киянка Качуровська, перекладачка з фаху, — вона так само відпочивала в нашому Будинку.

— Чи ви, товариші, чули новину? — запитує нас.

— Яку?

— Радянський Союз підписав угоду з Німеччиною.

Ми всі, як один, попідводили голови, дивимось на неї: чи цій жінці усе гаразд у голові? Справді бо: хто ж би то міг повірити, що комуністична Москва дійшла згоди з фашистським Берліном?

— Це вам, товаришко, таке приснилося, чи що? — посміхається до неї Юхвід.

— Ні, не приснилося. Правда. Мій чоловік щойно приїхав із Києва. Можете самі розпитати його про це.

— А де ж ваш чоловік?

— Удома. Відпочиває з дороги.

Ми всі посхоплювалися і цілим табуном подалися до селянської хати, де мешкали Качуровські. Все, що Качуровська сказала нам, справдилося: Молотов підписав із Рібентропом угоду. До чого ж це воно йдеться? Яких наслідків тепер можна чекати? Ось про це ми всі й заговорили. Один каже: станеться, мовляв, таке й таке; другий пророкує щось своє; третій, наче його по голові довбнею вдарено, мовчить. А я кажу:

— На мою думку, Радянський Союз захопить Західню Україну, а Німеччина забере собі всі польські землі.

— Товариші! — загукав Ігор Муратов. — Киньмо свої пророкування. Нам треба негайно вирушати до Харкова. У світі відбуваються далекойдучі події, а ми, наче якісь хуторяни, сидимо в Біликах. Вирушаймо! Бо спізнимося на поїзд.

— Стривай, Ігоре! — схопив його за руку Черняков. — Треба ж нам приготуватися до від'їзду. Знаєте, товариші, що ми зробимо? Залишимося до завтра, улаштуємо прощальну вечірку. А завтра вранці всі гуртом вирушимо до Харкова.

Трохи посперечавшись над пропозицією Чернякова, вирішили залишитися в Біликах до наступного дня. І одразу ж обговорили справу з вечіркою. Розплянували що кому робити. На мою долю випало — наловити у Ворсклі щук, щоб жінки наварили з них нам юшки.

Одначе перш ніж іти на рибу, я попрямував до Мамонтових і розповів їм про договір Москви з Берліном. Яків Андрійович не знати як зрадив: тепер він був певен, що дістане того закордонного ліку, про який йому казав його лікар. А як почув про нашу сьогоднішню вечірку, то одразу ж звернувся до дружини з проханням:

— Приготуй мені, Марго (так він називав Маргариту Федорівну) приладдя для гоління. Бо й я хочу взяти участь у тій вечірці. Чи приймете хворого до свого гурту? — запитує він мене.

— Певна річ, що приймемо. Ми навіть пришлемо делегацію, яка запросить вас на вечірку.

— Чуєш, Марго? — знову до дружини. — Нагрій води. Я зараз буду голитися.

Від Мамонтових я пішов до знайомого селянина, позичив у нього регелю. Після, запросивши собі на допо-

могу з п'ятеро жінок, попрямував з ними до Вєрескли. Жінкам було до вподоби ловити зо мною рибу. Навіть Маргарита Федорівна не полінувалася — прийшла до річки. Отож, починаємо ловити щуки. Набачимо десь на мілині кущі осітнягу, — я занурюю біля них у воду рєгєлю, а жінки обстають ті кущі і давай наганяти в мою рєгєлю рибу. За якусь годину ми вже мали повну цеберку щук.

Зайшов вечір. Ах, що то був за чудовий вечір! Тихий, теплий, із зоряним небом, з гучними співами білицьких хлопців та дівчат. Вечірку ми влаштували осторонь від Будинку — під голим небом, на зеленій траві. Жінки нанесли туди всякого посуду, а для Якова Андрійовича наготували стільця й маленького столика. Коли юшка була готова, кілька жінок пішли до Мамонтових, щоб запросити їх на юшку. І ось, через десять хвилин бачимо: Маргарита Федорівна веде під лікоть свого хворого чоловіка, а пообабіч ідуть наші «делегатки». Не доходя до нас яких двадцять кроків, Яків Андрійович, чуємо, заспіває арію Карася із «Запорожця за Дунаєм»:

Занедужав я в дорозі,
Трохи-трохи був не вмер...

Зворушені бажанням цієї безнадійно хворої людини розвеселити нас, ми привітали Якова Андрійовича дружніми оплесками. За хвилину, коли він наблизився до нас, посадили його на стільці, поставили перед ним на столику тарілку з юшкою. Був Яків Андрійович одягнений по-джентлменському: в усьому білому, випрасованому, навіть з чорним «метеликом» біля коміра сорочки. Хоч і знесилений своєю хворобою, він, проте, не переставав жартувати в розмові з нами. А коли ми помітили, що хворий починає стомлюватися, — допомогли йому встати із стільця і гуртом провели до хати, в якій мешкали Мамонтови.

Наступного дня всі ми вирушили з Біликів до Харкова.

Наслідки советсько-німецького договору виявилися швидко. Німеччина, як я й сподівався, окупувала польські землі, а СССР загарбав Західню Україну. До Льво-

ва вирушили тисячі советських посланців, щоб перебудувати все тамтешнє життя на свій лад. Поїхали туди й кілька київських письменників, що негайно заходилися творити у Львові Спілку українських письменників. На чолі тієї Спілки став Петро Панч. Довідавшись про це, Мамонтов звернувся до Панча з листовним проханням, щоб він роздобув йому закордонного ліку для лікування серця та нирок. Панч виконав прохання Мамонтова. На великий жаль, той лік анітрохи не полегшив тяжкого стану хворого.

Якогось разу Маргарита Федорівна каже мені:

— Яків Андрійович дуже мучиться. Не має людина чого робити. Але й до самостійної праці він уже нездатний. Добре було б, якби ви, Анатолію Яковичу, взяли разом із ним писати якусь п'єсу. Це його підбадьорило б, оживило. Адже він безмірно залюблений в драматургію.

Я саме в той час був дуже перевантажений своєю роботою, яку мав закінчити не пізніше лютого 1940 року. Тим то не міг братися до п'єси. Але час від часу провідував Мамонтова. Не встигну, було, увійти до передпокою, а Яків Андрійович уже стоїть на порозі свого кабінету і гостинно запрошує мене до себе.

— Прошу сідати, — показує на стілець.

Колись ми сідали з ним рядом на канапі, але тепер свій кабінет Яків Андрійович перетворив у спальню. Бо весь час — вдень і вночі — містився на цій канапі. Біля канапи стояв столик, на столику лежав невеличкий дзвіночок. Коли хворому потрібна була якась допомога, він дзвонив у той дзвіночок. Хоч який був недужий, проте я ані слова не чув від Мамонтова скарги на свою хворобу. Чи то він уже звикся з думкою, що йому незабаром доведеться розпрощатися з життям, чи заради сім'ї тримався. Інколи я заставав у Мамонтова професора Білецького, що був близьким приятелем Мамонтових. Провідував хворого так само і актор Мар'яненко.

Закінчився 1939 рік, настав січень 1940 року. Ще й у тому місяці я відвідав кілька разів Якова Андрійовича. Та ось одного ранку задзвенів у моєму мешканні телефонний дзвінок. Підходжу до телефону, обзиваюся.

— Яків Андрійович умер, — почувся в телефоні ти-

хий голос Маргарити Федорівни. — Що мені тепер робити? — запитує.

— Нічого не робить, — відказав я. — Ми самі зробимо все, що потрібно. Чекайте на мій телефон.

— Дякую, — сказала вона й поклала слухавку.

Я подзвонив до Смолича, — він був головою Харківської філії СПУ.

— Умер Мамонтов, — кажу йому. — Мусимо щось робити в цій справі.

Смолич, трохи помовчавши, сказав:

— Зараз же вирушайте до Літературного будинку. Ми з Леонідом Арановичем так само прийдемо.

Я поїхав до Літературного будинку. Там уже на мене чекали Смолич, Юхвід, Розумієнко — голова Літературного фонду, та ще хтось — не пам'ятаю. Утворили похоронний комітет, до якого увійшов і я. Перш за все ми з Розумієнком поїхали до Мамонтова додому. Яків Андрійович лежав на канапі — мертвоно упокоєний, з відкритим лицем, з ледь-ледь помітною усмішкою на устах. А з високих шахов та стін на небіжчика дивилися сотні томів книжок, вітрини з фотами окремих сцен із вистав його п'єс, а також фота режисерів, акторів, художників, що ставили та оформлювали ті вистави.

— Ще вчора увечорі, — розповідала нам Маргарита Федорівна, — Яків Андрійович грав із сином у шахи. А вранці, довго не чуючи його дзвінка, заходжу до кабінету і бачу: він лежить мертвий.

Трапилось це 31 січня 1940 року. Через два дні відбувся похорон Мамонтова. З Києва приїхали представники СПУ — Андрій Головка та Володимир Суходольський. Серед присутніх тут письменників, композиторів й акторів був на похороні і професор Олександр Білецький, а також актор Мар'яненко. Громадська панахида відбулася в залі Літературного будинку. Біля домовини стояла почесна варта. Від правління СПУ виступив з промовою Андрій Головка, від Харківської філії СПУ — Юрій Смолич, від драматичного театру ім. Шевченка — актор Мар'яненко. Я сказав прощальне слово від місцевого комітету харківських письменників.

Після закінчення панахиди, похоронна процесія ви-

рушила Мироносицькою вулицею до крематорія, де останню промову виголосив голова Літфонду О. Розумієнко. Потім того домовина, під звуки жалобної музики стала поволі опускатися донизу. Нас трое — Розумієнко, я і ще хтось третій, — з дозволу директора крематорія, опустилися на нижній поверх, де були свідками, як домовину з останками Мамонтова впроваджено конвеєром у дверці крематорної печі. Ось ці дверці автоматично зачинилися, котрийсь із службовців крематорія залучив струм великої напруги — і...

Професор Білецький, після похорону Мамонтова, просив нас:

— Коли я помру, то дуже прошу вас, товариші, справити й мені такий самий похорон, як ви сьогодні справили Якову Андрійовичеві.

Ми обіцяли йому це зробити. Але мені особисто не довелося ховати академіка Білецького: в день його смерті я вже перебував за океаном.

Минуло кілька тижнів, і в Літературному будинку відбувся вечір пам'яті небіжчика. Прочитати доповідь про життя і творчість Мамонтова правління СПУ доручило мені. Після того група акторів драматичного театру ім. Шевченка, під керівництвом Мар'яненка, виконали сценку із Мамонтової п'єси «Архітектор Шалько», яка свого часу не була дозволена до постанови в театрах.

Отже, залишилася родина Мамонтова без батька. Маргарита Федорівна пішла до Харківського медичного інституту викладати німецьку мову. Альоша-Альберт ходив до школи, а його бабуся господарювала вдома.

Та ось вибухнула в червні 1941 року советсько-німецька війна. Настав час евакуації харків'ян. Як викладачка медичного інституту, Маргарита Федорівна виїхала з тим інститутом за Урал. Взяла вона із собою матір та сина, а мешкання доручила доглядати літній жінці, яка колись працювала у Мамонтових за служницю. Ми з дружиною, залишившись у Харкові, часом навідувалися до неї, обдивлялися колишній кабінет Якова Андрійовича. Все там лежало на своєму місці. Пішли ми одного дня і на крематорне кладовище. Знайшли там капличку, в якій перед війною зберігалася

урна з прахом Мамонтова, але тепер, на наше велике здивування, її там уже не було. Куди вона поділася — чи Маргарита Федорівна забрала із собою, чи доручила комусь приховати її — не знаю.

Минуло понад десять років відтоді, як ми розлучилися з Мамонтовими. Доля закинула нас аж за океан — до США. Трохи обізнавшись з обставинами тутешнього життя, я став діставати з Києва українську пресу: хотілося знати, що діється на Україні. Десь наприкінці п'ятдесятих років мені випало натрапити в котро-мусь київському журналі статтю театрознавця Ю. Костюка. У тій статті я надивав дуже цікаву для мене вістку: «в Харківському драматичному інституті ім. Я. А. Мамонтова мистецтво слова викладає Альберт Якович Мамонтов». Ця вістка хтосьна-як мене зрадувала. Поперше, я дізнався, що син Мамонтова живий, а по-друге — що він пішов шляхом свого покійного батька. Цікавила мене й доля його матері. Тим то я й надалі став ще ретельніше вишукувати в київській пресі якихсь вісток про родину Мамонтових. Одного разу — це було вже в шістдесятих роках — мені пощастило натрапити в «Літературній Україні» ще одну замітку про Альберта Мамонтова. Але ця замітка не зрадувала, а, навпаки, занепокоїла мене. Річ у тім, що, як це виходило за тією заміткою, Альберт Мамонтов з якоїсь причини опинився аж у Владивостоці. Я дивом дивувався: ще ж недавно він жив у Харкові, викладав мистецтво слова в інституті ім. свого батька, а тепер його чомусь занесло аж на Далекий Схід. Пізніше, час від часу я ще натрапляв на подібні замітки в київській пресі. Ось одна із них, що випадково збереглася в моєму архіві:

«Викладача Далекосхідного інституту мистецтв майстра художнього слова Альберта Мамонтова знають у Приморському краю як активного пропагандиста української літератури. Він часто виступає з концертами, в програмі яких вірші Тараса Шевченка та Івана Франка. Остання робота А. Мамонтова — літературно-музична композиція за романом Юрія Яновського «Вершники». Полум'яне слово Яновського звучить у робітни-

чих клюбах Владивостоку, селах Приморського краю, в кают-компаніях кораблів».

«Молода Україна», 23. 1. 1968 р.

Чому Альберт Мамонтов, замість викладати мистецтво слова в Харківському драматичному інституті ім. свого батька, опинився у Владивостоці, цього я ніяк не можу зрозуміти. Цікавить мене й доля його матері. Та щоб там з ними не сталося, а я, через моря й океани, на ввесь свій голос гукаю до колишнього Альоші:

— Честь і хвала тобі, дорогий Альберте, що ти, нікуди не збочуючи, прямуєш слідами свого незабутнього батька!

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО, „НОВА УКРАЇНА“ І Я

Весна 1941 року була однією з найкращих весен мого літературного життя. Тієї весни мені, нарешті, вдалося закінчити свій роман «Золоті ворота», над яким довелося працювати протягом кількох років. Передрукувавши його в трьох примірниках, я став думати-гадати, куди з ним звернутися. Один примірник віддав до Харківської філії ДВУ, другий послав до київського журналу «Радянська література» (орган СПУ), а третій залишив собі про запас. Приблизно через місяць керівник Харківської філії ДВУ Микола Трублаїні повідомив мене — філія бере мій роман до друку. А ще через якийсь час я дістав листа від Аркадія Любченка, що був редактором відділу художньої літератури в київському журналі «Радянська література». Крім усього іншого, Аркадій писав:

«Щодо Ваших «Золотих воріт», то вчора я здав до друкарні перші чотири розділи роману. Добре дуло б, якби ви взялися писати і другу частину цього твору».

Мені голова пішла обертом. Звісно, з успіху. Ще б пак: два видання — подвійний гонорар! Скільки ж це я зможу дістати за свій роман грошей? Беруся підраховувати. Виходить: щонайменше 16.000 карбованців.

— Танцюй, жінко! — кажу до дружини. — Як тільки настане літо, гайнемо з Харкова туди, де тобі ніколи й не снилося бути.

Я певен, що саме так би воно й сталося, коли б Сталін із Гітлером були не стукнулись, як ті два барани, лобом об лоб. 22 червня 1941 року між Німеччиною й СРСР вибухнула війна, і мої пляни полетіли шкере-

берть: видавництвам тоді було вже не до видання романів.

Минуло повних два місяці після початку війни. У Харкові стали ширитися найрізноманітніші чутки. Советські армії, говорилося, відступають на всіх фронтах. Будьонний давно вже втік аж до Ростова. Німецькі полки стоять під Києвом. Не хотілося йняти віри, але як же ти не повіриш коли майже щодня з Києва до Харкова стали прибувати київські письменники — поодинокі й з родинами. Деякі вирушали далі — до Уфи, інші ж залишалися на якийсь час у Харкові. Одного дня прибув до Харкова і Аркадій Любченко. Зустрілися ми з ним у Літературному будинку. Був він страшний з вигляду: стомлений, виснажений шлунковою хворобою, пригноблений подіями. Я став розпитувати його про Київ, зокрема ж про долю мого роману.

— Що ви зробили з моїми «Золотими ворітьми»? Чи хоч кілька розділів встигли скласти?*)

— Нічого не можу вам сказати, — байдужим тоном відповів мені Аркадій. — Я останнім часом хворів. Не міг ходити до редакції. Тим то не знаю, що там робилося.

— Значить, моему романові капут?

— Не думаю. Видавництво, очевидно, забере невикористані рукописи із собою.

— А що ж ви думаєте робити далі? Поїдете за Урал?

— Не знаю. Я щойно приїхав...

По цьому й кінець нашої розмови. Бо то були такі дні, коли нам, харківським письменникам, не було коли довго розмовляти: кожен мав цілу гору всіляких навантажень. А ще ж треба було думати і про те, що його робити, коли й до нас приїде черга евакуюватися.

А та черга і справді була не за горами. 27 вересня впала столиця України — Київ, і німецькі полчища посунули на схід. До Харкова стали навідуватися ворожі літаки. У місті зчинилася неймовірна паніка. Заводи вдень і вночі розмонтовували найцінніші машини.

*) Один із перших розділів «Золотих воріт», під назвою «Голова ревкому» видавництво встигло видати брошурним форматом: книжку можна знайти в Нью-Йоркській публічній бібліотеці.

складали частини на вантажні авта і вивозили на товарову станцію, де стояли напоготовлені потяги. Припиняли роботу трести, державні й торговельні установи та різні організації. Вулицями міста безперестань котили кудись навантажені авта. Большевики вивозили з Харкова геть чисто все, зокрема ж харчові продукти. Гасло «Не залишимо ворогові ані крихти хліба!» виконувалося на всі сто відсотків. Про те ж, чим харчуватимуться люди, які не встигнуть евакуюватися, ніхто не смів і заікнутися.

У багатьох установах почали палити архіви. Над Харковом підносилися хмари диму. Незабаром розпочалася масова евакуація населення. Службовці та заводські робітники вирушали цілими колективами. Таке саме діялося і з вищими школами, науковими закладами, театрами, шпиталями тощо. Усі ж інші люди робили так, як комусь було зручніше: котрі вирушали з міста невеликими гуртками, або й поодинці, а котрі вичікували — що буде далі? Можливо, німці не спроможуться взяти Харкова.

Про евакуацію письменників чомусь довго не було й мови. Так наче їм зовсім не треба було поспішати. Це декого з нас, зокрема ж тих, що мали дітей, починало обурювати. Приходжу якогось дня до Літературного будинку, а там, чую, Олесь Донченко лютує:

— Що це за така чортівня?! Уже всіх перукарів вивозили з Харкова, тим часом про письменників ніхто й не згадує...

Та ось нарешті згадали і про нас. Правління СПУ стало присилати нам додому посадочні талони. Дістав і я такого талона: прізвище, дві особи, число поїзду, дата виїзду, місце призначення — Актюбінськ, десь аж у Казахстані.

До нашого від'їзду залишалося кілька днів. Їдемо з дружиною на Балашівський вокзал, звідти вирушають поїзди з евакуйованими харків'янами. Хотілося побачити, як там відбуваються посадки людей на поїзди. З того буде видно, які речі ми зможемо взяти в дорогу. Те, що діялося на тому вокзалі, справило на нас убивче враження: повернувшись додому, я одразу ж пішов до Літературного будинку і віддав назад свого талона, сказавши:

— Оддайте мого талона комусь іншому. Ми виїдемо пізніше. Іншим поїздом.

Бо я гадав, що нас, письменників, як і всі інші колективи, вивезуть кудись усіх разом. А тут, виходило, випихають тебе самого з Харкова аж до Актюбінська. А чи доїдеш ти чи десь з голоду умреш по дорозі — це нікого не цікавило.

І ми стали чекати на наступний поїзд. А наші речі, які ми мали б узяти в дорогу, лежали ввесь час напоготові. Решту ж майна, включно з мою бібліотекою, вирішили залишити в своєму мешканні напризволяще. Доручити того всього не було кому.

Тим часом у місті щодень дужче зростала тривога. Німці вже були під Полтавою. Ворожі літаки нераз скидали над Харковом бомби. Копачі протитанкових окопів тікали додому. Метушня в місті ще дужче посилювалася. Вулицями рухалися військові частини. І не в напрямку Полтави, а кудись на північний схід. Ішла піхота, кіннота, артилерія. В центрі міста раз-за-разом чулися вибухи. Спалахували пожежі. Робили ту руйнацію покищо не німці, а самі большевики. На площі Дзержинського горів багатопверховий Будинок проєктів. На Совнаркомівській вулиці можна було бачити вигоріле нутро будинку НКВД. На розі Пушкінської вулиці та Миколаївської площі — сьогодні, коли я проходив через неї, — підричники підкладали під готель «Червоний» велику кількість динаміту...

Що під той час діялося в Літературному будинку — не знаю. Бо я вже туди не навідувався. Чекав на той день, коли Зоя Миколаївна, кур'єрка СПУ, принесе мені другого евакуаційного талона. Отож, постоявши кілька хвилин біля готелю «Червоний», повертаю на Пушкінську і прямую до будинку колишніх політкаторжан, в якому мешкали наші знайомі. Трохи не доходя до Совнаркомівської, раптом зустрічаю Аркадія Любченка. Для нас обох ця зустріч була такою несподіваною, що ми водночас озвалися один до одного:

— А я думав, що ви вже виїхали! — вигукнув Любченко.

— Я так само був певен, що вас уже давно нема в Харкові! — здивувався я.

— А чого ж усе таки ви затримуетесь? — пасе Аркадій мене своїми очима.

— Чекаю на свій поїзд, — кажу. — А ви чому не рушаєте в дорогу?

— Я так само чекаю на свій поїзд, — посміхається Аркадій.

Може б ми ще й довше розмовляли, але в повітрі загуркотіли мотори німецьких літаків, загриміли зенітки, в піднебессі стали вибухати шрапнельні набойі. Хтось загукав:

— Тікаймо! Бомбитимуть!

Перехожі заойкали й кинулися з хідників урозтіч.

Увірвавши мову, Любченко й собі метнувся кудись за ріг, а я бігцем подався до своїх знайомих: від рогу Совнаркомівської до будинку колишніх політкаторжан було зовсім близько.

Минуло ще кілька днів після того випадку, і 24 жовтня німецькі передові частини стали наближатися до околиць Харкова. Тепер на вулицях міста відбувався невиданий рух. Один за одним проходили, більші й менші, загони червоноармійців. До них, звідкілясь узявшись, приєднувалися групи енкаведистів. З наготовленими револьверами в руках, із собаками на повідках, вони провадили вулицями велкі групи цивільних людей, які, очевидно, не бажали евакуюватися. Опівдні в місті перестала діяти будь-яка влада. Населення кинулося грабувати крамниці, склепи, магазини, вокзал. . . Робили це переважно жінки. Чого тільки вони не тирили додому: і оберемки марлі, і всякий посуд, і листи бляхи, і скриньки із цвяхами. . . Харчових продуктів, проте, ніяких ніде не знаходили: большевики все забрали, або попалили. А на подвір'ї кондитерської фабрики, що містилася на вулиці Карла Маркса, діялося щось трагікомічне. Великий натовп жінок пішов наступати на цистерни з малясою. Озброєні відрами, кастрюлями, чайниками та глечиками, — жінки квапились якомога більше дістати тієї солодкої рідини. Галасували, сварилися за чергу, штурлялися та обливали одна одну малясою. А котрась із тих ворохобниць, розповідала наша сусідка, навіть умудрилася втопитися в цистерні з малясою.

Звісно, ми з дружиною нікуди не ходили грабувати. Натомість я, побачивши, що виробляють жінки, подався до клубу Сталіна — півквартала від нас — і забрав звідти свого радіоприймача, якого змушений був здати туди ще в перший день війни. На жаль, скористатися з того радіоприймача не міг: бракувало електричного струму. Та й не до того було: ми щохвилини чекали — от-от уломляться до нашого мешкання енкаведисти із собаками. Дружину, можливо, і залишать вдома, а мене гоном поженуть за Урал. Навіть 25 жовтня вранці, коли на вулицях Харкова можна було бачити лише поодиноких червоноармійців, — ще й тоді ми не були певні, що нам пощастить урятуватися. Ночувати з 24 на 25 жовтня нам довелося в будинку колишніх політкаторжан, де, як я вже згадував про це, мешкали наші знайомі. Бо залишатися вдома (на Панасівці, далеко від центру міста) було небезпечно.

Та ось, нарешті, стрілянина затихла, і десь перед обідом на вулицях Харкова появились німці. Попереду, крадучись попід парканами, йшли поодинокі солдати, після стало їх більше. Слідом за пішими потихеньку рухалися невеликі авта. На кожному, поряд із шофером, сидів кулеметник з напоготовленим кулеметом. Харків'яни спочатку боялися німців: виглядали або з вікон, або із-за парканів. Але зчасом повиходили на хідники. Старші люди, переконавшись, що большевиків уже нема й близько, давай на radoщах поздоровляти один одного з днем визволення. Декотрі навіть обнімалися та цілувалися. Кажу чесно: спістерігати ту картину мені було прикро. Ще б пак: услід своїм посилають прокльони, а чужинців зустрічають з radoщами. Тим більше, що ці люди були не якісь контрреволюціонери, а колишні політкаторжани, які замолоду і самі боролися за революцію. Проте я не поспішав винуватити цих людей: до такого стану їх призвели большевицькі жорстокості.

Два дні сиділи ми з дружиною вдома, зовсім не знаючи, що діялося в місті. Бо хоч я тепер і мав радіоприймача, але, на жаль, і далі бракувало електрики. А на третій день все ж таки вирішили сходити до центру міста. Замкнули свій будинок, виходимо за ворота. Аж чуємо сусідчин голос:

— Куди це ви зібралися?

— Хочемо сходити до центру. Цікаво побачити, що там діється.

— Не йдіть. Мій чоловік тількищо вернувся звідти. Каже, на мостах стоять німецькі солдати. Жінок пропускають, а чоловіків завертають назад.

— Ну, що ж, — кажу я до дружини. — Іди ти сама. І, якщо можна буде, довідайся до Літературного будинку. Може, Зою Миколаївну побачиш. Розпитаєш її, чи не залишився ще хтось із письменників у Харкові? А я тим часом поставлю на даху високу радіоантену. Як тільки подадуть струм, ми одразу ж почнемо слухати всю Європу.

Пішла моя дружина до центру, а я заходився морочитися з антеною. То дерева на щоглу не знайду, то дроту обмаль, то ізоляторів нема путніх. Години зо дві розшукував всякої всячини. Нарешті узяв все те на плечі і побрався на дах. Уже почав був пристосовувати радіощоглу до димаря, аж раптом бачу: вертається моя дружина з міста. І ще з вулиці гукає до мене:

— Облиш оте робити!

— А що сталося?

— Нічого не сталося. Тільки німці понаклеювали всюди оголошення: всі радіоприймачі наказують здати до зазначених в оголошенні пунктів. Хто не здасть, того суворо покарають.

— Та що ж це воно за лиха година? — обурився я. — Були комуністи — здавай радіоприймачі, прийшли фашисти — те ж саме.

— Ну годі тобі просторікувати, — сердиться дружина. — Злізай швидше з даху, поки німці не зсадили тебе звідти кулею.

Зліз я з даху. Кинув усі свої причандали на земтю. Розпитую дружину:

— Де ж ти була? Кого бачила?

— Була в Літературному будинку. Бачила Зою Миколаївну. Просила пробачити їй, що вона не змогла принести нам посадочний талон. Каже, вже дійшла була до Клочківського мосту, аж тут німецькі літаки почали бомбити Харків. Вона подалася назад. Ледве добігла додому. Другого разу, каже, дійшла до нас, але нікого не застала вдома. Ну, ще казала, що вона хо-

дила до «Слова». Залишився Олекса Барава. І Любченко теж нібито залишився, але мешкає він десь інде, не в «Слові». Третій — поет, що ходить з перев'язаним оком, я забула його прізвисьце. Він так само залишився.

— Топчій, — називаю я прізвисьце того поета.

— Так, Топчій. Оце тобі мій звіт, — закінчила дружина, прямуючи до хати.

Та мені й цього було досить. Виходило, нас залишилися четверо. Можливо, згодом ще хтось виявиться. Покищо, природна річ, бояться показуватися на люди.

А через кілька днів, почувши, що німецьку варту знято з мостів, ми вирушили вдвох до центру міста. Мені кортіло на власні очі побачити, що там діється. А може й когось із знайомих зустрінемо. Ішли Катеринославською вулицею. Напівдорозі побачили в невеличкому скверику, що прилягав до вулиці, повішену на дереві людину. Дрібний на зріст чоловічок, давно неголений, в благенському одязі. На грудях у нього висіла табличка з російським написом: «ЭТОТ ЧЕЛОВЕК УБИЛ НЕМЕЦКОГО СОЛДАТА». Мені цей повішений чомусь здався манекеном, і я вирушив був ближче придивитися до нього, але дружина схопила мене за руку — просить:

— Ходімо звідси швидше. Я не можу на нього дивитися.

— Не хвилюйся, — став я її заспокоювати. — Звикай. Бо, може, ще й не таке доведеться бачити.

Добравшись до центру міста, ми були дуже здивовані тим, що там діялося. Сумською безперестань котили німецькі авта; над головами перехожих, від стовпа до стовпа, виснули дроти польових телефонів. Обом хідниками сунули стовпища харків'ян. Та найдужче дивувало нас те, що майже всі перехожі були повдягані в добрий одяг. Жінки — в хутрах, дорогих капелюхах. Чоловіки, вітаючись, підносили високо над головою свої капелюхи, манірно вклонялися, цілували дам у руку. Геть чисто так, як те робилося до революції...

Ось уже й будинок «Салямандри». На протилежному хіднику вишикувалася довжелезна черга людей. Виявилось: ті люди стояли в черзі до Міської Управи, — вірніше, до бургомістра міста Харкова. Ми зупинилися

під стіною і давай спостерігати ту чергу. Аж ось дружина смик мене за рукав:

— Дивись! Здається, Любченко стоїть.

— Де ти його побачила?

— У черзі. Біля самих дверей. Бачиш: капелюха поправляє на голові?

Я став придивлятися. Так, то був Любченко.

— Давай, — кажу, — перейдемо на той бік, поговоримо з ним.

Але, як на біду, вулицею під той час рухалася довга залізнична колона німецьких вантажних авт. А коли вони проїхали, Любченка вже не було біля дверей, — мабуть, пішов до середини. Ще трохи постоявши, рушаємо Сумською далі. Дійшли аж до Барачного провулку.

— Зайдімо до Варави, — кажу я.

Дружина подивилася на свого годинника.

— Чверть по третій, — каже. — А ходити можна тільки до четвертої. Боюся, не встигнемо добратися на свою Панасівку.

— А ми не надовго. Тільки запитаємо Вараву про Любченкову адресу.

Де була Варавина дружина, не знаю, але самого Олексу Петровича ми застали біля плити: пік оладки. Тут же топцювалися його малолітні сини, чекаючи на смачну поживу. Адреси Любченкової Варави не знав: сам він ще й досі не виходив нікуди з дому.

Настала друга половина листопада. Щодень холодношало. Випав сніг, дерева вкрилися волохатим сріблом. У Харкові тепер було не тільки холодно, а й голодно. Крамниці стояли позамикані. Про плянове постачання населення харчами ніхто й не згадував. Фронтіві бої відбувалися неподалеку від міста. Удень і вночі, на південний схід від Харкова, гупали гарматні постріли. В повітрі кружляли літаки. Серед харків'ян ширилися найрізноманітніші чутки: большевики, мовляв, дістали допомогу, наступають на Харків. Уже по цей бік Чугуєва. На харківських базарах кишка кишіли большевицькі шпигуни. Німці виловлювали їх і вішали. Коли — поодиноких, а коли, то й цілими групами.

Та не зважаючи на оту повсякденну тривогу, я щодня ходив до центру міста: хотілося, нарешті, побачитися з Любченком. Де він мешкає? Що робить? Чого то він стояв у черзі до бургомістра? Отож я й сьогодні вирушив до центру. Прямував навпрошки: повз Благбаз, через Клочківський міст, через Шевченківський парк. Отак і вийшов прямісінько на Сумську. Намірився був перейти на протилежний бік, аж глядь — до мене наближається колишня дружина покійного Івана Дніпровського. У хутрі, закутана великою хусткою. Привіталася, каже мені потихеньку:

— Не бійтесь! Я вже знаю, що ви залишилися в Харкові.

— А хто ж вам про мене сказав?

— Варава. Казав, ви заходили до нього з дружиною. Як же вам живеться за німців?

— Ще не встиг придивитися до них. Проте, бачу, Сталін із Гітлером — два чоботи — пара.

— Правду кажете. Вони й мені не подобаються. Десь працюєте?

— Де ж би я міг працювати з моїм фахом? До поліції мене не приймуть.

— Як, де? Адже вас охоче приймуть до редакції нової газети.

— До якої газети? — дивлюсь я на неї. — Вперше таке чую.

— Учора до мене заходив Любченко. Казав, що незабаром в Харкові почне виходити українська газета.

— А де ж Любченко живе? — мерщій запитую її. — Яка його адреса?

— Живе він у жінчиних родичів. Де саме — не казав. Ви спробуйте зайти на Сердюківський провулок, ч. 7. Там, казав Любченко, має міститися редакція нової газети.

Я був безмірно вдячний цій жінці за нову для мене вістку. Не відкладаючи на завтра, одразу ж попрямував на Сердюківський провулок, ч. 7. Окремий будинок. Відчиняю двері, вступаю до невеличкого коридорчика. На дверях, що ліворуч, бачу напис: «СЕКРЕТАР РЕДАКЦІЇ». Стукаю. Хтось обзивається зсередини. Вхожу до приміщення. За столом сидить середнього

віку чолов'яга. Перед ним лежить розкрита книжка, — видно, читає.

— Пробачте, будь ласка, — звертаюсь я до нього. — Чи можна мені бачити Аркадія Любченка?

— Покищо в редакції нікого нема. Тільки сам-один я сиджу тут. Приймаю одвідувачів.

— Коли ж вийде перше число газети?

— Покищо не можна нічого певного сказати. Принципове домовлення про видання газети ми вже маємо, але ще не одержали від німців писаного дозволу. А ви, можливо, принесли якийсь матеріял? — починає цікавитися мною секретар редакції.

— Ні, я не міг щонебудь принести, бо тільки кілька хвилин тому довідався від людей про те, що в Харкові має виходити газета. Але за кілька днів, можливо, щось принесу.

— Якщо так, то дозвольте знати ваше прізвище, — взяв секретар до рук олівця.

Я назвав йому своє прізвище. Тепер і він, підвівшись із-за столу, простягнув до мене свою руку. — «Шостенко, — сказав. — Будьмо знайомі».

Той факт, що в Харкові знайшлися люди, які дбають про видання української газети, дуже мене підбадьорив. Прикро мені було тільки чути, що цей секретар редакції майбутньої української газети розмовляє зо мною чомусь по-російському. Що це за ознака? Хоч би ж він був Шостенковим, — тоді можна було б пробачити йому, а то — Шостенко. Та, не зважаючи на це, наступного дня я сів до столу і написав фейлетона. Можна сказати, не так для газети, якої я ще покищо не уявляв собі, якою вона буде, а для свого власного задоволення. Перед війною з українською мовою діялося щось сміхотворне: на сцені актори вживали української мови, а вийшовши за куліси, одразу ж починали говорити на «общепонятном язике». Ото саме про те і йшлося в моєму фейлетоні під назвою «Говоріть, українці!» Іду з ним до Шостенка, віддаю йому рукопис. Секретар, зиркнувши на назву фейлетона, трохи зніяковів на лиці, проте почав дякувати мені:

— Дуже дякую вам. Прошу вас писати і надалі. Гумористичні фейлетони — це один із найчитабельніших газетних жанрів. Ще раз дякую.

Через два дні я пішов до Шостенка ще з одним своїм фейлетоном. Назва його була — «Кремлівське сонце», про Сталіна.

— А коли ж, скажіть, вийде перше число вашої газети? — запитую Шостенка. — І як вона називатиметься?

— Перше число вийде через дев'ять днів, — відказав секретар. — 7 грудня. А називатиметься наша газета — «Нова Україна».

Ті дев'ять днів здалися мені за цілий місяць. Чого я тільки не передумав за той час: і який формат буде газети, і як часто вона виходитиме, і чи буде газета такою українською, чи, може, німецькою? Крім цього: хто ту газету видаватиме, редагуватиме, цензуруватиме?..

Сьогодні 7 грудня. Трохи чи не зранку поспішаю на Сердюківський провулок. Переступивши через поріг, до секретаря вже не заходжу — прямую до наступної кімнати, де, бачу, одчинені двері. У тій кімнаті сидить із п'ятеро людей. Усі понахилялися над столами, — щось пишуть. Найближче до мене — друкарка. Запитую її:

— Де я можу знайти пана Любченка?

— У наступній кімнаті, — відказала друкарка.

Входжу потихеньку до тієї кімнати і бачу: праворуч сидить за столом Любченко. Спершись на спинку стільця, тримає перед собою розгорнутий примірник газети. Придивляюся — «Нова Україна». І так захопився, що зовсім не помічає мене.

— Добридень, пане редакторе! — вітаюся я до нього півголосом.

Любченко опускає руки з газетою на стіл, а на його обличчі розливається широка усмішка.

— Так ось коли ви дочекалися на свій поїзд, — каже він, простягаючи через стіл свою руку. — Вітаю вас з приїздом!

— Дякую, — тисну йому руку. — І я вас вітаю! Та не тільки з приїздом, а й з редакторською посадою.

— Дякую, дякую, — поблискує не мене Аркадій своїми повесілими очима. — Але скажіть мені, будь ласка, як це вам пощастило уникнути енкаведистів з їхніми собаками? Та прошу сідати. Чого ви передо мною стоїте?

— Про все це мова буде пізніше, — кажу я, сідаючи на стільці. — А зараз дозвольте мені подивитися на «Нову Україну».

— Прошу, — віддав Аркадій мені газету.

Роздивляюся. Чималий формат. Чотири сторінки. Читкий шрифт. На першій сторінці бачу фронтові зведення та інший інформаційний матеріал. Під передовою статтею «Україна живе!» стоїть Любченків підпис. На подальших трьох сторінках — різні матеріали: статті, замітки, хроніка. Наглядов і свого фейлетона. Чогось «дуже німецького» на цих сторінках покищо не примітив.

— Секретар редакції передав мені два ваших фейлетони, — знову заговорив Любченко. — Безперечно, «Кремлівське сонце» більше припаде читачам до душі. Одначе я дав до першого числа «Говоріть, українці!» Так годиться. Як бачите, я й сам написав передову статтю на українську тему — «Україна живе!». Треба підбадьорувати наших людей.

— А хто ж такі будуть видавці цієї газети, редактори, співробітники? — цікавлюсь я далі.

— Головним редактором і видавцем буде Всеволод Царинник. Журналіст. Власне кажучи, ці дві функції він виконуватиме разом із своєю дружиною. Шадківська на прізвище. Народжена в Західній Україні, вона досконало володіє німецькою мовою. А це, за даних обставин, має велике практичне значення. Ото вони удвох і провадитимуть газету. Співробітники, на мою думку, знайдуться. Кілька чоловіка вже зголосилися: ви, професор Парадиський, Микола Оглоблін, Віктор Царинник (Всеволодів брат), так само журналіст. Чи ви, можливо, знайомі з Царинниками?

— Ні, я нікого з них не знаю.

— Дарма, пізніше познайомитеся.

— А які ж будуть ваші функції? — запитує Аркадія.

— Я буду редактором відділу літератури, мистецтва... ну... і фейлетонів. Між іншим, напочатку газету очолюватиме журналіст із Західної України. Він працює при німецькій військовій пропаганді. Можливо, з місяць-два, поки Царинники обізнаються з вимогами до них з боку німців.

Я нагадав Любченкові про секретаря редакції «Нової України» Шостенка, назвавши його русотяпом.

— Не журіться, — запевнив мене Аркадій. — Незабаром ми його потуримо звідси. Що він тут опинився — випадок. Річ у тім, що харківські русотяпи підлазили до німців, щоб видавати в Харкові російську газету. Ото й він з того гурту. Але, кажу вам, за тиждень-два його тут не буде.

Загалом сьогодні Любченко був у доброму настрої: сміявся, жартував, згадував наших товаришів-письменників, що десь за Уралом п'ють кумис у киргизьких наметах. Прощаючися зо мною, просив частіше подавати до газети фейлетони.

— Якщо мене не буде в редакції, — віддавайте фейлетони Оглоблинові. Він сидить он за тим столом, — показав Аркадій на стіл, що стояв поруч з його столом. — Загалом, навідуйтеся до редакції. Бо вже минуло більше місяця, відколи до Харкова вступили німці, а ви досі й очей до мене не показували.

— Бо не знав вашої адреси, — виправдуюсь я. — Якби знав, давно б уже провідав вас.

— Живу я по той бік річки Харкова. На Юріївській вулиці. Чи ви знаєте той район?

— Як же мені не знати того району, коли ми протягом семи років жили на Іскринській вулиці.

— То ось вам число будинку на Юріївській, в якому я мешкаю, — подав Аркадій мені аркушик паперу. — Радий буду вас бачити.

Друге число «Нової України» вийшло з моїм «Кремлівським сонцем». Цей фейлетон так сподобався читачам, що пізніше, куди б я не приїжджав, всюди мене запитували: «То це ви той самий Анатоль Гак, що ми читали в «Нової України» його фейлетона про Сталіна?» А одна наша знайома, науковець, розповідала мені:

— Коли ми з М. читали ваше «Кремлівське сонце», то, повірте мені, обидві розплакалися. З радощів, звісно. Бо пригадали колишнє. Не встигне було котрийсь із промовців згадати на зборах Сталіна, як усі схоплювалися на ноги і плескали на пошану «батька народів» у долоні. А тепер настав час, коли люди мають можливість сказати про того кремлівського ката всю правду.

Вступивши до Харкова, німці спершу не чіпали євреїв. Але десь перед 15 грудня на вулицях міста появилось оголошення німецької військової влади. Згідно з тим оголошенням, всі євреї повинні були вибратися з Харкова до порожніх робітничих бараків, що в районі тракторного заводу. Відстань до тих бараків — щось із десять кілометрів. Як на лихо, напередодні випав глибокий сніг, тиснув суворий мороз. А євреї, що позалишалися в Харкові, були переважно літні люди. Будь-якого транспорту в ті дні не можна було дістати ні за які гроші. Отож доводилося бачити на вулицях міста сумні випадки. Старі жінки, в три погибелі позгинані, тирили на плечах важкі клунки із своїми пожитками. Спотикалися на кожному кроці, падали, підводилися і, нарешті, докраю знесилені, сідали десь під парканами відпочити та там і замерзали. Ніхто й не думав рятувати їх: боялися німців.

Однак німці чинили лихо не тільки самим євреям, а й ще декому. Трохи чи не кожного дня доводилося чути про арешти, розстріли, повішання людей. Казали — то вони так карали червоних партизанів, які таємно пробіралися з периферії до міста. А втім, не бракувало, мабуть, і донощиків та провокаторів, що були до послуг німецької влади. Ще гірше: поодинокі німецькі солдати стали заходити до приватних мешкань і забирати собі наручні годинники, перстні, срібні ложечки тощо. А часом грабували людей і на вулицях. Щось подібне сталося одного разу і зо мною. Вертаючись із центру додому, переходжу через Катеринославський міст, а тут де й узялися німецькі солдати. Беруть мене під лікті, ведуть кудись осторонь від перехожих. Один із них уже намагає рукою мого наручного годинника. Я кажу їм, щоб облишили мене: поспішаю, мовляв, до лікаря, бо хворий.

Як почули німці, що я хвора людина, то враз кинулися геть від мене. Приходжу додому, розповідаю дружині про цей випадок і раджу:

— Зараз же виклади у першій кімнаті на столі всі наші ліки. А сама, щойно до нас поткнуться німці, мерщій обмотай голову рушником і лягай на канапі.

Так ми надалі й робили. Як тільки почуємо було, що німці вступили на наше подвір'я, — дружина одразу ж

обмотувала голову рушником та лягала на канані. А я зустрічав німців таким попередженням:

— Вибачте, панове... моя дружина лежить хвора.

Німці, ні слова не сказавши мені, задкували з хати на подвір'я.

Одначе німецькі солдати грабували, сказати б, дрібниці. І обходилися вони без убивств. Куди гірше кривдили людей свої грабіжники. Ті не тільки грабували, а на смерть убивали. Таке сталося і неподалеку від нас. Жила старша жінка — одинока. Хворіла вона на астму. Їй часом ставало так важко дихати, що вона змушена була відчиняти вікно, що виходило на вулицю. Грабіжники запримітили це. Однієї ночі вони залізли до неї через вікно. Закололи ножами ту хвору жінку, а все те, що вона мала в хаті, забрали, щоб, очевидно, продати на базарі.

Коли трапився цей випадок, нам стало боязко лишатися самим у будинку. Отож журимося: і з нами може статися щось подібне до того, що сталося з «тьотею Сільвою», — так діти називали убиту жінку. А тут саме приходить до нас наш знайомий з Пушкінської вулиці. Батько-мати його дружини були колишні політкаторжани. Розповідаємо йому про свої побоювання.

— А чого ж вам тут залишатися? — запитує він нас.

— Перебирайтеся до нашого будинку. У нас є кілька порожніх мешкань. Господарі евакуювалися, — ніхто в тих мешканнях не живе.

— То треба ж дозвіл на те мати, — кажу я.

— Який там дозвіл. Сьогодні ж переїжджайте. Будете нашими сусідами. Мешкатимете одним поверхом вище за нас.

Умовилися. Знайшов я молодих хлопців, що мали коня. Перевезли вони нас на Пушкінську. Будинок колишніх політкаторжан. Третій поверх. Дві кімнати, кухня і лазничка. Було б цілком добре, але біда та, що нема ні палива, ні води, ні електрики, ні газу. Каналізація не функціонує. Мешканці своїми власними силами викопали на подвір'ї два відходки — «чоловічий» і «жіночий». Ото й усі наші побутові вигоди. По воду ходимо за два квартали — до річки Харків. Щоб не замерзнути, містимося в невеличкій кухоньці. Крім холоду допікає нам і голод. За гроші ніде нічого не ку-

пиш. Харчів можна вимінати тільки за якісь речі. Коли в мене вже почали були від недоживлення набрякати ноги, дружина виміняла за своє хутро мішок житнього борошна. Ото ми ним і жилися протягом кількох місяців.

Перебравшись з Панасівки на Пушкінську, я став трохи чи не щодня бувати в редакції «Нової України». Від нас до Сердюківського провулку було щось півтора квартала. Прізвищ усіх співробітників, що працювали в редакції газети, не можу пригадати, але деякого назву: Аркадій Любченко, професор Парадиський, Микола Оглоблин, Віктор Царинник, Олекса Варава, Галина Колісник, Артем Орел (мовний редактор). Секретарем редакції «Нової України» замість русотяпа Шостенка став працювати Олександр Білосвіт — колишній співробітник газети «Соціалістична Харківщина».

«Нова Україна» виходила на чотирьох сторінках. У неділю — на вісьмох. Окремий примірник коштував 2, а недільний 4 карбованці. Наклад газети — 50 000-60 000 примірників. Коли в Харкові трохи налагодилося життя, кіоскери продавали «Нову Україну» в п'ятдесятюх кіосках. Щодо периферії, то видавництво мало штат розвізників; вони розвозили газету в ближчі й даліші місцевості. Які були взаємини між редакторами-видавцями «Нової України» з німцями, про те нічого не можу сказати. Бо сам я особисто в редакції (харківський період) й одного дня не працював. Але газета, скільки мені пригадується, не скидалася на німецьку. В ній можна було натрапити статті на будь-які теми, нариси, спогади, фейлетони, кореспонденції з місць тощо. Одне слово, людям було що читати в «Новій Україні». Навіть Смолич з Полторацьким, повернувшись в 1943 році до Харкова, одразу ж побігли вибірувати по всіх «сарайчиках» (Смоличів термін) примірники «Нової України». І, можна бути певним, вони їх перечитували від цурки до цурки.

Хоч Любченко не переставав хворіти й далі, проте, коли почала виходити газета, він виявив не абияку активність: тільки за один перший тиждень на сторінках «Нової України» появились три Любченкових статті. Аркадія можна було майже щодня бачити як не в редакції, то, скажім, у Міській Управі, Громадському ко-

мітеті, «Просвіті» і т. д. Одна справа, Аркадій полюбував показуватися перед людьми (ось він, знаний письменник Аркадій Любченко, що відмовився евакуюватися з більшовиками за Урал!), друга — йому, хворому на хронічну шлункову хворобу, доводилося щодня розшукувати собі відповідного харчу. Передусім він потребував молока, але роздобувати його було майже неможливо. Треба сказати правду: зрідка люди, хто чим тільки міг, допомагали йому. Та чи не найбільшу допомогу цій хворій людині подавали Царинники, про що Любченко згадує і в своєму «Щоденнику».

Та ось — це вже після нового року — Любченко раптом кудись зник. Ні в редакції, ні десь в іншому місці — я перестав його зустрічати. Запитую Оглоблина:

— Куди це подівся Любченко?

— Ще дужче захворів. Лежить удома. Повідомив запискою.

Я того ж таки дня пішов провідати Аркадія. На подвір'ї побачив двох літніх людей — чоловіка й жінку, — одчищали від хати сніг. Запитую їх де тут мешкає Любченко.

— Зійдете на веранду, — сказала жінка, — стукайте в двері, що ліворуч.

Ось я вже на веранді, стукаю в двері. Ніхто не відчиняє. Постоявши трохи, стукаю знову. Тепер двері відчинилися, і я побачив перед собою Аркадія. В пальті наопашки, шия обмотана марлею, обличчя зморщене, посіріле, очі засмучені. Побачивши мене, Аркадій чогось увесь аж похитнувся назад, потім, наче опанувавши себе, каже захриплим голосом:

— Заходьте, будь ласка. Сідайте. Тільки прошу не звертати уваги на мій розгاردіаш.

Я сів біля невеличкого столика, окинув зором Аркадієве мешкання. Маленька кімнатка. З усього було видно, що він сам-один мешкає в ній. А де ж його дружина? — мигнуло мені в голові, — син?

— Я тількищо роздобув собі теплої води. Готуюся лікувати свій шлунок, — стоячи біля мене, почав казати Аркадій.

— А що з ним сталося?

— Учора нагодували мене в їдальні Міської Управи якоюсь кислятиною. Тепер мені такий клопіт, що хоч

лягай та вмирай. Не болить — вогнем пече в шлунку. А тут ще, треба вам сказати, обставини мене мучать. Ані палива нема, ні харчу, ні навіть теплої води важко роздобути.

Пригадавши, що він живе в мешканні жіничиних родичів, запитує його:

— А хто ж ті люди, що я їх бачив на подвір'ї? Одчищають від хати сніг.

— Родичі моєї дружини. Але для мене вони... чужі люди, — ще дужче хмураючи своє обличчя, відказує Аркадій. Трохи помовчавши, обізвався знову: — Моя дружина збирається їхати до Німеччини.

— До Німеччини? — дивлюсь я на нього. — Чого?

— Щоб працювати там, — гірко посміхнувся Аркадій. — Та нехай собі їде. Може, хоч там порозумнішає.

І він, ніби ховаючи від мене своє обличчя, ступнув до підвіконня, на якому стояла кастрюлька, — мабуть, з теплою водою. Узяв до рук рушника, давай закутувати ним кастрюльку, щоб, очевидно, вода в ній не захолонула. Аркадій, видно, мав намір промити свій шлунок, а тут мене принесло. Мерщій встаю із стільця і кажу йому:

— Прошу пробачити мені. Я, здається, невчасно до вас завітав. Прийду колись іншим разом.

— Так, вода може прохолонути, — трохи ніяковіючи, каже Аркадій. — А загалом прошу заходити. Можливо, що я завтра прийду до редакції.

Я пішов від нього. По дорозі став міркувати про Любченкове родинне життя. У Харкові він був одружений з акторкою драматичного театру ім. Франка — Горською. Мешкали вони весь час у «Слові». Коли в них дійшло до розлуки — не знаю. Але, переїхавши в 1934 році до Києва, Аркадій одружився там з молоденькою блондинкою, на ім'я Ніною. Якщо Горська була на десять років старша за Аркадія, то Ніна, навпаки, виглядала занадто молодою проти свого чоловіка. Мені доводилося бачити їх обох на початку 1939 року в Києві. Хоч Аркадій тоді вже почав був потроху хворіти, проте жили вони між собою, кажучи словами пісні, «як голубів пара». Навіть мали маленького Лесика, в якого обоє були залюблені. А ось сьогодні я відчув із Аркадіє-

вих слів гостру недружелюбність до своєї дружини. Десь певно щось недобре між ними сталося.

Минуло після того кілька днів, а Любченко до редакції не приходив. Знову звертаюсь я до Оглоблина:

— А хіба Любченко ще не видужав?

— Навпаки, — каже Оглоблин, — ще дужче захворів. Учора його одвезено до лікарні.

— Та що ж з ним сталося?

— Із шлунком погіршало. Кажуть, лежить у тяжкому стані.

— А в якій же лікарні він лежить?

— Та тут, близько, на Харківській набережній. Спуститися до річки — вже й лікарню побачите.

Я просто з редакції вирушаю до лікарні. По дорозі бачу: чогось німці на вулицях метушаться: одні знімають із стовпів телефонні дроти, другі, навпаки, навішують нові. А в напрямку тракторного заводу чуються гарматні постріли. Спускаюся до річки. Ось і лікарня. Чергова медсестра назвала мені число кімнати, в якій лежав Любченко. Коли я став наближатися до дверей тієї кімнати, звідти вийшов літній мужчина — поважний, сивобородий, з каракулевою шапкою в руках. Переступаю поріг. Любченко лежить під чотирма вкривалами. Обличчя бліде, брови насуплені, очі напівзаплющені. Він навіть не посміхнувся до мене. Говорив тихим, знесиленим голосом.

— Що з вами сталося? — запитую його. — Чому це ви опинилися в лікарні?

— Набагато погіршало мені з шлунком. Не можу ні їсти, ні спати — пече.

— Я бачив, від вас вийшов якийсь чоловік. Чи не лікар?

— Професор Платонов. Пробує лікувати мене гіпнозою. Ось коли доводиться вдаватися до гіпнози, — морщить Аркадій своє обличчя від болю. — Тоді, коли нема нічого іншого, чим можна було б лікувати хвору людину. Адже тепер у лікарні нема нічого: ні палива, ні електрики, щоб просвітити мій шлунок рентгеном, ні дієтичних харчів, ні медикаментів. Наче десь у джунглях лежиш. А до цього ще одне лихо: кажуть, німці споруджують у заводському районі барикади. Може статися так, що не сьогодні-завтра большевики вде-

руться до Харкова. Що я робитиму? Недужий, безсилий, всіма забутий. При мені навіть теплого одягу нема. Все забрали додому.

— То я можу зараз же піти на Юріївську вулицю і принести вам усе, чого ви потребуєте.

— Ні, ні, — ще дужче скорчився під укритими Аркадій. — Ні в якому разі не йдїть туди. Я їм чужий, вони ненавидять мене, чекають, щоб я швидше вже вмер. Але я, на зло їм, таки житиму. Я видужаю, я боротимусь до останньої хвилини за своє життя... Якби мені тільки хоч трохи полегшало. Тоді я й одного дня не залишився б у Харкові. Поїду до Києва. Там у мене є мати, брат, багато знайомих. Візьму із собою і Лесика. Я його нікому не віддам...

Я просидів у Любченка цілу годину, терпеливо вислуховуючи його скарги трохи чи не на весь світ, зокрема ж на родичів своєї дружини, а водночас і на саму неї. Признаюся: до того дня я й у думці не припускав собі того, що він наговорив мені про свою Ніну, яка народила йому сина. Пішов я від Аркадія з незвичайно важким тягарем на душі. З думки не сходила його Ніна, малий хлопчик та, нарешті, і сам він, хворий, знесилений і, нібито, й справді всіма забутий...

Коли большевики здали німцям Харків, крім мене у цьому місті залишилося ще семеро письменників: Аркадій Любченко, Олекса Варава, Михайло Майський (колишній ваплітянець), Катерина Перелісна, Марія Галич (член колишнього київського «Марса»), Леонід Топчій та Віктор Росінський, — обидва писали російською мовою. А пізніше, вже на весні 1942 року, стали один по одному, появлятися й інші письменники. Звідкілясь узявся (мабуть, досі десь переховувався) Павло Хуторський. Згодом прибився з Ізюму до Харкова Василь Алешко, що перед війною працював у редакції ізюмської газети. А ще перегода стали повертатися і декотрі письменники-фронтовики, яким пощастило звільнитися з німецького полону: Дмитро Нитченко прибув з Північного фронту; Олекса Веретенченко — із Східного. Однак до літературної праці ніхто з них не міг братися за тодішніх обставин. Не до того їм було. Насамперед вони мусіли думати про харчі, щоб не повмирати з голоду. Адже від жовтня 1941 і до літа 1942

пр. ніхто й не думав постачати харків'янам харчі. Взимку люди поробили собі санчата, клали на них щось із своїх речей і вирушали пішки за десять-двадцять кілометрів на село, щоб вимінити собі за ті речі харчів. А хто був безсилий таке робити, — умирав голодною смертю. Зима була дуже сувора, і замерзлі трупи людей стосами лежали на кладовищах аж до початку весни, коли їх почали спалювати.

А втім, вертаюся до спогаду про Любченка. Безмаль не два місяці пролежав Аркадій у лікарні. Бо тільки наприкінці лютого повернувся до редакції «Нової України». Повернутися то повернувся, але його праці не дуже то там було видно. Річ у тім, що в голові Аркадієві тепер була вже не «Нова Україна», а думки про Київ. Ось-ось, думалося йому, не сьогодні-завтра він дістане від німців перепустку на переїзд із Харкова до Києва. Натомість виявилось, що дістати ту перепустку не дуже то й легко. Яких тільки заходів Любченко не вживав, до кого він тільки не звертався в цій справі: до Коника, Сагайдачного, Костюка — галичани, що працювали при німецькій військовій пропаганді. Звертався Аркадій також і до цензора «Нової України», німця Ротемунда; за царських часів цей німець жив на Україні, тому добре вмів російської мови. Всі вони обіцяли Любченкові допомогти, однак їхні обіцянки довго залишалися тільки словами. І не тиждень-два, а кілька місяців чекав Аркадій на перепустку. Та ось, одного разу німці, нарешті, дали Любченкові перепустку на переїзд до Києва. Але яку? Без права їхати поїздом. Аркадій хтозна-як обурився. На всі лади лаяв німців:

— Чи ви чули колинебудь про таке хамство? — скаржився він мені. — Видали перепустку тільки на право залишити Харків. А як же я доберуся до Києва? Пішки, чи що? Адже я хвора людина. І не сам же маю вирушати — з малим хлопцем. Сволота! Та вони від мене не одхристяться. Я таки піду до них, скажу їм усе одверто. А свого допоможуся.

Іншого разу розповідав мені:

— Учора дістав із Києва листа від Костюка.

— Та Костюк же не в Києві, а в Кременчуці, — перебиваю я його мову.

— Ні, не той Костюк, що ви думаєте. Інший. Він мене не знає. Кличе до Києва, обіцяє допомогти мені. І я таки поїду. Завтра ж їду до німців...

Чи ходив Любченко до німців — не знаю. Бо десь у першій половині травня я виїхав був тимчасово з Харкова на периферію. Назад повернувся на початку червня. Трохи відпочивши з дороги, їду до редакції «Нової України». На Сердюківському провулку, за кількома кроків від редакції, зустрічаю Любченка. Дивлюся на нього — і не пізнаю. Наче б то поздоровілий: голову тримає високо, груди випнув наперед, — такий, яким я його давно вже не бачив. Ще й не дійшов до мене, а вже простягає мені руку.

— Тисніть мою правицю! — витукує весело.

— Що сталося? — дивлюсь я на Аркадія, тиснучи його руку. — Невже ви цілком видужали? Операцію зробили?...

— Ні, не те. Дістав, нарешті, перепустку на переїзд з Харкова до Києва. Днями вирушаю. Розуміється, з Лесиком. Нікому я його не віддам. І раптом спохватився: — Вибачте! Я поспішаю: важливу справу маю полагодити. На все добре! Ми з вами ще побачимось.

З якоїсь причини — не пам'ятаю, але в Харкові нам з Аркадієм уже не довелося бачитися. Одного дня заходжу до редакції «Нової України» і бачу: за Аркадієвим столом сидить незнайома мені людина.

— А де ж Любченко? — звертаюсь до Оглоблина.

— Любченко? — запитливо дивиться на мене Оглоблин. — Та він же виїхав до Києва. Хіба ви не знаєте? Позавчора взяв розлуку з дружиною, а вчора вирушив у дорогу. І сина забрав із собою.

Хоч Любченко своїм характером і не подобався мені, — з нього була гордовита людина, — проте я сумував за ним: разом ми, ризикуючи своїм життям, уникнули примусової евакуації за Урал, разом терпіли холод і голод, разом працювали в одній і тій самій газеті. За весь час між нами не трапилося жодного непорозуміння. Ніколи Аркадій не переробляв моїх фейлетонів: якими я їх приносив до редакції, такими вони й появлялися на сторінках «Нової України».

Одне слово, Любченко назавжди розпрощався з Харковом. А я, навпаки, і надалі залишився обслуговувати

«Нову Україну» своїми фейлетонами. Так ішлося аж до лютого 1943 року, коли, в зв'язку з тимчасовим захопленням більшовиками Харкова, редакція «Нової України» змушена була переїхати до Полтави. Туди ж таки згодом з'їхалися і всі харківські письменники: Василь Алешко, Олекса Веретенченко, Дмитро Нитченко, Павло Хуторський, Никифір Щербина. Звідкілясь до нас прибився і молоденький Леонід Лиман, що тепер видає в Нью-Йорку свого «Нотатника». Ми прийняли і його до свого гурту. А ще через якийсь час з периферії до редакції «Нової України» озвалися із своїми віршами поети-степовики — Яр Славутич та Іван Манило.

Якщо в Харкові я був лише фейлетоністом «Нової України», то в Полтаві ми з дружиною стали штатними працівниками цієї газети. Жилося нам там, як на той час, то навіть добре. З харчуванням не було жодного клопоту. На базарах вистачало всього. Щоправда, у Полтаві я трохи-трохи не потрапив був до Гестапо. У Міській Управі, про що розповіли мені полтавчани, верховодами були русотяпи. Українською мовою майже ніхто не розмовляв. Я взяв та й надрукував у «Новій Україні» фейлетона, в якому гостро висміяв тих полтавських русотяпів. Обурені моїм фейлетоном, вони звернулися до німецької військової влади із скаргою на мене. І я, можливо, таки був би опинився в Гестапо, але, спасибі йому, наш цензор, німець Рутемунд, заступився за мене. Справу ліквідували. Полтавські русотяпи після того повішали свої носи. А я й далі писав про них фейлетони.

Хоч як добре нам жилося в Полтаві, проте, коли на початку вересня більшовики знову стали наступати на Харків, ми припинили видавати газету і переїхали до Вінниці.

На цьому місці я не можу не відзначити тієї уваги, з якою ставилися до нас усіх редактори-видавці «Нової України». От хоч би взяти наше перебування в Полтаві. Туди нас, письменників, з'їхався чималий гурт, проте кожен мав змогу заробити в газеті собі на прожиток.

Після того як Любченко залишив Харків, мені довелося ще двічі бачитися з ним. Перший раз — напри-

кінці лютого 1943 року, коли я, приїхавши на кілька днів до Києва, одвідав Аркадія в його мешканні. До речі, там я вперше зустрівся і з Костюком, — з тим самим Григорієм Олександровичем Костюком, який тепер очолює Об'єднання еміграційних письменників «Слово». Другий раз — рівно через рік — я бачився з Любченком у клініці внутрішніх хвороб Львівського університету, де Аркадій під той час лікувався. Про ці мої відвідини він згадує і в своєму «Щоденнику».

То була остання наша з ним зустріч. За кілька днів ми з дружиною вирушили далі на захід, і я протягом двох років не мав ніяких вісток про Любченка. Тільки аж у 1946 році почув від людей сумну вістку: Аркадій, виходило, уже понад рік перед тим не жив. Умер він у травні (червні?) 1945 року під час складної операції. Поховано його в Бад Кісінгені в Баварії. Мені хочеться вірити й надіятися, що серед тамтешніх наших земляків знайдуться добросердні люди, які одвідуватимуть могилу Аркадія Любченка — видатного українського письменника, редактора, колишнього незмінного секретаря «Гарту», ВАПЛІТЕ та «Пролітфронту».

Аркадій Любченко залишив по собі «Щоденника», частину якого надрукував журнал «Нові дні» в 1951-53 рр. Історики, що цікавитимуться подіями часів 2-ої світової війни на Україні, знайдуть у тому «Щоденнику» багато потрібних їм матеріалів. Щоправда, місцями трапляються в ньому і далекі від об'єктивності міркування, висловлювання й нарікання небіжчика, часом, на безневинних людей. Одначе, зважаючи на те, що автор «Щоденника» вже не живе, не будемо його судити.

СЛІДАМИ ДРЕЗДЕНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ*)

(13-14 лютого 1945 року)

...І ось тепер, після тієї страшної ночі, коли впродовж кількох годин трохи чи не внівець повернуто колишню столицю саксонського королівства — Старий Дрезден (це так англійці помстилися на німцях за бомбардування Лондону повітряними торпедами «Фау-2»), — я, живий свідок того, скажу, нелюдського погромища, втратив своє дотеперішнє відчуття страху, остороги й небезпеки. Мені вже ніщо не завдає жаху: ні вогняні язики, які сказано, з жадобою зголоднілих хижаків, вилизують нутрощі будинків; ні руйновища багатопверхових кам'яниць; ні тисячі пообгорялих, наче пообсмалюване колоддя, людських трупів, що непорушно лежать на вулицях, майданах та в скверах запаленого вночі з повітря й нещадно розбомбленого понадпівмільйонного міста. Люди, яким пощастило уникнути смерти, куди видно повтікали, і тільки, здається, одним-одним я, мов неприкаяний, ще й далі блукаю серед густих джунглів вогню, диму й руйновищ. Куди не піду, скільки оком кину — вогняна хуртовина: горять житлові будинки, установи, церкви, школи, лікарні, шпиталі, лазарети... Горить оперовий театр, горить академія мистецтв, горить знана на весь світ дрезденська картинна галерія. А он там, на невеличкому майдані, зірваний детонацією бомби з п'єдесталю, лежить ниць великий німецький реформатор — Мартин

*) Цей спогад, оформлений як оповідання, був свого часу надрукований в моїй книжці «На двох трибунах» під назвою «Земляки».

Лютер, що свого часу привселюдно спалив папську буллу, і не знати, чи він молиться Богу, чи, затаївши дух, прислухається до людобивчої ходи кривавого Молоха. І ніде не видно нічого живого — тихо, мертво, навіть горобець не зацвірінчить, — як на димовищі спалених небесним вогнем біблійних Содому та Гоморри...

А втім, я помилився. Бо ось зараз бачу: із-за рогу напіврозваленого будинку виступає якийсь чолв'яга. Слідом за ним іде ще один. О, їх там більше — четверо! Побачивши мене, поставали, видивляються, ніби силкуються розпізнати, що я за людина. По кількох хвилинах вирушають навпроти мене. Молоді хлопці. З їхнього одягу бачу — «ости».

— Чи не земляки часом? — кидаю до них здаля.

— Та може й земляки, — стримано відповідає парубок у капловухій шапці, підперезаний поверх куцого пальта ремінним поясом. І додає: — Однаково ж, здається, говоримо.

За кілька кроків від мене хлопці зупиняються. Стоять, пильнують мене своїми настороженими очима. Придивляюсь і я до них: блаґенький одяг, дрантыве взуття, понурі, знати, поморені й невиспані обличчя. Кожен тримає під боком клунка. В одного, наймолодшого на вигляд, шия обкутана якоюсь лахманиною. Другий, смаглявий, кирпатенький, шкандибає на праву ногу, — видно, намулив.

— А звідкіля ж вас, хлопці, сюди занесло? — приступаю до них ближче. — З яких країв? З котрого села?

— З Михайлівки, — каже парубок у капловухій шапці і ліктем правої руки міцніше тулить до себе свого клунка, наче боїться, щоб я не відняв.

— З Михайлівки, кажете? Алеж Михайлівок на Україні є кілька. З котрої ж ви?

— З тієї, що на Вовчій, — обзивається вже інший парубок — товстобровий, без шапки, з кучмою настовбурченого волосся на голові.

— То це, виходить, ви з тієї Михайлівки, що ще й Дібрівкою з давніх-давен зветься? Чи не так?

— Так, вірно, ви вгадали! З тієї самої. А звідки ви знаєте?.. — заговорили хлопці гуртом. — Може, вам доводилося бути в нашому селі?..

І вже обступають мене з усіх боків, по-приятельському здоровкаються, потискають мені руку. А дотеперішня понурість де й поділася з їхніх облич: зраділі, веселі, привітні, усміхнені. Ще б пак! Земляка ж свого здибали: знає їхнє село! Та, правду казавши, я й сам зрадів не менше від них. Що ж, іще десять хвилин тому мені бракувало навіть горобиного цвірінкання, а тепер зо мною розмовляють живі люди. Та ще ж які люди — мої земляки! Від них подихає широким степом, зеленими гаями, горошкуватим чорноземом. Розпитую хлопців: чи давно вони в Німеччині? Де працюють? Як їм пощастило врятуватися цієї ночі від смерти?..

— До Німеччини, — розповідає парубок у капловухій шапці, — німці привезли нас рівно три роки тому. Працювали ми в друкарні Гартмана. На Празькій вулиці. Може, знаєте? Од смерти врятувалися в бомбосховищі, що в монастирському саду. Всю ніч там просиділи. І набоялися й натрусилися. Сидимо ото, а над головами земля ввесь час двигить — от-от завалиться. Сьогодні вранці ми були поткнулися до друкарні — значить, де ми працювали, а тієї друкарні й подивитися нема на що — розтрощена, розметана. Ми назад до бомбосховища. Думаємо: перечасуємо там. А після, трохи роздивившись, перебралися в монастир. Манашки кудись повтікали. То ми там і отаборилися. В одній комірчині знайшли три мішки пшениці, в другій — скриню свічок. Можна жити! Свічками світимо, а з пшениці дівчата варять кашу.

— То з вами є й дівчата?

— Є! П'ятеро. Наші, михайлівські. Працювали вкупі з нами в друкарні. Тепер порядкують в монастирі.

— А чому ж ви носите з собою своє майно? — показую на їхні клунки. — Можна ж було залишити в монастирі.

— Ні, це не майно, це... — ніяковіючи, затинається парубок у капловухій шапці, — видно, соромиться сказати, що то в них за клунки.

— Та кажи, Миколо, правду. Не стісняйся, — умовляє свого товариша парубок з кучмою на голові. — Вони ж, — це він про мене, — своя людина. Знають нашу

Михайлівку. — Далі звертається до мене: — Скажемо вам правду: це ми назбирали всякого барахла.

— Так, — признається тепер і Микола, — назбирали різних лахів. — І давай пояснювати мені: — Діло, бачите, таке. Всі ми отут, в оцій Німеччині, побобошувалися та пообдиралися. У якого чоботи каші просять, у якого лікті повилазили, третій грудниною світить. Ну, а сьогодні німці всі повтікали геть. Будинки їхні горять. Горить і все те, що в тих будинках. То ми оце й збираємо різні лахи. Однаково ж воно погорить. Та й гріха, я так думаю, нам за це великого не буде.

— Який там гріх? — блискає своїми бистрими очима кучматий парубок. — Хіба німці не грабують Україну? Ще й як грабують! А людей наших скільки сюди попривозили? Тисячі! То чого ж ми маємо їм дивитися в зуби? Грабуй награвоване — от і все! — І, ніби вивіряючи мое ставлення до його слів, парубок зупиняє на мені свій запитливий погляд.

Тим часом знову заговорив Микола:

— Якщо вам, — звертається він до мене, — нема де дітися, — ходіте з нами. Переночуєте в монастирі, відпочинете. Дівчата нагодують вас пшеничною кашею. Чи, може, ви десь оставили своє майно?

— Ніде я нічого не залишив, — відповідаю. — Всі мої речі — погоріли! Лишилося тільки те, що на мені. Та ще ось ця річ, — показую свій портфель, в якому ношу портативний Ремінгтон.

— То ходіте до нас. Ми оце йдемо додому.

Що ж, мені й справді не було куди податися: будинок, у якому я досі мешкав, пожежа геть чисто знесла, а вирушати кудись із міста — боюся. Треба пождати, поки появляться представники міської влади, — вони повинні дати мені офіційну посвідку про те, що зо мною сталося минулої ночі. Без такої посвідки вирушати в дорогу небезпечно.

— Гаразд, — даю я хлопцям свою згоду. — Ведіть мене до того монастиря. Будемо разом замолювати свої гріхи, — жартую.

По дорозі хлопці, дарма що потомлені, ні на хвилину не вмовкають: то запитують мене про війну — чи скоро вже вона закінчиться, то з якого приводу перемовляються між собою, то удаються до жартів, і я,

чуючи, як вони один одного називають, уже знаю їхні імена. Парубок у капловухій шапці — Микола; спокійний, розважний, з лиця він видається трохи старшим за своїх товаришів. Хлопець з лахманиною на шії — Федько. Третій, той, що шкандибає на праву ногу — Гнат. А четвертий, без шапки, кучматий, у поруділих від часу повстанках, — Сидір. Цей парубок, рухливий, бистрий на очі, часом одстає від гурту — кудись зникає, а перегода знову наздоганяє нас. Ось і зараз я не бачу його щось із п'ять хвилин. Раптом Федько як загукає, як закричить:

— Дивіться! дивіться! Сидір тирить якусь машину!

Усі ми поставали, оглядаємося назад. І бачимо: спотикаючись через кам'яні брили, вистрибом наздоганяє нас Сидір. Клунок його теліпається десь за плечима, а в руках він тримає патефон та, мабуть, із дюжину патефонних платівок.

— Чи ти не здурів? — гримає на нього Микола. — Ну й на чорта він тобі здався, отой патефон? Ще німці, бува, побачать.

— Я не боюся ні тучі, ні грому! — зухвало вигукує Сидір і, задиханий, упрілий, уже намагає пальцями ручку, щоб накручувати патефон.

— Бачили отаку людину? — звертається до мене Микола. — Кругом лежать повбивані люди, а йому мужика в голові.

— А хіба я їх убивав? Чи, може, скажеш, я розпочинав війну? — настовбурчується Сидір. — Сталінові та Гітлерові піді про це розкажи, а від мене одчепися. Мене це не кається!

— Та може ж не сьогодні-завтра і тобі буде капут? — далі дорікає Микола Сидорові. — То й ти, наче обсмалений кабан, лежатимеш десь посеред вулиці. Треба ж мати людську совість. . .

— Ну й що ж, лежатиму, — не мовчить Сидір. — Завтра лежатиму вбитий, а сьогодні, перед смертю, заграю. Три роки не грав! Чи не так, Федю? — і торк, торк Федька ліктем під бік.

Микола безнадійно махнув рукою: ти йому, мовляв, стрижене, а він тобі — смалене.

— Пішли, — каже, — швидше. Бо вже починає по-ночіти.

Ми рушаємо далі.

*

Два дні і дві ночі живу я з земляками в монастирі. Власне, це тільки так кажеться — в монастирі, бо монастир, як такий, сьогодні вже не існує. Манстирські корпуси, в яких мешкали черниці, церква, дзвіниця, брама — все те, розвалене, на гамуз розтрощене, лежить тепер мертвою руїною — ні проїхати, не пройти. Цілими залишилася тільки підвальні приміщення, — ото в них мої земляки і розташувалися. Місця тут є вдосталь: дівчата облюбували собі кухню, хлопці — їдальню, а мене, свого гостя, примістили в приміщенні колишньої пекарні. Живеться мені, якщо брати на увагу обставини, в яких я останнім часом опинився, непогано: сплю на столі (черниці місили на ньому тісто), умиватися ходжу до Ельби, живлюся пшеничною кашею, що нею гостять мене приязні дівчата.

— Їжте, призволяйтеся! — припрошують щоразу. — Пшениці хватить...

Щодня — вже після сніданку — хлопці вирушають, як вони висловлюються, на «охоту», а дівчата тим часом переходять із кухні до їдальні, тут стоять великі столи, і їм, оцим новоз'явленим кравчаним, вигідно розташуватись із своїм шитвом. Безперестань щось деруть, порють, крають латають, шиють. А пошивши котрась, скажім блюзку, мерщій надіває її на себе, стає перед дзеркалом (дзеркал хлопці нанесли їм досить) — видивляється сама на себе, вихиляється станом, сьодитуди поводить плечима. А Зінька, Гнатова сестра, — до речі, найбільша серед них кивуха та моргуха, — вона, стоячи перед дзеркалом, ще й підморгне оком, наче сама себе похвалить: «дівчина — кругом шіснадцять!»

За ці два дні я дізнався: майже всі вони доводяться хлопцям родичками. Юстина з Надькою — Миколині небоги. Тося — рідна Федькова сестра. Зінька — Гнатова. І тільки яснокоса Килина нікому не доводиться родичкою, зате вона Сидорова любка.

Я іноді виходжу з пекарні до їдальні і починаю з дівчатами розмову.

— Як же вам, дівчата, працювалося в Гартмана? — запитую. — Важко?

— Працювати то було не важко, — розповідає Юстина, старша Миколина небога. — У теплому, в сухому. Та й робота не яка: прибирали, складали надруковане, пакували. Робили по часах, як і німці. В суботу робили тільки півдня, а в неділю й зовсім нічого не робили. На роботу ми не жаліємось. Біда — з харчами скупо. Доводилося спасатися бруквою.

— Ви сіяли собі брукву?

— Та ні! — сміються дівчата. — Де б же ми її тут сіяли? В крамницях купували.

— Ото як пошабашимо в суботу та пообідаємо, — далі провадить свою розповідь Юстина, — то враз за торби й гайда по брукву. Знаєте куди? Аж до річки. Там, під залізнодорожним насипом, німкені торгують городиною. То ми ото до них...

— І що ж, німкені продавали вам брукву? Не відмовляли?

— Як часом. Коли в крамниці нема німців, то й продають. А як тільки увійде котресь із своїх, то вже кажуть нам: «Ге раус!» Накупимо ото тієї брукви повні торби — є що нам гризти на цілий тиждень.

— Ще й хлопців підгодовували бруквою, — подає голос Зінька.

— Ну, а за своєю Михайлівкою скучаєте? — переходжу я до іншої теми. — Коли закінчиться війна, поїдете додому?

— Не поїдемо, а полетимо! — в один голос відповідають дівчата. — Як ластівки полетимо.

Згадавши про Михайлівку, я, бачу, цим самим зворушив їхні молодечі душі. Усі, як одна, поопускали на коліна руки, покинули шити і, вголос, мріють про ту жадану хвилину, коли вони знову опиняться під стріхами батьківських хат.

— Я, — каже Юстина, — як тільки ступну ногою на своє подвір'я, то так і бубухнуся на землю — цілуватиму кожну грудочку...

— А я, — блимає сизими очима тендітненька Тося, — сяду біля мами і цілий день дивитимуся на них, які вони тепер є.

— Ні, не так дівчата! — змитає рукою з лоба пасмо кучерявого волосся Зінька. — Ми зробимо так: підемо всі гуртом до Вовчої та як заспіваємо «Лугом іду, коня веду», — луна на весь район розійдетьсяя.

— Ой гляди, Зінько, — сумно похитує головою Юстина, — щоб нам не довелося співати десь далеко-далеко.

Зінька, видно, здогадується, що то за «далеко», про яке натякає їй Юстина.

— А хіба ми винні, чи що? — обводить вона запитливим поглядом своїх подруг. — Не самі ж ми сюди приїхали, — німці силою нас привезли.

— Там не питимуть тебе, чи ти винна. Посадять у товарний вагон — і попрощаємося, Зіню, і з Михайлівкою, і з Вовчею. Сама знаєш, скільки безвинних людей із нашого села позабирали. — І Юстина скося поглядає на Килину, що сидить обіч неї.

Дівчата повтихали. Посумніли, захмарилися їхні обличчя. Юстина схилилася над шитвом і незграбно, наче сонна, шпортає голкою. Надька дивиться кудись у куток. Зінька з веселої та балакливої стала зажурена, хмуроока. У Тосі на віях, бачу, бринять сльози. А Килина, похапцем уставши з стільця, виходить з їдальні до кухні.

— Пішла плакати, — киває в слід Килині Юстина. — У неї батька забрало НКВД. На Соловках і вмер.

Мені стає прикро. Прощу дівчат пробачити: це ж я своїми розпитуваннями призвів їх до сліз.

— Та ви не турбуйтеся, — заспокоює мене Юстина. — Нам не первина плакати. Звикли до сліз. Поплачеш — на серці полегшає...

Одначе я встаю з стільця і йду до приміщення пекарні. Навіть зачинаю за собою двері. Може, дівчатам, коли вони залишаться самі, швидше виясниться їхні захмарені обличчя.

Надвечір повертаються з «охоти» хлопці. Потомлені, у поросі, з позбиваними щиколотками. Кладуть свої клунки на столі, скидають верхній одяг і всі, як один, до дівчат:

— Ей, хазяйки, подавайте на стіл кашу!

Але дівчата й не думають поспішати: їм насамперед кортить побачити, що хлопці принесли сьогодні з «охоти».

— Чого ж ви стоїте? — сердито гримає на них Сидір. — Давайте кашу!

— Спершу покажіть нам те, чим ви нас сьогодні обдаруєте, — каже Зінька, — а потім їстимете кашу.

— Ми вам як покажемо, то ви вихром звідси повилітаєте! — погрожує Гнат. — Чуєте?

— Та ви не дуже то кричіть, — виструнчується перед братом Зінька. — Нас більше! — І до дівчат: — Берімося, дівчата, розв'язувати клунки, — а сама вже простягає руку до братового клунка.

— Ге раус! — відштовхує Гнат сестру.

Та дарма: дівчата вирушають у наступ на хлопців. Юстина з Надькою добираються до дядькового клунка, Тося, — до Федькового, Килина — до Сидірового, а Зінька, червона на виду, б'ється навкулачки з Гнатом.

Нарешті, бачачи, що непереливки, хлопці йдуть на поступки: розв'язують клунки, виймають принесену здобич і починають обдаровувати нею дівчат. Микола, бачу, дає своїм небогам по хустці та по шматочку туалетного мила. Федько приніс Тосі старі, але ще міцні, черевики. Зінька вже встигла накласти собі на голову хутрянний капелюшок — Гнатів подарунок — і вигинається в ньому перед дзеркалом. Одначе найкращий подарунок випав сьогодні на Килинину долю: Сидір приніс своїй любці не що-будь, а справжнє японське кімоно. Яносине, квітчасте, як луки в червні. Де він його доп'яв — важко сказати. Мабуть, в напівзруйнованому будиночку (поблизу оперового театру, над Ельбою), в якому дотепер мешкав японський консул. Проте й себе Сидір не скривдив, показує всім нічну чоловічу сорочку, а крім сорочки — новий-новісінький фрак. Узяв його наопашки на плечі, топцюється посеред їдальні, вихваляється:

— От де, братва, піджачище! Такого піджака ви зроду не бачили! А матеріял який, подивіться, — аж виблискує!

Хлопці з дівчатами видивляються на Сидорів фрак. Хто — із заздрістю, хто — із скептичною посмішкою.

— Та який же це піджак, — каже Гнат, — коли в ньому нема й однієї поли?

— Тільки два хвости ззаду теліпаються! — глузує Федько.

— Ти, Сидоре, одріж к чортам собачим оті хвости, — радить хазяїновитий Микола. — Добрі онучі в повстанники будуть. А те, що зостанеться, носитимеш як жилетку з рукавами.

— Нічого я не відрізатиму, — не погоджується Сидір. — І так носитиму. Піддягатиму під пальто. Тепліше буде. Та ви хоч понюхайте, чим пахне мій піджачище. Понюхайте! — підносить кожному до носа рукав фракa.

Усі нюхають. Юстина каже — одеколоном, Микола — туалетним милом, Зінька — чимсь з аптеки, а Гнат, чхнувши перед тим, каже: «Німецьким фашизмом пахне твій піджак, Сидоре!»

— Ет, що ви поміаєте! — зневажливо кидає до всіх Сидір. — Цей піджак, щоб ви знали, пахне найдорожчими французькими духами. Розумієте? — І, старанно згорнувши фрак, несе його ховати до своєї скриньки.

Упоравшись з принесеною з «охоти» здобиччю, хлопці сідають обідати. Дівчата подають їм по тарільці каші, а самі тим часом розпигують хлопців, чи не бачили десь, бодай мертвого, Гартмана. Як їм у Гартмана не жилося, проте були всі вкупі. А тепер німці мсжуть їх порізнити.

— Лучче вже сидіти в цьому льоху та їсти пшеницю, — каже Юстина, — аніж бути порізненими.

— А хто ж думає йти звідси? Нікуди ми не підемо з цього підземелля, — категорично заявляє Сидір.

— Ще й як підеш! — посміхається Микола. — Побіжиш! З німцями, брат, шутки короткі: або в табір закинуть, або кулю в лоб уліплять. На те війна!

— Та ще яка війна — фашистська! — погоджується з Миколою Гнат.

По обіді, коли вже зовсім звечоріє, в монастирській ідальні починає діятися щось подібне до колишніх сільських досвідок. Світиться, замість двох, що ввесь час горять, чотири свічки. Хлопці й дівчата обсідують навколо найбільшого столу. Всяк щось робить. Юстина зарублює хустину — дядьків подарунок. Тося латає Федькові сорочку. Зінька з Надькою посхилялися над німецьким ілюстрованим журналом — видивляються на

малюнки. Микола з Гнатом грають у карти. Федько ворожить біля патефона. А Сидір з Килиною, вибравши відповідну хвилину, непомітно вислизнули з їдальні — пішли, як каже Зінька, «дивитися на небо». Не за великий час виходжу і я з підземелля: хочеться трохи провітритися перед сном. Надворі видно як у день. Небо, осяяне загравами безупинної пожежі, горить кривавим багрянцем. Над руїнами кварталів, наче страшні примари, височать чорноголові димарі. Дивна річ: стіни й простінки здебільшого повалялися, а димарі, як один, стоять непорушні. І так усюди: цілий ліс димарів!

— Просимо до нашого гурту! — чую поблизу Сидорів голос.

— Утрюх не так страшно буде, — обзивається й Килина.

Бачу, обое сидять на довгастій кам'яній плиті. Пліч-о-пліч, голова до голови. Коли я до них наближаюсь, вони відхиляються одне від одного. Сідаю на краєчку плити. Десь поблизу щось затріщало, — видно, провалилася в будинку стеля, трохи згодом щось важке гупнуло, аж земля задвигтіла, — завалилася стіна...

— Ой як страшно! — тремтячим голосом каже Килина і, злякана, тулиться плечем до Сидора.

*

Що воно за знак? Поснідавши разом з усіма, я вже встиг сходити на розвідку (щодня шукаю представників міської влади), а хлопці чомусь ще й досі не вирушають на «охоту». Позбиралися з дівчатами в кухні і підняли там словесну веремію: кричать, галасують, сперечаються. За що саме — не добуру, але мені вчувається: мої земляки збираються когось женити. Тема, як на мою думку, невчасна й недоречна. Бо чи ж до женіння котромусь із них, коли вони, зневолені й віддалені на велику відстань од своїх батьків-матерів, туляться в оцьому темному підземеллі, живляться самою пшеницею і щохвилини ждуть на якусь небезпеку: або бомби, як оце днями, посиплються на їхні голови, або прийдуть німецькі поліцаї і живосилом спровадять їх кудись до іншого господаря на роботу. А втім, нехай собі сперечаються, нехай когось там же-

нять. Якби я був людиною їхнього віку, то, мабуть, робив би те саме.

Щоб не сидіти без діла, виймаю з теки аркуш паперу і починаю нотувати свої сьогоднішні враження.

«17 лютого 1945 року. Вже четверту добу горить Старий Дрезден, однак представників міської влади нікого не чути й не видно. Можливо, всі вони загинули, а може, врятувавшись від смерти та повтікавши світ-заочі, бояться вертатися на це кладовище. Щоправда, сьогодні вранці звідкись взялися рятувальні загони — військові. Солдати, у захисних масках, з важкими кайлами в руках пробираються до підвальних приміщень і, присвічуючи там електричними ліхтарями, виносять на поверхню трупи загиблих людей. Кладуть їх рівними рядами. На кожному пішоході, від рогу до рогу, довгою смугою лежать людські трупи. Жінки, діти. Чоловіка зрідка побачиш. Одяг на них цілий, не видно на тілі поранень. Зате обличчя в усіх зчорнілі, аж ніби сині, — подушилися від диму...»

— Чи можна вас побезпокоїть? — чую Миколин голос.

— Прошу, сідайте, Миколо, — показую йому на стілець. — Кого ви там жените?

— А хіба ви чули? — чогось ніяковіє Микола, сівши на стільці.

— Певна річ, чув. Двері ж навстіж повідчиняні. З ким то вам такий клопіт?

— Та з ким же, як не з Сидором, — чуває Микола потилицю. — Як снігу влітку, заманулося йому женитися.

— Коли ж? Як повернеться додому?

— Та де вам! Тут, у монастирі.

— З Килиною?

— З нею ж. Вони ще з дому любляться. Доки, каже, я страждатиму нежонатим?

— То, може, в них діло дійшло до такого стану, що вони мусять женитися? — стиха, щоб ніхто не почув, запитує Миколу.

— Е, ні! — заперечливо мотає головою Микола. — Килина не з такого десятка. Сидір — то такий хлюст що й без Загсу оженився б. А Килина — ні. Я, каже, хочу щоб усе було по закону — щоб у мене було світле око, коли мені доведеться повернутися з Німеччини

додому. Бо як не записатися в Загсі, а Сидір, бува, десь дінеться, а в мене, каже, може бути від нього дитина, — то що мені скажуть мама? Де ти його, питають, узяла? З ким придбала? Може, воно німчєня? То забирайся з ним туди, де досі віялася... І Килина правду каже: хлопцеві воно море по коліна, а дівчині — п'ятно!

— І до чого ж ви добалакалися?

— Та ні до чого. Сидір в одну душу — женитися, а Килина — я, каже, согласна, тільки, щоб усе було по закону. Значить, щоб записатися в Загсі. А де ж вони тут запишуться? Німці — чорти б їх забрали! — забороняють нам женитися. Кажуть: ми привезли вас сюди діло робити, а не дітей плодити. Отака рахуба з тим Сидоровим женінням.

Микола трохи помовчав, далі, несміливо поглядаючи на мене, каже:

— Тепер уся Сидорова надія на вас.

— На мене? — дивуюсь я. — А що ж я можу зробити? Чим допоможу Сидорові? Знайомих німців, що зареєстрували б Сидорів з Килиною шлюб, у мене нема.

— Ні, я не про те кажу, — ближче підсовується до столу Микола. — Це мене Сидір до вас прислав. Піді, каже, до них, Миколо. Посовітуйся. Вони, каже, людина бувала, закони всякі, мабуть, знають. То, може, вони складають нам з Килиною якусь бомагу. Ну, щоб ми вроді в Загсі записані були. Та ви, мабуть, тільки добре посмієтеся з Сидорової витівки. Ну, а як він мене попросив побалакати про це з вами, то я й прийшов.

І, діставши з кишені тютюн, Микола почав скручувати цигарку. А я тим часом давай міркувати над Сидоровою справою. Сміятися, як про це думає Микола, мені з Сидора не випадає. Хлопець з дівчиною ще здавна любляться, хочуть побратися, але їм не вільно брати шлюб у цій країні. Що ж тут смішного? Ні, не сміятися, а, навпаки, допомогти йому треба. Щоправда, я ніякий юрист, не адвокат, проте зумію скласти Сидорові такого папера, який матиме не тільки моральну вагу, а, за певних обставин, і законну силу.

— Гаразд, — кажу я Миколі. — Нехай Сидір не журиться: я напишу йому такого папера.

— Вірне слово, напишете? — аж не всидів — підвівся на ноги Микола. І — радий, ніби не Сидір, а сам він має женитися.

— Напишу.

— І то буде по закону?

— Так, буде по закону. Тільки скажіть мені, Миколо, як Сидора з Килиною по-батькові, їхні прізвища та коли вони народжені.

Микола все те знає напам'ять: Сидір Кирилович Ободенко, Килина Трохимівна Кульбачна, обое 1924 року народження.

— Тепер ідіть собі, Миколо. Коли треба буде, я вас покличу.

Микола ще й з порога запитує:

— А чи ж то й справді буде по закону?

— Я вже сказав вам — все буде по закону.

Микола не пішов, а підтюпцем побіг хвалитись Сидорові: «Вони составлять таку бомагу, що все буде по закону». А я, вийнявши з портфеля кілька аркушів паперу, заходжуюся біля тієї «бомаги». Спочатку зробив чернетку, а після надрукував на Ремінгтоні два примірники «Шлюбної грамоти», як я назвав той документ. На обох примірниках поставив свій підпис. По тому кличу до себе Миколу.

— Оце вам, Миколо, Сидорова та Килинина «Шлюбна грамота».

І наспіх, коротенько, розповів йому, що в тій «Шлюбній грамоті» написано. Такий то й така, року 1924 народжені, з власної волі, вирішили побратися, а з огляду на те, що німецькі установи відмовилися оформити їхній шлюб, ми, нижчепідписані, власними підписами стверджуємо правдивість та законність шлюбу вищезгаданих Сидора Ободенка та Килини Кульбачної.

— Я, як самі бачите, — показую Миколі свій підпис на папері, — підписався. Підпишіться і ви всі, крім Сидора та Килини. Їм не треба підписуватися. Розумієте?

— Розумію, — киває головою Микола. — І то вже буде по закону?

— Я вже не раз вам казав — буде по закону! — відповідаю підвищеним голосом, бо Микола отим своїм «чи по закону?» починає мені набридати.

— Та я нічого... Мені воно байдуже, — виправду-

ється Микола. — Тільки ж Килина весь час допитується, чи буде воно по закону.

— Скажіть Килині таке: якщо Сидір десь дінеться, то нехай вона, — вже вдома, в Михайлівці, — сміливо йде з оцим папером до сільради. Там, зважівши на обставини, в яких Сидорові з Килиною доводиться дружитися, визнають їхній шлюб за законний.

— Добре було б ще й печаткою припечатати, — стоїть на порозі Микола. — Сильніше було б.

— Можете й дванадцятьма печатками припечатати, але де ви їх візьмете? — кажу я зсерця.

Микола пішов, а за десять хвилин знову стоїть передо мною з «Шлюбною грамотою» в руках. І чогось веселий, усміхнений.

— Усі, — показує мені папер, — попідписувалися. А ми з Сидором ще й печаткою пристукнули. Бачите? Знайшли в закапелку.

Дивлюсь я на відбитку тієї печатки. Вся вона на папері не вийшла: кількох літер бракує. Перекладаю на українську мову: «Жіночий монастир святої...зи» (чи не Терези?).

— Ну що ж, якщо припечатали, то буде припечатано, — кажу я Миколі. — Віддайте один примірник Сидорові, а другий — Килині. Нехай вони бережуть ці папери як зіницю ока.

Отак, ніколи в своєму житті не будши ні священником, ні працівником Загсу, я, звичайна людина, увів у закон моїх земляків — Сидора Ободенка та Килину Кульбачну.

*

Тільки сьогодні, вже на п'ятий день після тієї страшної катастрофи, мені, нарешті, вдалося натрапити на реєстраційний пункт, де провадиться запис потерпілих від бомбардування людей. Розпитавши мене про все докладно, старий віком, без жодної волосини на голові, службовець видав мені належну посвідку про те, що я втратив усі свої речі. На спеціальному блянку, з печаткою й підписом. Зраділий — тепер мені вільно пускатися в дальші мандри — поспішаю до монастирського підземелля, щоб сповістити про це своїх земляків. Адже ж і їм, не мавши отаких посвідок, небезпечно вирушати звідси кудинебудь: німці, може статися, обвину-

ватять їх як таких, що повтікали з місця дотеперішньої праці.

Ось уже й монастирський сад. Проміж дерев бачу: при вході до підземелля стоїть Микола. Лівою рукою він мацає себе за шию, а в правій тримає відро, — видно, з водою. Мабуть, ходив до Ельби. Побачивши мене, запитує:

— Про війну нічого там не чули? Чи скоро вже їй кінець?

— Ні, про війну нічого не чув, — зупиняюсь я біля нього. — Але одну новину я таки маю.

— Яку? Може й нам скажете?

— Чому ні? Скажу. Сьогодні я, нарешті, натрапив на реєстраційний пункт, де видають розбомбленим ось такі посвідки. — Показую Миколі свою посвідку. — Дивіться, тут написано: «т о т а л ь», тобто, по-нашому кажучи, я втратив під час бомбардування Дрездену всі свої речі.

— То, може, ви й нас поведете туди? — запитує мене Микола. — Завтра. Сьогодні вже пізно. Вечоріє.

— Охоче поведу. Мені не важко.

— А тепер і я вам скажу про одну новину, — таємниче посміхається Микола. — Сидір справлятиме сьогодні ввечері своє весілля.

— Весілля?! — не йму я віри його словам. — Жартуєте, Миколо!

— Ні, не жартую, кажу правду, — запевняє мене Микола. — Сидір уже й самогону наварив. З пшениці.

— Та яке ж може бути весілля, коли ви самі бачите, що тут діється? — показую рукою на навколишні руїни.

Микола ніяковіє: він, видно, пристає на мою думку. Починає розповідати:

— Я одговорював Сидора. Облиш, кажу, своє весілля. Не місце, не час. Кругом розор: усе горить, валяється, люди повбивані лежать... Та він на мої слова не потурає. Якраз, каже, тепер і час справляти весілля. Ми не працюємо, нема над нами господаря, нема німецьких поліцаїв, фашистської власті. А вбитими німцями ти мені, каже, не мороч голови. Якби я лежав на їхньому місці вбитий, то німці за мною не журилися б: пили б, їли, женилися, весілля справляли. Так

воно, каже, в світі ведеться: мертвим помагається лежати, а живим — жити. Дайош, каже, увечорі весілля! Отакий клопіт мені з Сидором. Хоч каравул кричи — не слухається.

Трохи помовчавши, Микола давай мене просити:

— Побалакайте ще ви з ним. Він вас послухається. Бо якось воно не той... совість мене мучить...

Спершу я вирішив був поговорити з Сидором — нехай він облишить думку про весілля, а за хвилину роздумав. Що ж, цей кострубатий парубок і мені може сказати те саме, що він сказав Миколі: «Мертвим помагається лежати, а живим — жити». І, з свого погляду, він, можливо, матиме рацію.

— Ні, — кажу Миколі, — я не говоритиму з Сидором про його весілля. Нехай робить, як знає.

І йду сходами до підземелля. У приміщенні пекарні, скинувши пальто, лягаю спочити. За день находився: болять ноги, важчає голова, хилить на сон. Одначе беру до рук мапу Німеччини (хлопці десь її знайшли) і пробую розшукати шлях, яким я маю піти в дальші мандри. Куди ж саме лежить моя путь? Ясно, до Баварії, де я маю знайомих земляків... Мюнхен, Нюрнберг, Аугсбург, Майн, Дунай, Ізар... В очах мені туманіє, назви міст переплутуються з назвами річок, мапа випадає з рук — я засинаю.

Чи довго мені випало спати — не знаю, але, прокинувшись від голосного реготу, я, дуже здивований, протираю очі: в їдальні повно-повнісінько світла, мабуть, свічок із десять світитися, — справжня святкова ілюмінація! А посеред приміщення відбувається така комедія, яка, здається, й мертвого розсмішила б: хлопці убирають молодого! Ось вони наділи на Сидора нічну чоловічу сорочку, — ту саму, що він приніс позавчора з «охоти», і тепер видивляються на неї з усіх боків. Ця сорочка, біла, широка, аж до п'ят завдовжки, має бути «верхньою», бо другої білої сорочки в Сидора нема.

— Довжелезна, як у старої баби! — зауважує Гнат.

— І широка, — видно, з пузатого фашиста! — сміється Федько.

— Треба по пояс одрізати, — радить Микола. — Бо ціла в штани не влізе.

— Улізе! — запевняє Миколу Сидір. Не лізтиме — убгаємо! — і, підсмикнувши обома руками сорочку догори, бгає її в штани. — Та допомагайте ж! — гукає до хлопців. — Чого ви пороззявляли роти? По-стаханівському!

Хлопці допомагають Сидорові. Убгали сорочку в штани, позастібали гудзики, і та частина Сидорового тіла, що нижче пояса, тепер подібна до великого шкільного глобуса — хоч вимальовуй на ній материки, острови, моря та океани.

— Давайте комірець! — командує Сидір.

Є й комірець, твердий, цупкий (десь то Сидір його «свиснув!»), але нема ні пегельок, ні запонок. Хлопці пристібають комірець до сорочки нитками. Краватки так само нема.

— Обійдуся і без галстука, — каже Сидір. — Аби сорочка була біла. — І знову до хлопців: — Чого ж ви стоїте? Давайте піджака!

Наділи хлопці на нього і фрак. Після відійшли трохи геть і дивляються на молодого. Дивлюся на нього і я, — звичайно, з пекарні. Боже! Що за чупирадло? Елегантний фрак — і старі валянки на ногах! Твердий комірець — і настовбурчена Сидорова кучма! Але найдужче мене смішить отой «глобус», з якого дугою спускається донизу «хвості» елегантного фракa.

— Молодий готовий! — гукає кудись до кухонних дверей Гнат. — Дайош молоду!

За якусь хвилину до їдальні входять дівчата. Юстина несе на великій тарілі цілу гору прісних коржів (Сидір натовк із пшениці борошна). Тося виступає з кошиком, в якому виблискують склянки (чарок нема). Надька, притуливши до себе, мов малих двійнят, несе дві пляшки з самогоном. А слідом за цією трійцею, в парі з Зінькою, до їдальні входить молода. У квітчастому японському кімоно, з разком голубого намиста на шиї, з трьома гребінчиками в білявому волоссі. Дівчата, видно, добре попрацювали над обличчям молоді: вимальовані щоки, підведені очі, начорнені, наче в сажі, брови. і все те, на мою думку, вони даремно робили, — адже Килина й так, без їхнього малювання, гарна з себе дівчина.

До мене приходить Микола, кличе на весілля.

— Воно годилося б, — каже, — щоб молоді просили вас на весілля. Та вони чогось соромляться.

Що ж мені робити? Не піти? Відмовитися? Алеж земляки можуть подумати, що я гребую їхнім товарством. Це — поперше. А друге — якщо я одружив Сидора з Килиною, то, логічно, повинен взяти участь в їхньому весіллі.

Іду. Земляки просять мене, щоб я першим сідав за стіл.

— Будьте, — кажуть, — весільним батьком.

— Дуже вам дякую за честь, — відказую, — але весільним батьком мені не випадає бути: я не знаю обов'язків весільного батька. Тим то пропоную — нехай молоді першими сідають за стіл. Сидоре! Килино! — звертаюся до них, — сідайте.

Посідали молоді, а слідом за ними й ми всі розсідаємося навколо найбільшого столу. Починається весілля.

— Вип'ємо! — гукає до всіх Сидір. — Ми ж цілих три роки і не нюхали самогону!

П'ємо по чарці (склянками), закушуємо прісними коржами, згадуємо всіх тих, кому під цей час, мабуть, і не сниться, що про них тут мова. Спочатку пили за молодих, потім — за їхніх батьків-матерів, а далі вже пішло, пішло й пішло: і за Гартмана (може, його нема й живого?); і за рудого Фріца, що до Зіньки, анахтема, залицявся; і за фройлян Емму, яка скубла Сидора за чуприну... Але що то значить, — випили люди по чарці: де й ділася з їхніх обличч дотеперішня понурність, смуток, журба. Веселі й гомінкі, мої земляки своїм гучним сміхом виповнюють усю їдальню. Килина, дарма що соромлива на вдачу, вже тулиться плечем до Сидора. Гнат, присунувшись до Надьки, обіймає дівчину за стан. Юстина вицілює свого дядька — Миколу. А Зінька за щось завелася з Федьком і січе до нього по-німецькому: «гераус! гераус!»

Коли це Сидір як схопиться з стільця, як загукає до Федька:

— Федю! Накручуй машину! Ми ж три роки не танцювали!

Почувши Сидорів заклик, хлопці й дівчата повставали з стільців, витукують гуртом:

— Танцювати! Три роки не танцювали! Федю! Вальс...

Але Федька не треба просити: він уже сидить кінець сусіднього столу і накручує, як кажуть хлопці, «машину». Спочатку чути якесь харчання, свисти, а після в усьому приміщенні розходяться м'які звуки вальсу.

Хлопці з дівчатами виходять на середину приміщення, беруться за руки, стають до танців. А я тим часом переходжу з їдальні до пекарні, гащу свою свічку, що досі там світилася, і, лежачи на столі, стежу за танцюристами. Юстина танцює з Надькою. Гнат — із Зінькою. Микола трохи чи не на руках носить тоненьку й гінку, як лозина, Тосю. Сидір крутиться з Килиною. І я тільки зараз зауважую, як у молодих на руках виблискують золоті речі: в Сидора — годинник, у Килини — браслетка (звичайно, роздобуті на «охоті»). Танцюють мої земляки не можна сказати, щоб доладно: збиваються з такту, часом наступають одне одному на ногу, штовхаються. Проте, танцюють. Можна з певністю сказати, що стіни оцієї монастирської трапези, як черниці називали свою їдальню, ніколи не бачили й не чули чогось подібного до того, що зараз тут діється. Музика, танці, вигуки, сміх, реготи... Одначе нехай свята... з а) (чи не Тереза?) не гнівається за це на моїх земляків, — адже вони, зневолені жити на чужині, вже три роки не пили по чарці, не танцювали, не веселилися...

Аж тут, наче несподіваний постріл із-за рогу, хтось як гукне по-німецькому:

— Гальт!

І в цю хвилину все в приміщенні їдальні затихло. Ні тупотіння ніг, ні сміху, ні звуків музики — нічого того не чути. Що сталося? Хто гукнув: «гальт»? І бачу: хлопці з дівчатами стоять наче покам'янілі, а біля них пораються (обшуковують) двоє людей у цивільному одязі; третій, так само в цивільному одязі, стоїть з напготовленим револьвером у правій руці. Не встиг я збагнути, що й до чого, як один із прихідців схопив Сидора за руку, другий — Килину — тягнуть їх кудись з їдальні. А третій штовхає цівкою револьвера Сидора в спину, вигукуючи: «Шнель! шнель! шнель!»

І повели, навіть не причинивши за собою дверей. А хлопці з дівчатами стоять непорушні, як досі стояли. Налякані, приголомшені, понімілі. І лише за хвилину, чую, котрась із дівчат шепоче.

— Куди ж це вони їх повели?

— Цить! — перепиняє її Микола. — Мовчи!

Та й далі стоять посеред їдальні мовчки, — тільки очима між собою злякано ззираються, ніби одне одного запитують: «Що ж нам тепер робити?»

І раптом — трісь! трісь! — два постріли почулися з-над землі.

— Боже мій! — скрикує не своїм голосом Юстина. — Вони їх постріляли!

Дівчата в плач. Хлопці хвилюються: не знають, що їм тепер робити — чи тікати з підземелля, чи лишатися тут.

— А чи ж я не казав Сидорові, щоб він не справляв весілля? — тремтячим з переляку голосом каже Микола. — Ні, не послухав. Тепер і сам загинув і Килину занапастив.

— Це нас Бог покарав, — схлипує Юстина. — Весілля справляємо у монастирі...

— Хоч би ж було отого дурного самогону не пити, — кається Микола.

Одначе найдужче за всіх каюсь я. Наробив, накоїв, — гарячим свердлом свердлить думка мою голову. Міг же був поговорити з Сидором, щоб він облишив справляти своє весілля. Навіть можна було б нагримати на цього кострубатого парубка, — він, напевно, послухався б мене. Але я того не зробив. Що більше: сам узяв участь у весіллі. А наслідок — страшна трагедія. Сидорові й Килинині батьки-матері виглядають своїх дітей з неволі, а вони, обоє постріляні, трупом лежать на далекій від Батьківщині землі...

— Що ж ми маємо тепер робити? — запитує товаришів Гнат. — Чи залишатися тут, чи...

Але Гнатові не вдалося закінчити свого речення: Микола затулив йому долонею рота.

— Цитьте! — показує очима на входні двері. — Здається, хтось іде?

— Авжеж, іде, — міниться на обличчі Федько.

— Це вони по нас ідуть! — хапає Юстина Миколу за руку. — Що нам робити?

— Гасить свічки! — наказує Микола.

Кинулися всі до свічок. Погасили, а самі, хто куди влучить: яке до кухні, яке в куток, а Федько ускочив до пекарні і, чую, заліз під мій стіл. Та й затихло все. Ніхто ніде ані поворухнеться, ані, здається, не дихне. Правду казавши, мені й самому не дуже то дихається: серце поривається кудись догори, до горла, спирає дух. Проте я з не абиякою напругою прислухаюся до того, що діється біля входних дверей. Чую: хтось переступив через поріг. Зупинився. Шепоче. От-от, думаю, блисне електричний ліхтар. І раптом чую голос від дверей:

— Навіщо ж ви погасили свічки?

Я наче й не лежав на столі — схопився на ноги: це ж Сидорів голос! Невже? ...

А з усіх кутків чуються запити:

— Це ти, Сидоре?!

— Та вжеж не хто, — відказує Сидір. — Світить свічки!

— А де ж Килина? — гукає з кухні Зінька.

— Тут, коло мене стоїть...

Лопотять ноги, блискають сірники, засвічуються свічки. Хлопці з дівчатами підступають до входних дверей і, побачивши Сидора з Килиною, всі аж ахають: Сидір стоїть в самій нічній сорочці, а Килина — в спідній спідниці. Елегантного фрака, японського кімоно, золотого годинника, браслетки — нічого того й сліду на них нема.

— Німці вас пороздягали? — не спускає Микола своїх очей з Сидора.

— Які там німці! — кидає сердито Сидір. — Сволота! Банда! Якоюсь — чи польською, чи чеською, чи чорт їх знає, якою мовою вони говорили...

— А на кого ж вони стріляли? — запитує Гнат.

— Ні на кого. В небо. Щоб налякати мене, бо я не давав їм піджака. — І враз: — Чорт із ними! Сідаймо братва, за стіл та двинемо по чарці.

— А може, Сидоре, годі б уже нам пити? — пробує Микола зупинити молодого.

— Чому там годі? Ми ж три роки не пили по чарці, три роки не веселилися, три роки...

І, не докінчивши, Сидір бере Килину під руку і йде з нею сідати за стіл.

*

Учора я водив моїх земляків на реєстраційний пункт, де вони дістали потрібні їм посвідки, а сьогодні вирушаю в дальші мандри. Хлопці з дівчатами не одходять від мене ні на крок, гуртом умовляють, щоб я залишився з ними. Нам з вами, кажуть, і веселіше, і не так страшно. А як закінчиться війна, поїдемо, кажуть, з нами на Вовчу.

— Ми виберемо вас на голову колгоспу, — жартують хлопці.

— Ні, ми виберемо вас за бригадира, — кажуть дівчата.

Мені, звісна річ, шкода розлучатися з земляками. Рівно тиждень тому звела мене доля з ними, і, мені здається, за цей час я побував десь на Україні — в степовому селі, подихав тамтешнім повітрям, наслухався солов'їного співу, напився з прапрадівської криниці холодної води. Одначе мушу розлучитися: така моя доля.

— Ні, — кажу я до своїх земляків, — туди, куди ви мене запрохуете, не випадає мені дорога. А вас прошу зробити так: коли вертатиметеся з Німеччини додому, поклоніться по дорозі моему Гайчурові, що впадає у вашу Вовчу. Там, на березі тієї степової річки, я народився, там прожив свої дитячі роки і звідти ж таки, сімнадцятилітнім юнаком будучи, вирушив у широкий світ.

І тільки зараз назвав їм ту місцевість, звідки я походжу родом.

Найдаліше мене випроводжав Микола. Ступаючи поруч мене, він зажурено казав:

— От ви кажете, що вам не випадає дорога в наші краї. Таке воно станеться й зо мною. Їм, — кивнув Микола головою кудись назад, — нічого боятися: їх німці забрали з дому вісімнадцятилітніми. А мені тоді йшов уже двадцять другий рік. Мусів би бути на фронті. Тільки за що ж мені було йти воювати, за що вмирати? За Сталіна, що звів із світу мільйони безневин-

них людей?.. Та дарма! Я маю двоюрідного брата в Ганновері. Як буде мир, подамся до нього. Він так само не думає вертатися додому...

Біля мосту, що через Ельбу, ми довго стискали один одному руки.

— Може, колись ще побачимося, — каже Микола.

— Що ж, може й таке трапитися: на віку, як на довгій ниві, — підбадьорюю я Миколу.

Перейшовши мостом Ельбу, я зупинився і став дивитися на протилежний берег: Микола ще й досі не рушав з того місця, де ми з ним попрощались, і, знявши з голови свою капловуху шапку, махав нею в повітрі. Я відповідав йому тим самим. Після вирушив далі — пішов у напрямку уцілілого від бомбардування Нового Дрездена, в якому під той час перебувала моя дружина.

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Хтось, можливо, зауважить: чи ж личить, мовляв, у книжці спогадів про людей, що вже не живуть, згадувати і Юрія Смолича, який, ще живий та дужий, у нинішній час очолює Спілку письменників України? Це, скаже та людина, є явною нетактовністю з боку автора, за що письменник матиме повне право образитися.

На таке зауваження я відповім кількома словами із знаменитої «Автобіографії» Остапа Вишні.

«Чому я поспішаю так із своєю автобіографією? — пише Вишня. — Через віщо її оце випускаю в світ? Дуже просто. Я вже не певний, що як дуба вріжу, — хтось візьметься за мою автобіографію».

Така й моя думка: і я вже не певний, що як дуба вріжу, — хтось візьметься написати від мого імени спогад про Смолича. А такий спогад має бути написаний. Бож я знав цього письменника протягом шіснадцятьох років. Ще більше: перед війною, очолюючи Харківську філію СПУ, Смолич був моїм зверхником. Тим то смію думати, що Юрій Корнійович не тільки не розсердиться на мене за «передчасний» спогад про нього, а, навпаки, подякує мені за мою увагу до його особи. Та й навряд чи має він право сердитися, коли й сам увіпхнув мене, ще живого, в книжку своїх спогадів, в якій ідеться про письменників, що одійшли від нас у небуття.

1970 року київське видавництво «Радянський письменник» видало другу частину Смоличевих спогадів під назвою «Розповідь про неспокій триває». У цій книжці подано, як зазначає автор, «дещо з двадцятих-тридця-

тих років і до тепер в українському літературному побуті».

В одному із розділів своєї «Розповіді», пишучи про початок 2-ої світової війни, Смолич згадує «незлим, тихим словом» і «залишенців», тобто письменників, котрі не схотіли евакуюватися за Урал та залишилися в Україні. Одних, що повернулися з півдороги назад додому, автор милує. Других, які опинилися поза межами України, нещадно картає: не тільки обліплює їх всілякими ярликами — «контрреволюціонери», «зрадники Батьківщини», «вороги народу», а й, викривляючи правду, робить із кожного письменника літературне ніщо. Ось Смоличеві висновки: «Еміграційна творчість Івана Багряного — графоманія»; «Аркадій Любченко — підлабузник до «владі імущих» та сприятний перевидавач своєї єдиної збірки «Буремна путь»; «Гай-Головка ніколи літератором не був». А на покійного Вараву-Кобця Смолич ні сіло ні пало надів священицьку рясу...

Робить Смолич літературне ніщо і з автора оцих спогадів. Робить, скажу одверто, далеко не в чесний спосіб: або навмисне викривляє правду, або цілком замовчує багато дечого з мого літературного доробку. Отже, щоб поставити товарища Смолича віч-на-віч з правдою, подаю кілька фактів із нашого минулого.

Малюючи мій «літературний портрет», Смолич, між іншим, пише:

«...(Гак) мав кілька п'єс, переважно комедій, але не пригадую, щоб бодай одна з його драматичних речей виставлялася на кону котрогось із тогочасних театрів... і лише кілька його «малометражних» п'єсок пробили собі дорогу на кін самодіяльних гуртків».

І це таку «навгороді бузину» пише Смолич — той самий Смолич, який, бувши в першій половині двадцятих років великим прихильником «колективного творення» не тільки п'єс, а й цілих театральних видовищ, писав із своїми «соратниками» — Болобаном та Предславичем — політагітки для робітничих клубів та сільських драмгуртків. Тим часом, у ті ж таки роки, в театрі ім. Заньковецької в Києві виставлялися мої чотириактні п'єси — «Студенти» та «Людина в окулярах».

Не заперечую: в двадцятих роках, коли треба було

будь-що-будь посилювати дерусифікацію тодішньої столиці України — Харкова, мені, справді, доводилося писати багато дечого «малометражного», навіть меню для харківських ресторанів писав, — проте ніяких «малометражних п'єсок» я ніколи навіть не пробував писати. Натомість написав шість чотириактних п'єс, з яких дві («Мобілізовані зорі», «Тіль Уленшпігель», за де Костером) з цензурних причин не потрапили на сцену; наступні дві («Студенти», «Людина в окулярах») в двадцятих роках виставлялися на сцені театру ім. Заньковецької в Києві, а пізніше — в Дніпропетровському, куди згодом перенесено той театр; ще дві мої п'єси («Родина Пацюків», «Робітниця Юля») виставлялися в Одеському, Миколаївському та в інших обласних театрах. Можливо, котрась із цих чотирьох п'єс потрапила і на сцену сільського драматичного гуртка, та хіба подібне явище треба вважати за негативне? Навпаки.

Про все це товариш Смолич добре знав, бо був працівником Відділу мистецтв Головополітосвіти НКО, де пляновано репертуар усіх театрів. Скажу більше: Юрій Корнійович навіть рецензував декотрі мої п'єси, дістаючи їх від Головреперткому. Отож не міг не знати Смолич і про той клопіт, якого завдала мені моя п'єса «Людина в окулярах», про що я вже згадував в одному з попередніх розділів.

Ще один факт, що не свідчить на користь Смолича. Літо 1925 року. Харків. У саду Тіволі відбуваються гастролі театру Леоніда Сабініна. Сьогодні мають іти мої «Студенти». Увечорі йду до театру і надібую там Смолича. Сідаю поряд із ним. Під час перерви репортер газети «Вечернее радио» (я з ним не був знайомий) запитує Смолича: «Цікаво, хто автор цієї п'єси?» Юрій Корнійович показав репортерові на мене, навіть познайомив нас. І це ж відбувалося не в приміщенні котрогось сільського драмгуртка, а таки в літньому театрі тодішньої столиці України — Харкова.

До цього всього можу додати ще й такий факт: про моїх «Студентів» та «Людину в окулярах» театрознавець О. Кисіль згадує в своїй книжці «Український театр», що вийшла друком ще в двадцятих роках. Смолич нібито повинен би був знати про це. А може й знав, та постарався «забути».

Але найдужче мене дивує, ба, навіть обурює той факт, що Смолич цілком замовчує мою прозу. Згадавши напочатку про мої фейлетони та гуморески, які я писав під псевдонімом Антоша Ко, він більше не назвав жодної моєї прозової речі. Не може ж бути, щоб йому не доводилося принаймні бачити, коли не читати збірок моїх оповідань («Паразити під мікроскопом», «Розгороджене життя») та романа «Молода напруга», на який була в «Літературній газеті» велика рецензія під заголовком «Напруга зростання».

І нарешті, щоб довести підсоветським читачам, що Анатоль Гак — літературне ніщо, Смолич «забує» ще про один мій великий прозовий твір, до якого він, як керівник Харківської філії СПУ, був непосредньо причетний.

Перед війною я протягом кількох років працював над великим романом. Тема того твору була, як на ті часи, надзвичайно трудна — події другої половини сімнадцятого року в Києві. Я рухався вперед поволі. На весні 1941 року Смолич подзвонив до мене:

— Чого це ви так довго не кінчаєте свого романа?

— Є, — відповідаю, — на це причина.

— Яка?

Ми були із Смоличем обидва позапартійні. Зналися вже понад п'ятнадцять років. Тим то я не побоявся відповісти йому правду:

— Причина, Юрію Корнійовичу, та, що мені під час роботи над цим романом інсді доводиться переступати через своє власне серце. А це для мене не так легко робити. Розумієте?

Смолич трохи помовчав, потім тихо сказав:

— Так, розумію.

Невдовзі я таки закінчив свій роман, назвавши його — «Золоті ворота». Один примірник здав до Харківської філії видавництва ДВУ, як я вже про це згадував в одному з попередніх розділів моїх спогадів, другий примірник — послав до київського журналу «Радянська література». За місяць, приблизно, мене викликано телефоном до Літературного будинку на нараду. На тій нараді крім мене були присутні такі особи: голова Харківської філії СПУ Юрій Смолич, керівник Харківської філії ДВУ Микола Трублаїні, товариші Ю. Шовко-

пляс та А. Ключчя — рецензенти моїх «Золотих воріт». З їхніх слів я довідався, що всі вони читали мій рукопис. Читав його і Смолич, бо, пригадується, радив мені усунути один розділ, який, на його думку, був зайвий. На тій нараді одноголосно ухвалено друкувати мій роман «Золоті ворота», а на редактора призначено Юрія Шовкопляса.

Згадавши оці всі факти, яких ніхто і ні в який спосіб не зможе заперечити, мене так і пориває гукнути із-за океану до товариша Смолича:

— Ну навіть ви, Юрію Корнійовичу, робите із своєї губи халяву? Адже колись ви, пригадується мені, тільки від одного натяку на брехню червоніли, а тепер самі викривляєте правду.

А втім, не гукатиму. Чому? Та тому що добре пам'ятаю народню приказку: «На чийому возі їдеш, тому й ласку твори». А товаришеві Смоличеві, про що всі ми добре знаємо, доводиться їхати не на українському, а на московсько-комуністичному возі. Ні, не гукатиму, промовчу.

Однаке, це ще не всі Смоличеві вигадки про «контрреволюціонера» Гака. Він так само накидається на мене і за мої фейлетони, які я друкував під час війни в харківській газеті «Нова Україна».

«Здивування та обурення стало ще більше, — читаємо в Смоличевій книжці, — коли після визволення Харкова довелося переглядати газетки націоналістів, що тулилися під крильцем окупанта і його підлабузницьки вихваляли: в тих газетках знову рясніли фейлетони Антоші Ко*), теж «ідеологічно витримані» на користь гітлерівцям. . .»

Чи було щось подібне? Чи фігурували бодай в одному моєму фейлетоні гітлерівці? Ні, не було навіть найменших натяків на авторів симпатії до німецьких фашистів. А щоб читачі мали уяву про мої фейлетони з років німецької окупації, нижче подаю фейлетон, надрукований в одному із чисел «Нової України» за 1942 рік.

*) Помилка: фейлетони Анатолія Гака

ЯК СТАЛІН ТВОРИВ СОВЕТСЬКУ ЛЮДИНУ

Сталін, як відомо, творив советську людину за біблійним зразком: ліпив її з глини. Ну, води, щоб замісити глину, на території ССРС є досить. Глини так само вистачає. Отож, ліплячи людину, Сталін не зазнав великих труднощів. Інша річ — коли йому довелося удмухувати в неї душу. Тим більше, що душа советської людини, за Сталіновим задумом, повинна б бути не будь-яка, а — інтернаціональна. Узався Сталін і до тієї роботи. Дмухає день, дмухає другий, дмухає третій, — советська людина ледь-ледь ворухнеться: не здатна навіть години простояти в черзі по хліб. А тут же треба Сталінські п'ятирічки виконувати, а тут же треба суцільну колективізацію провадити, а тут же треба соціалізм в одній країні будувати. Хіба ж багато набудуєш з такою немічною людиною? Нічого не набудуєш. І звернувся Сталін до членів Політбюро ЦК ВКП(б):

— Ставайте, товариші, вряд, будемо гуртом удмухувати в советську людину інтернаціональну душу.

Поставали члени Політбюро вряд, понабирали повні груди повітря — дмухають. Дмухають день, дмухають тиждень, дмухають місяць, — советська людина ледь-ледь на ногах тримається: і двох годин не вистойть у черзі по хліб. А тут же треба індустріалізувати країну, а тут же треба наздоганяти Європу, а тут же треба випереджати Америку. Чи наздоженеш та випередиш з отакою слабосилою людиною? Ніколи не випередиш. І звернувся Сталін до клясиків марксизму-ленінізму:

— Шановні товариші — Марксе, Енгельсе, Леніне! допоможіть мені удмухнути в советську людину інтернаціональну душу.

Послухалися клясики марксизму-ленінізму. Поставали всі вряд, понабирали повні груди повітря — дмухають. Дмухають місяць, дмухають рік, дмухають п'ятирічку, — советська людина і далі на обидві ноги шкутильгає: не може вистояти і трьох годин у черзі по хліб. А тут же всілякі міжнародні ускладнення, а тут же між державами виникають гострі конфлікти, а тут же на війну заноситься. А хіба багато навоюєш з отакою каліччю? Програєш війну. І звернувся Сталін, нарешті, до колишніх московських царів, князів та генералів:

— Ваша величносте! Ваша світлосте! Ваша янносте!

Допоможіть мені удмухнути в советську людину інтернаціональну душу, а ні, — загине Росія.

Почувши, що може загинути Росія, вони допомогли Сталінові — Іван Грозний, Петро перший, Суворов та інші творці й збирачі «Московского государства». Як поставали вряд, як понабирали повні груди повітря — дмухають. Дмухають п'ятирічку, дмухають другу, дмухають аж до сьогодні. І, треба сказати правду, допомогли Сталінові. Советська людина ожила, подужчала, підбадьорилася: здатна по двадцять чотири години простоювати в чергах по хліб, царські погони наділа, навіть державний гімн замість «Інтернаціонала» заспівала. Що ж то за душа, що її вдмухнули в советську людину московські царі, князі та генерали? Звісно, не ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА, а звичайнісінька МОСКОВСЬКА душа, від якої великодержавницьким шовінізмом на ввесь світ тхне.

АНАТОЛЬ ГАК

Отакі приблизно виходили з-під мого пера фейлетони, що їх друковано під час німецької окупації на сторінках харківської газети «Нова Україна». І писав я ті фейлетони не «на користь «гітлерівцям», як пише Смолич, а на користь українському народові. Між іншим, Юрій Корнійович, як це видно з його висловлювань у книжці, сумлінно простудіював мою тогочасну «фельетоніяду». Бож пише, що мої фельетони були «сповнені гидких інсинуацій, несусвітніх наклепів, отруйної злости проти радянського життя».

Проти радянського життя? А чому б не написати ясніше? Наприклад: проти московського загарбництва, шахрайства, шовінізму... Знаю — від цих моїх слів товариша Смолича почне трясти лихоманка. Чи не так, Юрію Корнійовичу? Признайтеся!

Наближаючись до кінця, Смолич висловлює таку думку:

«Людину інколи дуже важко розпізнати: за двадцять років свого літературного життя, Гак, мабуть, ніразу не дав приводу сумніватися в його щирості і лояльності до радянської влади».

Добре сказано. Я міг би обома руками підписатися

під цими словами Смолича, але з однією умовою: коли та людина живе не десь інде, а в ССРСР, де людям, справді, доводиться бути дволикими Янусами. Адже навіть дочка Сталіна змушена була вдатися до личкування, аби тільки якимсь чином вибратися із «советського раю» на волю.

Закінчує Смолич свою згадку про мене ось таким уступом:

— Ганебна втеча з рідної землі разом з націоналістичним кодром та петлюрівцями загнала Гака за океан, аж у Південну Америку...»

Он аж куди запроторив мене товариш Смолич. Туди, де мені ніколи і не снилося бути. Добре було б, якби Юрій Корнійович написав був ще й про те, що я, перебуваючи в Південній Америці, живлюся крокодилиним м'ясом та мавп'ячим молоком. То була б «чистісінька правда».

ПРИГОДА З „НІМЕЦЬКИМ ШПИГУНОМ“

Плямуючи мене в своїх спогадах за мою, як він пише, «ганебну втечу з рідної землі», Юрій Смолич усе ж таки вважав за доречне сказати на мою адресу і децю похвальне. Наприклад:

«У побуті та літературній щоденності був Гак, проте, людиною скромною, працювитою, сумлінно виконував будь-які громадські доручення. . .»

Над оцим Смоличевим «будь-які» я, признатися, довго сушив собі голову. Про що мова? Невже таки мені, крім звичайних громадських доручень, керівники Харківської філії СПУ доручали виконувати щось і винятково важливе, що, можливо, межувало з подвигом? І ось нарешті з глибини моєї пам'яті виринає згадка про один-однісінький випадок, коли Юрій Смолич (голова Харківської філії СПУ) та Леонід Юхвід (секретар партійної організації) доручили були мені розв'язати морочливу справу із львівським письменником (прізвища його тепер уже не можу пригадати), який видався був їм підозрілою людиною. Сталося це за таких обставин.

Як тільки розпочалася війна Німеччини з СРСР, у Харківській філії СПУ зайшли великі зміни: молодші письменники, мобілізовані, діставали призначення до армійських частин; інші міняли свої письменницькі пера на пера газетних кореспондентів; ще інші — це вже геть під осінь, — подібно до більшості харків'ян та харків'янок, вирушали за двадцять-тридцять кілометрів від Харкова копати протитанкові окопи. Ті самі окопи, про які німці у своїх летючках, що вони скидали їх з літаків, писали по-російському:

«Міліє дамочки,
Не копайте ямочки, —
Через ваші ямочки
Поломаються наші таночки».

Тим часом декотрі з письменників, що й надалі залишалися в Харкові, старалися будь-що-будь виявляти таку «самообілізаційну» войовничість, що, здавалося, ладні були з голими руками йти проти ворога в атаку. І чи не найбільшого героя удавав із себе письменник Гонімов (писав російською мовою). Шістдесятилітній черевань, вайлуватий, із солідною лисиною на голові, він, щойно переступивши через поріг до Літературного будинку, одразу ж починав голосно клопотатися:

«Да что же ето с нами делается, товарищі?»

— Про що річ, товаришу Гонімов? — обзивався хтось із присутніх.

«Почему ето нас, писателей, не посылают на передовие позиции?»

— А що ж ти робитимеш із своїм пузищем на тих передових позиціях? — тикав Гонімова більярдным києм у череву Павло Ходченко, якому так само було понад шістдесят років.

— Как, что? — по-півнячому настовбурчувався Гонімов. — Буду подноситъ стрелкам патрони. — І задавакувато додавав: — Есть еще порох в пороховницах».

Трохи обіч від більярдного столу мітингував Яків Кальницький (так само писав російською мовою). Показуючи всім невеличкого папірця, Яша задавакувато вихвалявся: він, мовляв, сьогодні ж пошле Сталінові телеграму. І читав текст тієї телеграми:

«Москва. Кремль. Лічно товарищу Сталіну.

Дорогой товарищ Сталин!

Разрешите мне, советскому писателю Якову Кальницкому, добровольно отправиться на передовие позиции. Как советский гражданин я хочу собственной грудью защищать родину, советскую власть і лично Вас, дорогой Иосиф Виссарионович, от немецких псов-фашистов.

Писатель ЯКОВ КАЛЬНИЦКИЙ».

Не пас задніх і Володимир Владко. Щойно вибухнула війна, він негайно ж організував із письменників військовий загін і щоранку водив його до Лісопарку на муштру.

Щоправда, Кальницькому з Владком треба було демонструвати свій советський патріотизм. Адже ще тільки кілька років тому їх обох покарано за зв'язки з Єну-кідзе*): Яша відбув за те «гріхопадіння» трирічне заслання, а Владка філія СПУ виключила була з письменницької організації. Стряслося над ними таке лихо тільки через те, що енкаведисти, заарештовуючи Єну-кідзе, знайшли в цього колишнього «соратника Сталіна» їхні книжки з авторськими автографами.

Десь наприкінці серпня до Харкова стали прибувати втікачі — письменники зі Львова, Одеси, а зчасом появилися й кияни. Ми, харків'яни, надавали їм притулок та всіляко полегшували їхнє перебування в Харкові. Через якийсь час, згідно із вказівками відповідних органів влади, втікачі вирушали за Урал, зокрема до столиці Башкирської АССР — Уфи. Відтоді перший поверх Літературного будинку став подібний до вокзальної залі, де пасажери чекали на чергові поїзди. Звісно, передбачати час коли хтось до нас прибуде — удень чи вночі — було неможливо, тим то наша філія запровадила в себе круглодобове чергування. До письменників пристали і композитори, що не мали свого власного приміщення.

Того разу мені випало чергувати вночі — від 8 години вечора. Приїхавши на Чернишевську, я застав там крім композитора Борисова, що чергував зранку, лише одного втікача — письменника зі Львова. Прізвища не можу пригадати, тому називатиму його літерою Н. Років на сорок завстаршки, давно, видно, неголений, із стомленим обличчям, він непорушно сидів у великому кріслі, а обіч нього копичилися його валізки — старі, довгий час вживані, але не советського виробу.

— Це — новий черговий, — підвів мене Борисів до втікача. — Покажіть йому, будь ласка, свої документи.

*) Єнукідзе, колишній секретар ВЦВКу, свого часу був засланий до Харкова, де він очолював якусь автотранспортну установу.

Н. глянув на мене з-під лоба, після, вставши, дістав із кишені свої документи — подає по одному. Перевіряю: советський паспорт. . . ім'я і прізвище єврейські, хоч з обличчя власник паспорта нітрохи не скидався на єврея; письменницький квиток, виданий членові Львівської філії СПУ на те ж саме ім'я. Н. напоготовився був подати мені ще якогось папера, але я відмовився взяти: досить, мовляв, і цих двох документів. Адже з них видно, що ви, поперше, громадянин ССРСР, а подруге — член Спілки письменників України.

Н. враз якось ніби повеселішав. Мабуть, йому остобісіло показувати під час своєї подорожі від Львова до Харкова документи. Він навіть починає розповідати мені про своє нещастя: загубив по дорозі дружину з малолітньою дочкою. Тепер сам не знає, що йому робити: чи їхати далі чи вертатися на розшуки своєї родини.

Говорив Н., на моє здивування, чистісінькою російською мовою, без натяку на український чи польський акцент.

— А ви, товаришу, — став я його заспокоювати, — не вдавайтеся в журбу. Адже це трапилось не десь інде, а на советській території. Я певен, — ваша дружина наздожене вас. Їй допоможуть добратися до Харкова. Отож, лягайте собі спати. Надобраніч!

Та не встигли ми з Борисовим одійти від утікача на кілька кроків, як композитор показав мені очима на двері до сусідньої кімнати. Виходимо туди.

— Юхвід із Смоличем просили, щоб ви, коли приїдете чергувати, подзвонили до них.

— А навіщо я їм здався? — цікавлюся.

— Не знаю. Вони нічого не казали. Юхвід, між іншим, був тут. . . уже смерком. Розмовляв із цим втікачем, дивився на його документи. А пізніше дзвонив. І Смолич теж дзвонив. Тільки ви говорите з ними з другого поверху. Щоб цей, — кивнув він до сусіднього приміщення, — не чув.

Іду на другий поверх. До кого ж його дзвонити: чи до Смолича, чи до Юхвіда? Подзвоню до Юхвіда, бож «партія веде».

— А ми на вас, Анатолію Яковичу, давно вже чекаємо, — пізнавши у телефоні мій голос, обзивається Юх-

від. — Кажу — ми, бо біля мене сидить і Юрій Корнійович.

І Юхвід починає казати мені про Н. Цей утікач, мовляв, викликає у них підозру. Ну, прикладом, оті його закордонні валізки, російська мова. Як це так? Письменник приїхав із Західньої України, де ніхто ніколи не говорив російською мовою, а він говорить.

— А може ж Н. — перебиваю я Юхвіда, — до Львова перебрався з Москви? Так само як наші київські письменники були попереїжджали з Києва до Львова.

— Е, ні, — заперечує Юхвід. — Якби він був із Москви, то поводився б цілком інакше.

— Алеж паспорт у нього советський, — стаю я на захист Н.

— Паспорт? А хіба німецький шпигун приїде на Україну з німецьким паспортом? Де ви таке чули? Ні, всі німецькі шпигуни прибувають сюди з підробленими паспортами.

— Та й членського квитка від Львівської філії СПУ хтось же йому видав, — намагаюся переконати Юхвіда.

Юхвід, чую з його тону, починає сердитися на мене.

— Не будьте ви, Анатолію Яковичу, наївною людиною. Адже на війні як на війні. Чи вам невідомо про тих німецьких шпигунів, які хмарою сунуть на територію ССРСР. Щождо цього суб'єкта, про якого мова, треба сказати ще й таке: ми з Юрієм Корнійовичем перебрали всі прізвища львівських письменників, але такого, як цей тип має, не знайшли. А потім зважте на сьогоднішнє оголошення харківської комендатури. Що в ньому написано? Ви читали? Ніхто не має права після п'ятої години вечора давати в себе притулку людині, яка не приписана в міліції. Розумієте?

Я хотів був нагадати Юхвідові про національність утікача, до якої належав і сам Юхвід, але стримався: ще розсердиться, подумав.

— То що ж нам з ним робити? — запитую партійного секретаря.

— Ось про це ми й хотіли просити вас, Анатолію Яковичу, — знову примирливим голосом заговорив Юхвід. — Візміть його і одведіть до міліції. Скажіть: ми не

маємо права дати цьому суб'єктові притулку. Нехай міліція розшифровує його.

Щоб бути об'єктивним, вважаю за потрібне зазначити: говорив зо мною лише Юхвід, а Смолич тільки час від часу потакував услід за секретарем партійної організації.

Бачачи, що мені не переважити Юхвіда, даю свою згоду.

— Гаразд, — кажу, — спробую позбутися цього суб'єкта.

— Ні, не спробуйте, — категорично заявив мені Юхвід, — а таки позбудьтєся його. Нехай він забираєтьсє гетъ з речами. Та інформуйте нас про все телефоном, — додав наприкінці.

Вертаюся з другого поверху на перший, кажу Борисову, щоб він ще якийсь час повартував у Будинку, бо я, мовляв, мушу повести втікача до міліції. Після зупиняюся біля Н., що вже вкладаєтьсє спати.

— Дуже прошу пробачити мені, — звертаюсь я до нього, — але нам з вами доведетьсє піти до відділу міліції.

— Оце зараз? — скривився на лиці втікач.

— Так, зараз. Одягайтєся, беріть із собою свої речі. . .

Бідолашний Н., нічого мені вже далі не кажучи, встає з крісла, надіває пальто, капелюха, після беретьсє поратисє біля своїх валізок: дві, зв'язавши їх рушником до купи, перекидає через праве плече, а третю бере в ліву руку. Виходимо з ним за поріг. Темінъ, тиша, накрапає дощик. З Чернишевської звертаємо на Басейну, і тут ніхто ані стукне, ні грюкне, ані обізветьсє. Тільки втікачеві шкіряні валізки раз-у-раз порипують, наче просять, щоб хтось помастив їх мастилом. А сам Н. через кожних два-три кроки зупиняєтьсє, перекладає валізки з одного плеча на друге, відсапуєтьсє. Мені стає шкода його. Чи ж на таку зустріч сподівався цей чоловік, вирушаючи із Львова на схід. Мабуть, думав: його зустрінуть товариші по фаху, гаряче привітають, подадуть йому всіляку допомогу. А виходить навпаки: серед темної ночі, обвішаного, наче верблюда, валізками, волочать кудись до міліції. . . І в мене виникає думка — допоможу йому. Візьму з його рук і понесу одну валізку. Подумав так — та й злякався. А

чорт їх знає, отих Юхвіда та Смолича, що за комедію вони придумали. Можливо, керівники письменницької організації вирішили в такий спосіб перевірити мою пильність. В СРСР, та ще тепер, під час війни, всього можна сподіватися. І в мене рука не піднялася подати втікачеві товариської допомоги.

Діходимо до Пушкінської, завертаємо за ріг — ось уже й будинок 20-го відділу міліції. Боже, що тут діється! Повнісінько людей. Переважають жінки. Лементують, штовхаються, сваряться. Всяка хоче якнайшвидше пропхатися до міліціонера, що порядкує біля дверей чергового.

— Тихо, громадянки! — пробує утихомирити жінок міліціонер. — Усіх упушу. Тільки не робіть гармидеру...

Мене, від того, що я тут бачу, починає трясти страх. Та де ж пак: якщо додержувати черги, то, мабуть, доведеться топцюватися в цій штовханині аж до ранку. Тим більше, що раз-у-раз відчиняються надвірні двері, і до приміщення входять нові одвідувачі.

Аж раптом бачу: повз мене, увійшовши знадвору, протовплюється міліціонер. Молодий парубок, у сивій шапці набакир. Я потихеньку беру його за рукав шинелі. Міліціонер зупиняється, зиркає на мене.

— Що таке? Чого вам треба? — запитує.

— Маю до вас, товаришу, велике прохання, — кажу я йому потихеньку, щоб ніхто не чув.

— А хто ви такий? Що з вами трапилося?

— Я член Спілки письменників. Привів сюди... людину, яку хотів би показати черговому міліції.

— Підозрілий? Шпигун? — увігнawsя міліціонер своїми пильними очима в мою постать.

— Нічого не можу сказати, — уникаю я прямої відповіді на його запитання. — Проте бажано було б, щоб черговий сам поговорив з цією людиною.

— Добре, — кивнув до мене міліціонер. — Стійте тут. Як треба буде, я вас покличу.

І, розвертаючи міцними ліктями густий натовп, побрався до міліціонера, що вартував біля дверей чергового. Шепнув тому щось на вухо, показав кивком у мій бік, після зник за дверима. Довго не виходив. Я вже

думав, що він забув про мене, аж ні, — висунув голову, махає до мене рукою.

— Ходімте, — кажу я до Н.

Жінки розступилися перед нами, дали нам дорогу. Декотрі перешіптуються: «Шпигуна веде». — «Атож» — погоджується друга. — «По чамайданах видно, що шпигун» — докидає третя.

Якась хвилина — і ми з Н. переступаємо через поріг до приміщення чергового. Накурено тут до нікуди. П'ятеро міліціонерів сидять на стільцях попід стінами, а шостий, мій знайомий, стоїть біля чергового і щось шепоче йому на вухо.

— Ну, інформуйте, товаришу, — кидає мені назустріч черговий. — Тільки коротко. Надовго нема часу.

Я залишаю Н. біля порога, а сам підступаю впритул до столу, за яким сидить черговий. Потихеньку, щоб не чув Н., розповідаю: до будинку письменників прибув сьогодні пізно письменник-утікач із Львова. Має при собі советські документи, однак ніхто з нас не тільки не знає його особисто, а й не чули ми його прізвища. Як на те, комендатура міста оголосила наказ, щоб після п'ятої години вечора ніхто не смів упускати до себе на ночівлю непрописаних у міліції людей.

— То що ж ви, власне, хочете, товаришу? — починає дивуватися черговий.

— Щоб міліція порадила, як нам бути з цим втікачем, — відповідаю я. — Чи, може б, можна було залишити його при міліції до ранку?

— Про це не може бути й мови, — заперечливо крутнув головою черговий. — З якої речі? Відділ міліції — це вам не притулок для втікачів. Якщо цей втікач є членом вашої Спілки, то ви ним і піклуйтеся і відповідайте за нього. От і все.

Черговий нахилиється над списком, що лежить перед ним на столі. Значить, кінець розмові. Я повертаюся від столу, щоб піти з приміщення міліції, аж раптом чую голос чергового:

— Хвилинку, товаришу!

Вертаюся до столу.

— Якщо ви хочете розшифрувати цю людину, — каже черговий мені потихеньку, — то підіть з нею до НКВД. Розумієте?

Звісно, я й сам добре знав, що в НКВД «розшифровують» людей, алеж думав, — міліція мені в цьсму допоможе.

— Дякую, товаришу, за пораду, — киваю до чергового, і ми з Н. виходимо із приміщення 20-го відділу міліції на вулицю.

Що ж, думаю, можна сходити і до НКВД. Відстань звідси невелика: кварталів три-чотири Пушкінською, кварталів два Совнаркомівською — ото й уся відстань. Йдемо. Н. мовчки ступає за мною, а я ані слова про те, куди ми прямуємо. Вийшовши на Совнаркомівську, здаля побачили освітлення біля головного входу до будинку НКВД. Але нам туди заказана дорога: мусимо звернутися до довідкового бюро, вхід до якого з вулиці Чернишевського. Туди я й веду «німецького шпигуна».

— Стривайте, товаришу! — чую позаду голос Н. — Куди це ми йдемо? Чи не до НКВД?

— Так, до НКВД, — зупиняюсь я перед дверми того довідкового бюро. — А хіба що?

— Та я вже тут був, — наближається до мене Н.

— Коли?

— Сьогодні ввечері. Коли шукав Будинку письменників. Мене зустрів на вулиці якийсь чоловік і привів сюди.

— Що ж вам тут сказали?

— Перевірили документи і сказали, щоб я йшов до Будинку письменників.

Що ж мені тепер робити з цим «німецьким шпигуном»? Чи повірити в те, що він каже, чи не повірити? І я — повірив.

— Якщо так, — кажу йому, — давайте мені одну вашу валізку і вертаймося туди, звідки ми вирушили були в оцю подорож.

Н. напочатку відмовлявся оддати мені свою валізку, але згодом таки оддав.

Композитор Борисів був уже наготовлений іти з чергування додому. Одягнений, з парасолем у руках, він ходив із кутка в кутка, чекаючи на мене. Проте я його ще на хвилинку затримав:

— Побудьте тут, поки я піду відрепортую про свої походеньки начальству.

І пішов на другий поверх дзвонити до Юхвіда.

— Ну, як ваші справи? — щойно я обізвався в телефоні, засипав мене Юхвід своїми запитаннями. — Спробували кудись того суб'єкта? Куди саме? . .

— Нікуди я його не міг спровадити, Леоніде Аароновичу, — відповідаю.

— Як? Чому? А де ж ви його діли?

— Привів назад.

І розповів Юхвідові про все, що мені сказано у відділі міліції. Про НКВД замовчав.

— Ну, добре, — трохи помовчавши перед тим, знову заговорив Юхвід. — Нехай цей тип лишається ночувати у нашому Будинку. Але ви, Анатолію Яковичу, не спускайте з нього очей. Пильнуйте. Адже в нашому Будинку зберігаються і секретні папери. Він може викрасти їх. Розумієте? Ще раз кажу вам: пильнуйте його. — Давши мені ще кілька порад, Юхвід додав: — А як щось там трапиться у вас, негайно дзвоніть до мене.

Побажавши партійному секретареві доброї ночі, йду на перший поверх, відпускаю додому Борисова, а до Н., що напівлежить у кріслі, кажу:

— Візьміть, товаришу, кілька крісел, зробіть собі з них ліжко і кладайтесь спати. Більше вже ми з вами нікуди не підемо. Надобраніч!

І щоб не стирчати перед очима людини, яка має роздягатися, роззуватися та вмошуватися на кріслах, іду собі в найдаальший кут. Тут досить є крісел. Сідаю в одне і починаю міркувати про секретні папери, про які кілька разів натякав мені Юхвід. Що ж це за папери? Чи не ті, що й мені доводилось їх випадково читати? То були «Заяви» членів Харківської філії СПУ. Поет Масенко присягався в «Заяві», що він зовсім не пам'ятає свого рідного брата, який під час революції пішов до петлюрівців, а після опинився на еміграції. Юрій Шовкопляс зрікався, щоправда нерідного, батька, інженера Ломоносова. Той Ломоносов, посланий від советського уряду до Німеччини, відмовився повернутися до СРСР. Яків Мамонтов спростовував чийсь наклеп на нього: нібито він, Мамонтов, готуючи до перевидання п'єси українських класиків, відмовлявся усувати з тих п'єс антисемітські місця, чого від нього вимагали цензори. Ще, мабуть, я згадав би був багато подібних

«секретних документів», аж тут раптом задзвонив телефонний дзвінок. Поспішаю до телефону. Дзвонить Юхвід.

— Ну, як там поводитьсь той суб'єкт? Заснув?

— Ні, покищо ворухиться, — відповідаю.

— То пильнуйте його уважно.

І поклав телефонну слухавку. Але за якусь годину знову дзвонить.

— Заснув уже той тип?

— Хропе, — кажу, — на всі заставки.

— Не вірте, Анатолію Яковичу! Можливо, він тільки так удає. Пильнуйте.

Щось із чотири рази дзвонив Юхвід, не даючи мені змоги задрімати. Та десь по півночі замовк, — мабуть, заснув сам. Отож я й собі завдав такого хropaка, що «німецький шпигун» міг би був витягти мене за ноги на вулицю. І тільки вже вранці прокинувся: дзвонив надвірний дзвінок. Біжу мерщій до дверей — Олесь Донченко прийшов мені на зміну.

— Що, багато є втікачів? — цікавиться.

— Один. Та й той спить.

— Добре. Ідїть собі додому. А я ще трохи приляжу.

Звільнившись від чергування, вирушаю додому. Але надвечір, того ж таки дня, мені знову випало бути на Чернишевській: мало відбутися засідання правління Літфонду. Бачу: на першому поверсі зібралось чимало людей — свої й прибулі. Хтось топцюється біля білярдного столу, хтось дримає в кріслі, інші точать між собою розмови. Але «німецького шпигуна» я серед них не бачу. Заглядав у всі бічні кімнати — нема. Невже втік? Прямую на горішній поверх, де міститься Літфонд, а навпроти мене біжить згори донизу Юхвід.

— Леоніде Аароновичу, — перепиняю я його своїм вигуком. — А де ж це подівся «німецький шпигун»? Чи не втік часом?

— Який це німецький шпигун? — витріщає Юхвід на мене очі.

— Та той, що я з ним водився трохи чи не цілу ніч?

— Ах, той, — зніяковів Юхвід. — Так він же ніякий шпигун... наша людина... член СПУ... Ми дали йому двісті карбованців допомоги і випровадили його до Уфи.

Я стояв ошелешений. Ще б пак: уночі — «німецький

шпигун», удень — «наша людина». Та що ж це за така метаморфоза? А Юхвід, десь певно, щоб я часом не нагадав йому про нічні телефонні дзвінки, ляп мене долонею по плечі і, ніби прощаючись, каже:

— Пробачте, Анатолію Яковичу: я дуже поспішаю.

І не пішов — поскакав сходами просто до надвірних дверей.

Більше вже ніколи я не нагадував Юхвідові про «німецького шпигуна», що завдав був обом нам такого клопоту. Та й не було коли говорити про те: незабаром почалася загальна евакуація Харкова. За якихсь дватри тижні доля нас розлучила: Юхвід із Смоличем евакуювалися за Урал, а я залишився в Харкові.

МОЯ ПРАЦЯ В ГАЗЕТІ „УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ“

Згадуючи минуле, бачу: за п'ятдесят із чимсь років свого літературного життя мені не раз доводилося міняти письменницьке перо на перо газетного фейлетоніста. От хоч би й назвати ті періодичні видання, які свого часу друкували мої фейлетони. «Газета-ракета» та «Наше село» (Одеса, 1918 р.); «Трибуна», «Народня воля» та «Громада» (Київ, 1918-19 рр.); «Селянська правда», «Червоний перець» (Харків, 1924-26 рр.); «Нова Україна» (Харків—Полтава, 1941-43 рр.). Одначе протягом найдовшого часу появлялися мої фейлетони на сторінках газети «Українські вісті» (Новий Ульм, Західня Німеччина, 1946-71 рр.).

Перші три роки (1946-1949) мені випало працювати в «Українських вістях» не тільки як фейлетоністові, а й як мовному редакторові. Про ту трирічну працю я й до сьогодні згадую з великим моральним задоволенням. Та ще з гарячішим почуттям згадуються мої тодішні колеги по перу. Деякі з них уже відійшли від нас: Іван Багряний, Кирило Дацько. А всіх тих, які ще й далі живуть, доля розкидала по різних континентах земної кулі. Павло Маляр, Михайло Воскобійник, Юрій Дивнич, Анатоль Юриняк та Петро Майсюра — перебувають на терені США; Василь Кубрик — в Західній Німеччині; Дмитро Нитченко (Чуб) — в Австралії.

Вирушаючи в травні 1949 року за океан, я пообіцяв моїм колегам, які на той час ще залишалися працювати в редакції «Українських вістей»:

— Куди б доля не закинула Мартина Задеку, ви однаково діставатимете від нього фейлетони.

Так воно й сталося. Протягом наступних двадцятьох

двох років, за винятком того короткого часу, коли я посилав свої фейлетони до «Українського Прометея» (Дітройт) та «Прометея» (Нью-Йорк), — редакція «Українських вістей» трохи чи не до кожного числа діставала від мене чергового фейлетона.

На цьому місці я не можу не згадати теплим словом ще одного мого колегу по перу — теперішнього редактора «Український вістей» Андрія Глиніна. Ніколи не бачивши один одного і живучи на різних континентах, ми, проте, впродовж багатьох років перебуваємо з ним у тісному творчому контакті: колезі Глинінові доводиться клопотатися не тільки моїми фейлетонами, а й виданням моїх книжок («На двох трибунах» та «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку»), за що я висловлюю йому якнайщирішу подяку.

Якими ж вітрами занесено мене до «Українських вістей»? Як мені там працювалося? І за яких обставин я вирушив за океан?

Про все це читачі довідаються з мого фейлетона, що його надруковано нижче.

ЗАДЕКІЯДА

(Автобіографічний фейлетон)

МОЄ НАРОДЖЕННЯ

Кожна людина, за деякими винятками, приходять на світ Божий без будь-яких труднощів. Принесе ото лелека батькові-матері, скажім, восьмифунтового хлопчика. Попорається біля нього котресь із медичного персоналу — лікар, акушерка, а як ні, то й баба-пупорізка «оформить» його народження, — ото вже вам і народилася людина. Але мені, Мартинові Задеці, трудно було народитися. Чому трудно? Поперше, перед своїм народженням я важив не вісім, а сто вісімдесят фунтів. Подруге, в моїй кишені, — я, між іншим, народився в штанях, — під той час лежав членський квиток Спілки письменників ССРСР, підписаний Максимом Горьким. Отож, з огляду на сказане вище, лелеці довелося носитися зо мною щось із три місяці. Увесь діпконтинент облітала — ніде не могла дістати дозволу

на моє народження. Знизиться ото, було, на території якоїсь діпідержави, а тут уряд тієї країни як загорлає:

— Кого це ти нам знову притарабанила?

— Письменника, — відповідає лелека.

— Неси його деінде: нам потрібні шевці!

Летить лелека до другої діпідержави. А там таке саме:

— Кого це ти притирила?

— Письменника.

— Забирайся з ним під три вітри: ми потребуємо кравців!

І лише в одній-однісінкій діпідержаві (поблизу Мюнхена) знайшовся був діпімуж, що брався здійснити моє народження під «наркозою», одначе зажадав за ту «наркозу» тисячу німецьких марок. А де б же в мене взяли були ті німецькі марки, коли я ще тоді не народився. Після того мене огорнув такий тяжкий смуток, що я не витримав — заплакав.

Бачачи мої сльози, лелека й собі заплакала.

— Дивні люди, — каже вона до мене крізь сльози, — оці українці. Часом мені доводиться приносити новонароджених до єврейських діпідержав. Не встигнеш приземлитися, а євреї тебе враз так і обступлять з усіх боків. Радіють, вигукують: «наше! наше!» і беруться поратися біля народженого — один чепурить йому носа, другий суне в рот соску, а третій підстиляє під нього суху пелюшку. А як в українських діпідержавах ведеться? Або гукають: «Неси його, лелеко, ік лихий годині!»; або починають, мов ті енкаведисти, допитуватись: «А якого ж ти, лелеко, принесла нам українця? З котрої він України — з цієї чи з «тієї»? А до якої церкви ходили його батьки — до «нашої» чи до «їхньої»? А до якої партії належали — до «а», «б», «в», «г»? У них же такого тих партій, що вже й абетки, кажуть, не вистачає, щоб їх називати. Та все ж таки не журися, в тугу не вдавайся. Дасть Бог, я тебе десь таки приткну. Он у Новоульмівській діпідержаві, кажуть, почала виходити українська газета. Понесу тебе ще туди.

І ось ми вже кружляємо над територією Новоульмівської діпідержави. Мені навіть видно згори, як на

великому майдані походжає якийсь державний діпі-
муж. Високий із себе, без капелюха, в темносиньому
убранні.

— То, — каже мені лелека, — прем'єр уряду Ново-
ульмівської діпідержави Кирило Дацько. — І вправно,
як досвідчений пілот, приземлилася біля самих прем'є-
рових ніг.

— Ти знову принесла когось на мою голову? — грим-
нув на лелеку прем'єр. — Та я ж тебе вже не раз по-
переджав: перенаселення!

— Правда ваша, пане прем'єре, — лагідно відказала
лелека. — Ви мене попереджали. Але цього разу я при-
несла вам не звичайного діпігромадянина, а — пись-
менника.

— Письменника? — зацікавився прем'єр. І звертаєть-
ся до мене: — Ви письменник?

— Письменник.

— Український?

— Український.

— Зумієте бути мовним редактором нашої газети?

— Зумію.

На моє щастя, саме під цей час повз нас проходила
молоденька пані в унівській уніформі. Низенька з се-
бе, кругленька, рожева на виду. Прем'єр хап її за ру-
ку:

— Пані Воронкова! Оце, — показує на мене, — ново-
народжений. Миттю беріться оформлювати його. За-
в'яжіть йому пупа.

Пані Воронкова так уся й спалахнула.

— Та що бо ви, пане прем'єре! — загукала. — За ко-
го ви мене маєте? Чи я вам лікар? акушерка? баба-пу-
порізка? За це мене можуть повісити.

А прем'єр їй на це ще категоричніше:

— Кажу вам, пані Воронкова, негайно ж беріться
оформлювати його. А коли хтось спробує повісити вас,
я свою голову встромлю в петлю.

Пані Воронкова оформила моє народження. Добре,
сумлінно оформила, нехай їй легенько гикнеться!

А далі справа моя пішла як по маслу. Того ж таки
дня мене охристили. За хрищеного батька був міністер
освіти та культури Новоульмівської діпідержави Іван
Дубинець. Хрищена мати — Марина Василівна Воско-

бійник. Назвали мене Мартином, та ще й Задекою, — на честь того самого Мартина Задеки, про якого Олександр Пушкін писав:

«То бил, друзья, Мартин Задека,
Глава халдейских мудрецов,
Гадатель, толкователь снов».

По христінах моя хрищена мати, замість сунути мені в рот соску, нагодувала мене смачним унівським борщем. Наївшись того борщу, я відчув себе таким лояльним громадянином Новоульмівської діпідержави, що одразу ж вирушив з візитами до найвидатніших державних діпімужів. Передусім відвідав президента, полковника Долуда, в його президентській резиденції. По тому побував у всіх міністрів. Найбільшу увагу та пошану виявив до мене міністер внутрішніх справ пан Худий. Він навіть показав мені державну діпітюрму...

Тільки пізно ввечорі повернувся я до хрищеної матері. Вона озброїла мене великою, з Миргорода привезеною подушкою, і я пішов спати до приміщення «Українських вістей». Що мені тієї ночі снилося — не пам'ятаю. Одне тільки впомку: народившись я, Мартин Задека, в травні 1946 року. А кількома днями пізніше з'явилася на світ Божий і моя Єва.

ПРАЦЯ В «УКРАЇНСЬКИХ ВІСТЯХ»

Доки ми з Євою впорядковували свої побутові справи, прем'єр Новоульмівської діпідержави Кирило Дацько, людина незвичайно рухлива й спритна, встиг пересісти з прем'єрського крісла в крісло директора видавництва «Українські вісті». У друкарні, що містилася за межами нашої діпідержави, порядкував Петро Майсюра. А над нерегулярним виходом газети, так само нерегулярно, трудилися Павло Маляр, Василь Кубрик та ще, здається, частково Михайло Воскобійник. До них пристали й ми з Євою: я — мовний редактор, а разом і фейлетоніст, вона — друкарка. Невдовзі, емігрувавши з якоїсь іншої діпідержави, до нас прибув Іван Багрянний, що досі навідувався сюди лише наїздами. А ще через якийсь час до нашої редакції прибилися «іноземці»:

Дмитро Нитченко (Чуб) та Юрій Кошельняк (А. Юри-
няк). Працював у нас, правда то вже трохи пізніше, і
Юрій Дивнич — громадянин Миттенвальдської діпідер-
жави. Хто з нас усіх був редактором, а хто звичайним
редакційним працівником — важко було добрати. Всі
ми писали, всі редагували та корегували, хоч справж-
ньої журналістичної роботи ніхто з нас ніколи й не ню-
хав. Та, не зважаючи на те, протягом короткого часу
ми перетворили нерегулярну дотепер газету в регуляр-
ний тижневик, а згодом і в півтижневик. «Українські
вісті» стали знаною газетою не тільки на території Но-
воульмівської діпідержави, а й на цілому діпиконтинен-
ті. Відчувши під ногами ґрунт, ми почали були видава-
ти додаток до «Українських вістей» — «Літературний
зошит», над яким згодилися працювати «іноземні» ре-
дактори: Улас Самчук та Григорій Подоляк. Ще трохи-
трохи — і ми мали намір зробити з «Українських ві-
стей» щоденну газету. Але не так склалось, як гада-
лось. Одного дня на території нашої діпідержави роз-
ляглася голосна козацька пісня:

Засвистали козаченьки
В похід по півночі...

Ми, працівники «Українських вістей», дуже були по-
раділи. Думали: генерал Омелянович-Павленко, що
був нашим приятелем, вирушає із своїми козаками по-
ходом на Москву. І ті з нас, кому вже доводилося ню-
хати порох, забігалися, щоб перемінити свої пера на
шаблі та рушниці. Одначе даремні були наші радощі.
Незабаром з'ясувалося: тієї козацької пісні співали не
козаки генерала Омеляновича-Павленка, — співало її
«блискуче відокремлення». І «засвистало» воно «в по-
хід по півночі» не з метою йти походом на Москву, а
лише тому, що надумало повоювати редакцію «Україн-
ських вістей».

Початком наступу на нас стала холодна війна. Яких
тільки напастей ми не зазнали.

Трохи чи не щодня над нашою газетою запроваджу-
вано цензуру.

Трохи чи не щодня на нас писано до УНРРА-ІРО до-
носи.

Трохи чи не щодня нам погрожувано депортацією за межі Новоульмівської діпідержави.

А що виробляли з нами «художники блискучого відокремлення», то того, мабуть, не всяк може собі уявити. Озброївшись квачами, вони малювали з нас портрети таких большевицьких чортів, побачивши яких, люди починали христитися та читати «Воскресного Бога». Мав я, прикладом, сусіда по ліжку. Гриць Блажків на прізвище. З-під Дрогобича. Симпатичний, коректний, ввічливий, він з великою повагою ставився як до мене особисто, так і до моєї Єви. І ось, якось у неділю вранці, прокинувшись, бачу: Гриць читає свіже число «Українських вістей». Що ж саме він читає? Мій фейлетон «Мораль пані Дульської» — про Зенона Пеленського, який нещадно обстрілював нас із мюнхенської «Української трибуни». Спостерігши, що я вже не сплю, Гриць питає мене:

— І яка воно, пане редакторе, большевицька сволоч отаке пише?

Річ у тім, що я був записаний у кімнаті під іншим прізвищем, і мій симпатичний сусід по ліжку, мабуть, ще й до сьогодні не знає про те, як він протягом трьох років спав поряд із «большевицькою сволочю».

Згодом, видно переконавшись, що засобами холодної війни їм нас не повоювати, «блискучі відокремленці» перейшли до гарячої війни. Першою жертвою впав директор нашого видавництва Кирило Дацько. Одного разу, пішовши до друкарні, він повернувся до редакції з опухлим обличчям, наче його оси покусали.

— Що з вами, Кириле Васильовичу? — питаємо.

— Патруль «блискучого відокремлення» обстріляв мене кулаками в куцах, коли я йшов до друкарні.

— А ви ж пізнали котрогось? З нашої діпідержави?

— Ні, рейдуючі.

Тобто такі, яких спеціально викликано для виконання цього «патріотичного акту» з якоїсь іншої діпідержави.

Наступні дві жертви — Іван Багрянний та Павло Мальяр: — артилерія «блискучого відокремлення» — це трапилося вночі — піддала нещадній бомбардировці камінням вікна в їхніх мешканнях. Нарешті, якось увечорі «блискуче відокремлення» почало зосереджувати

свої збройні сили поблизу кордонів редакції «Українських вістей». З усього було видно: готується збройна інтервенція. Не гаючи часу, ми оголосили в себе загальну мобілізацію. І не помилилися, зробивши те. Бо невдовзі «блискучі відокремленці» рушили наступати на нашу територію. Попереду йшли розвідники. У кожного в руках — подушка. За розвідниками рухався авангард, озброєний матрацами. А ще далі — там сунула головна колона ворожого війська, прикрита з обох боків залізними ліжками. Ми й собі стали до зброї. Навіть наші жінки, тримаючи наготові свої «Ундервуди» та «Ремінгтони», не мали наміру капітулювати перед напасниками. Настрій у всіх був піднесений, бадьорий, войовничий. Отож, коли перші загони напасників переступили поріг нашої редакції, ми заспівали:

До бою сміливо стаєм —
Нас чоловіка з двісті!
І всі, як один, умрем
За «Українські вісті».

Одне слово, в повітрі запахло роз'юшеними носами, розквашеними губами, а можливо навіть понадкушуваними вухами. Та, на щастя, до збройного зудару діло не дійшло. Хтось із діпігромадян сповістив про можливі бої на нашій діпітериторії американців. Примчали емпісти. Армія «блискучого відокремлення» де й ділася, наче її лизень злизав. Геть чисто вся їхня зброя — подушки, матраци, ліжка — залишилися нам як трофеї.

Але це ще не був кінець. Ні, «блискуче відокремлення» й далі провадило проти нас війну, але вже іншими засобами. І, мені здається, теперішні редактори «Українських вістей» повинні б нагородити нас, учасників тієї кількарічної війни, хоч би такими-сякими орденами чи медалями.

ШЛЯХ ЗА ОКЕАН

1949 рік. Починається масова еміграція наших діпігромадян до інших країн: США, Англії, Франції, Бельгії, Бразилії, Канади, Аргентини, Австралії. Однак консули віддають перевагу людям фізичної праці, тим часом нами, інтелігентами, мало цікавляться. Ото саме

тоді котрийсь із новоульмівських діпіінтелігентів кинув клич: «Нумо, панове, інтелігенти, перекваліфіковуватися на людей іншого фаху». Відтоді в нашій діпідержаві почалася така перекваліфікаційна метушня, що ми один одного трохи чи не збивали з ніг. Не пас задніх і я. Біжу ото, лечу, на всі боки роздивляюся — стоять черги людей. Питаюся біля однієї:

— Що тут робиться?

— Переробляють професорів на мулярів.

Біля другої:

— ?

— Переробляють магістрів на свинарів.

Біля третьої:

— ?

— Переробляють письменників на городників.

Я так і влип у чергу майбутніх городників. Ось уже й двері, що ведуть до приміщення пана «перекваліфікатора». Переступаю через поріг і бачу за столом огрядну постать Луки Петровича Заболотнього-Вітвицького. Авторитетна людина: агроном з освіти, він видав був у нашій діпідержаві книжку «Городництво», а на його діпигороді щоліта виростили помідори завбільшки з кулак. На столі перед паном «кваліфікатором» лежала купою всіляка городина: буряки, морква, петрушка, пастернак, цибуля тощо.

— А ви чого сюди прийшли? — здивувався Лука Петрович.

— Щоб ви зробили з мене городника. Хочу їхати до США.

— Городника? А вам же доводилося працювати на городі?

— Що там — працювати! — починаю я бундючитись. — Я маю вищу городницьку освіту.

— Яку саме ви маєте городницьку освіту, дозвольте вас запитати? Яку? — допитується пан «перекваліфікатор».

— Поперше — я закінчив середню городницьку школу. Подруге — вчився в городницькому інституті. Потретє — захистив кандидатську дисертацію на тему «Яка різниця між цибулею та часником». Ще більше: коли я від городництва перейшов до літератури, то й тоді не цурався своїх колег-городників: написав про

них великий роман. Геть чисто всі герої в тому романі називаються городницькими термінами: Мак, Кабак, Буряк, Пастернак, Квасоля, Бараболя...

— Маєте якісь папери про освіту? — перебив мене Лука Петрович.

— На жаль, не маю... Погоріли під час бомбардування Дрездена.

— Шкода, — почухав потилицю Лука Петрович. — Доведеться вам скласти невеликий іспит.

І давай показувати мені пальцями на різну городину, водночас запитуючи: «Що це таке? А оце?»

Я на всі його запитання, здавалося, відповідав правильно, але Лука Петрович то червонів на виду, то совався на своєму стільці, наче його хтось смикав рукою з-під столу. А далі каже:

— Хоч ви, пане Задеко, не тямите відрізнити капусти від салати, петрушки від пастернака, а редиски від редьки, — одначе я дам вам городницьку посвідку. Їдьте собі з Богом до США.

І таки дав, спасибі йому, ту посвідку. Та ще ж яку посвідку — трьома мовами написана: німецькою, французькою й англійською. Мені від тієї посвідки просто таки орлячі крила вирости. Прибіг до Єви, показую той папер, вигукую:

— Бачиш оце? Трьома мовами написано! Тепер перед тобою стоїть не мовний редактор «Українських вістей», не фейлетоніст, — ні, перед тобою стоїть городник, якому стелеться шлях прямісінько за океан.

— Не дуже то й стелеться, — скептично посміхнулася Єва.

— А хіба що?

— А те, Мартине, що консули не звертають уваги на всілякі «посвідки» та «метрики», бо всі вони, мовляв, фальшиві.

— А на що ж вони звертають увагу? — цікавлюся. — На що? Кажі!

— На голови. Як тільки в кого голова сива, того відпихають геть. А в тебе, Мартине, дарма що ти народився 1946 року, вся голова в інеї.

— То що ж я, на твою думку, маю робити?

— А те, що й усі роблять. Ідуть до лікаря, беруть у нього рецепти на потрібну рідину, купують ту рідину

в аптеках. Хіба ти не бачиш, що майже всі сивоголові поробилися то брюнетами, то руськими, а деякі навіть стали рудими. Отож, іди й ти до лікаря. Тільки проси в нього рецепта на таку рідину, від якої ти став би чорнявим. Розумієш? Бо як, не дай Боже, порудієш, то мені тоді краще в Дунаї втопитися, ніж мати рудого чоловіка.

Пішов я до лікаря. Прошу його:

— Дорогий Дмитре Івановичу! Напишіть мені, будь ласка, рецепт на рідину, від якої почорніло б моє волосся.

Написав мені лікар рецепт. Купив я тієї рідини. Почав щодня мстити нею свою голову. І, хоч вірте, хоч не вірте, через якийсь час став чорний як грак. Одного дня походжаю під вікнами приміщення, де жили росіяни, і чую — мати каже до дочки:

«Пасматрі, Люсенька, какой жгучій брюнет прагуліється под нашіми окнами».

І ось, після довгих турбот, біганини, переживань та хвилювань, ми, нарешті, дочекалися довгожданного дня: вирушаємо до Сполучених Штатів Америки.

Як же я розлучався з Новоульвівською діпідержавою? Як себе почував під час від'їзду за океан? Приблизно так, як колись почував себе український козак, коли йому доводилося вирушати з України. Про того козака співається:

Виїжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився:
«Ой, прощайте, слобожане,
Може з кимсь сварився!»
Хоч сварився, не сварився,
Аби попростився,
Як виїхав на битий шлях —
Слізеньками вмився.

Шкода мені було залишати Новоульвівську діпідержаву. Хоч економічно і залежна від УНРРА-ІРО, вона, проте, була куди сувереннішою за УССР щодо політики, релігії та культури. Уряд, церкви, школи, лікарні, театри, преса, література — все те було в ній не чуже, силоміць кимсь накинута, а таки наше, рідне, у к р а

інське. І можна бути певним, що багато кого наша Новоульмівська діпідержава перетворила з малоросійських Савлів в українських Павлів...

— Чи ти, Мартине, пам'ятаєш «філософію» Купер'яна Цехмайстера? — раптом запитала мене Єва.

— Якого це Купер'яна Цехмайстера? — прокинувся я від своїх думок.

— Та того, що за всяких обставин казав: «Якось воно буде».

Я зрозумів — Єва пробує розвіяти мій сумний настрій, і відповів:

— Так, правда твоя, Єво: якось воно й з нами буде.

І вже більше не дивився в той бік, де залишалися кордони Новоульмівської діпідержави.

.

Через дев'ять діб, пізно ввечорі, «Дженерал Ган» (пароплав, що транспортував із Німеччини до США діпі) прибув до нью-йоркського порту. Ночувати пасажирам довелося і цієї ночі в каютах. І тільки наступного ранку, коли почувся з рупора наказ вивантажуватися, тисячний натовп діпі вирушив до виходу.

Не встигли ми з Євою ступити ногами на берег, як раптом, десь певно побачивши на нашому одязі відзнаки ЗУДАКу, нас перепинили двоє молодих людей — мужчина й жінка.

— Вітаємо вас із прибуттям на землю Вашінгтона! — почав тиснути мені руку мужчина.

— Вітаємо вас із приїздом до найбільшого в Сполучених Штатах Америки міста — НЬЮ-ЙОРКУ! — обняла Єву за плечі молода жінка.

Ми сердечно дякували їм за привітання, водночас боязко позирали на багатолюдний натовп, що вирував навколо.

— Не бійтеся, — стали заспокоювати нас наші нові знайомі. — Нічого страшного з вами в Америці не станеться. Ми беремо вас під свою опіку. Просимо йти слідом за нами.

І, приязно посміхаючись, повели нас кудись від пароплава.

Діялося це 14 травня 1949 року.

З М І С Т

	Стор.
З переказів моїх предків	7
Правда про Гуляй-Поле	21
Микола Міхновський	33
Дмитро Геродот	43
Дмитро Бузько	63
Олекса Варава (Кобець)	82
1919-ий рік у Києві	96
«Пролетарські студенти»	116
Миксла Голобородько	137
На коні і під конем	160
Сергій Пилипенко, «Плуг» і «Гарт»-ВАПЛІТЕ	169
Остап Вишня	200
Яків Мамонтов	223
Аркадій Любченко, «Нова Україна» і я	246
Слідами дрезденської трагедії	271
Юрій Смолич	295
Пригода з «німецьким шпигуном»	303
Моя праця в газеті «Українські вісті»	315

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Надруковано	Стор.	Рядок	Треба
до царині	16	18-й згори	до цариці
гукають її	16	19-й згори	гукають їй
Припиняється війни	25	8-й знизу	Припиняється війни
де доводиться	31	15-й знизу	не доводиться
наприкінці травня	45	10-й знизу	наприкінці квітня
29 травня	45	8-й знизу	29 квітня
а потрапив	50	16-й знизу	я потрапив
ще до осені	60	12-й знизу	ще з осені
постання	69	17-й знизу	повстання
Тримілля	88	17-й згори	Трипілля
каркомпродові	106	17-й знизу	наркомпродові
тисящі	109	13-й знизу	тисячі
Вечерайте	133	16-й знизу	Вечеряйте
Івансик	142	6-й знизу	Івасик
Ідіть читайте.	145	18-й згори	Наступні речення цього абзацу належать авто- рові
був Івасик	150	6-й згори	був і Івасик
заарештовало	157	4-й знизу	заарештувало
західноєвропейські			західноєвропейські
кляси	185	20-й знизу	пролетарські кляси
всенищуючою	208	2-й згори	всенищуючою
«Голова	247	1-й ряд.	«Представник
		виноски	
народившись	319	18-й знизу	народивсь

